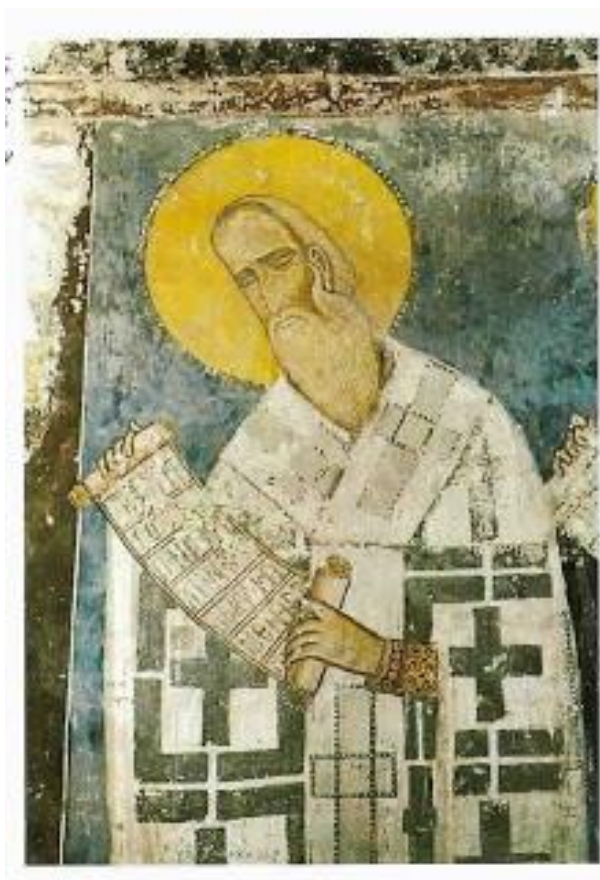

ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΑΘΗΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ
ΙΣΤΟΡΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ

Η ΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΟΥ ΩΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
Τσερετόπουλου-Κασιμάτη Μηνά
Α.Μ. 443

Εποπτεύων καθηγητής: Μανίκας Κωνσταντίνος

ΑΘΗΝΑ 2018

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Αντικείμενο της παρούσης διπλωματικής εργασίας είναι ο Μιχαήλ Χωνιάτης ή Ακομινάτος, μια από τις πλέον εξέχουσες εκκλησιαστικές φυσιογνωμίες του δευτέρου μισού του 12^{ου} αι. και του πρώτου του 13^{ου}, και ειδικότερα η δράση που είχε ως μητροπολίτης της Αθήνας. Χαρακτηριστικό της βαρύνουσας σημασίας της προσωπικότητας αυτού του ανθρώπου για την εποχή του, αποτελεί το γεγονός πως είναι μάλλον απίθανο να ανοίξει κάποιος ένα βιβλίο που να ασχολείται με τη συγκεκριμένη περίοδο για τον ελλαδικό χώρο και ειδικώς για την Αθήνα, και να μη βρει αναφορά – περισσότερο ή λιγότερο εκτεταμένη – στο πρόσωπό του.

Το παραπάνω δεν είναι τυχαίο, αφού εκτός από σπουδαίος λόγιος άνδρας, με γνωριμίες που εκτείνονταν σε όλους τους αντίστοιχους σημαντικούς άνδρες της εποχής του, ο Μιχαήλ Χωνιάτης είχε και πολύ έντονη εκκλησιαστική και ποιμαντική δράση ως φυσικός ηγέτης της μητροπόλεως των Αθηνών. Μια άλλη, εξ ίσου σημαντική πτυχή της προσωπικότητάς του είναι η διαπίστωση, ότι κατά την αρχιερατεία του διακρίθηκε τόσο ως «διπλωμάτης», προσπαθώντας να ελαφρύνει το ποίμνιό του από τα φορολογικά και λοιπά οικονομικά βάρη, όσο και ως «στρατιωτικός» ηγέτης, που υπερασπίστηκε με επιτυχία την Αθήνα, οργανώνοντας τούς –φιλήσυχους και άπειρους προς τα πολεμικά πράγματα– κατοίκους της ενάντια στον πανίσχυρο άρχοντα του Ναυπλίου Λέοντα Σγουρό.

Στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσης εργασίας παρουσιάζονται ορισμένα βιογραφικά στοιχεία του Μιχαήλ Χωνιάτη, για τα χρόνια που προηγήθηκαν της αρχιερατείας του: παιδικά χρόνια, σπουδές στην Κωνσταντινούπολη, πρώτες γνωριμίες με σημαντικές προσωπικότητες της εποχής του και σταδιοδρομία έως την εποχή που εξελέγη μητροπολίτης Αθηνών. Εξετάζεται επίσης το ζήτημα του επιθέτου του, που έχει απασχολήσει κατά το παρελθόν τους ερευνητές.

Το δεύτερο κεφάλαιο επικεντρώνεται στην έλευση του Μιχαήλ Χωνιάτη στην Αθήνα, ως μητροπολίτου πλέον της πόλεως, και την πρώτη του περίοδο σ' αυτή, όπου ο νέος ποιμενάρχης προσπαθεί να προσαρμοστεί ανάμεσα στην ιδεατή εικόνα που είχε για την πόλη (εικόνα βασισμένη στα κλασικά του αναγνώσματα κατά τα προηγούμενα χρόνια) και την πραγματική εικόνα μιας φτωχής επαρχιακής πόλεως, βρισκόμενης σε οικονομικό μαρασμό και χαρακτηριζόμενης σε μεγάλο βαθμό από την εγκατάλειψη και το χαμηλό μορφωτικό και πνευματικό επίπεδο των κατοίκων της, που δυσκόλευαν το ποιμαντικό του έργο. Ιδιαίτερη προσοχή δίνεται στο ζήτημα της χρονολογίας της έλευσής του στην Αθήνα, όπου εξετάζονται κριτικά όλες οι χρονολογίες που έχουν προταθεί από τους ερευνητές κατά περιόδους.

Στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζεται όλη η δραστηριότητα και οι επαφές του μητροπολίτου με σημαντικούς εκκλησιαστικούς και πολιτικούς άνδρες της εποχής του, προκειμένου να αντιμετωπίσει τα ποικίλα εκκλησιαστικά, ποιμαντικά, οικονομικά και λοιπά προβλήματα της μητροπόλεώς του. Σ' αυτή εξέχουσα θέση κατέχει το περίφημο «Υπομνηστικόν», που απέστειλε στον αυτοκράτορα Αλέξιο Γ' Άγγελο-

Κομνηνό και το οποίο αναλύεται διεξοδικώς. Η δράση του αυτή κρίνεται ως η σημαντικότερη απ' όλες, με εξαίρεση ίσως την οργάνωση της άμυνας και την επιτυχή υπεράσπιση των Αθηνών κατά του άρχοντα της Ναυπλίας Λέοντος Σγουρού, η οποία εξετάζεται στο τέταρτο κεφάλαιο, που καταγίνεται με την αντιμετώπιση των διαφόρων επιδρομών, δηλ. του Σγουρού και έπειτα των Φράγκων, ή έλευση των οποίων οδήγησε τον Χωνιάτη στην εξορία της Κέας.

Με την περίοδο της εξορίας του ασχολείται το επόμενο κεφάλαιο. Σε αυτό εξετάζονται η περιπλάνησή του επί ένα περίπου χρόνο έως ότου φτάσει στην Κέα και οι συνθήκες διαβίωσής του εκεί, εν συνεχεία δε η δραστηριότητά του κατά την παραμονή του στο νησί, όπου ο δραστήριος μητροπολίτης συνεχίζει να ποιμαίνει τη μητρόπολή του και προσπαθεί να λύνει τα προβλήματά της ακόμα και όταν δεν βρίσκεται στην έδρα του. Ιδιαίτερη προβολή γίνεται στην προσπάθειά του να επαναδημιουργήσει την κατεστραμμένη από τους Φράγκους βιβλιοθήκη του, καθώς και στις μελέτες του, που αποτελούσαν πάντοτε αγαπημένη ασχολία του λόγιου άνδρα. Στο ίδιο αυτό κεφάλαιο παρακολουθούμε και τις επαφές του εξόριστου μητροπολίτη με κάποιες προσωπικότητες του ελεύθερου ελληνισμού, που τον καλούσαν κοντά τους προκειμένου να απαλλαγεί από τον έλεγχο των Φράγκων και να ζήσει όπως του άξιζε. Τέλος, αναζητάται η ημερομηνία της τελευταίας του επίσκεψης στην Αθήνα, της μοναδικής μετά την αποχώρησή του για την εξορία.

Το έκτο και τελευταίο κεφάλαιο της εργασίας μας καταπιάνεται με τα τελευταία χρόνια του Μιχαήλ Χωνιάτη, όταν πλέον σε βαθύ γήρας έχει μια πολύ εύθραυστη υγεία, ταλαιπωρούμενος από πολλά σωματικά προβλήματα. Εξετάζονται επίσης διάφορα ζητήματα σχετιζόμενα με τον θάνατό του, όπως ο τόπος της τελευταίας κατοικίας του (αν δηλαδή τελικά πέθανε στην Κέα ή στις Θερμοπύλες), το έτος της κοίμησής του, καθώς επίσης και το άμεσα συνδεδεμένο με αυτά ζήτημα των δύο μονών Ιωάννου του Προδρόμου (στην Κέα και στις Θερμοπύλες). Κλείνει δε η εργασία με τη διερεύνηση του λεπτού ζητήματος της αγιοκατατάξεώς του, καθώς επίσης και με την αξιοποίηση των σημαντικών πληροφοριών που μας παρέχουν οι αγιογραφίες του, οι οποίες δημιουργήθηκαν μόλις λίγα χρόνια μετά τον θάνατό του.

Κύρια πηγή για την παρούσα εργασία αποτέλεσε η σωζόμενη πλούσια αλληλογραφία του Μιχαήλ Χωνιάτη προς πλήθος διαφορετικών παραληπτών, όπως τη δημοσίευσε συστηματικά σε δύο τόμους ο καθηγητής Σπυρίδων Λάμπρος (Λάμπρου, *Σωζόμενα*) και με βάση την οποία κυρίως έγινε προσπάθεια να τεκμηριώσουμε τις πληροφορίες που καταγράφονται στην εργασία μας. Οι παραπομπές, όσον αφορά τις προσωπικές του επιστολές, έγιναν παράλληλα και στην νεώτερη κριτική έκδοσή τους από την Φωτεινή Κολοβού (Κολονου, *Epistulae*), η οποία και προκρίθηκε σε αρκετά σημεία, όπου κρίθηκε απαραίτητο, όταν υπήρχε διαφορά με την έκδοση του Λάμπρου.

Τέλος, οφείλω να απευθύνω ορισμένες ευχαριστίες. Πρωτίστως στον επιβλέποντα καθηγητή μου, κ. Κωνσταντίνο Μανίκα, πρώτον διότι με τη δική του παρότρυνση ασχολήθηκα με το παρόν θέμα, το οποίο εντάσσεται σε μια ιδιαίτερα σημαντική και περίπλοκη περίοδο της Εκκλησιαστικής Ιστορίας της Ελλάδος, με την οποία έως τότε είχα ασχοληθεί ελάχιστα και μου ήταν εν πολλοίς άγνωστη. Δεύτερον, διότι καθ' όλη τη διάρκεια της σύνταξης αυτής της εργασίας ήταν στη διάθεσή μου, προκειμένου να καλύψει τις όποιες απορίες και ανάγκες μου για συμβουλή και καθοδήγηση, επισημαίνοντας παράλληλα τα λάθη μου, ώστε να προκύψει το καλύτερο δυνατόν αποτέλεσμα.

Επίσης, οφείλω να ευχαριστήσω τους υπαλλήλους της βιβλιοθήκης της Σχολής μας, που όλο αυτό το διάστημα υπομονετικά υφίσταντο την τακτή παρουσία μου

στον χώρο εργασίας τους, διευκολύνοντάς με πάντα προθύμως και υπερβαίνοντας συχνά τα τυπικά καθήκοντά τους, προκειμένου να συνεισφέρουν στην προσπάθειά μου. Ακόμα, δεν μπορώ να μην αναφέρω την κάτοχο ΜΔΕ στον Πατερικό Τομέα, Ελένη Παπακώστα, η οποία απλόχερα μου προσέφερε το πλούσιο αρχείο της με ηλεκτρονικά βιβλία. Τέλος, οφείλω να ευχαριστήσω, έστω και μετά θάνατον, τη μητέρα μου Ηρώ, για την πολύτιμη βοήθειά της στη μετάφραση των γερμανικών κειμένων που χρησιμοποίησα στην παρούσα εργασία. Πέραν όλων των ανωτέρω, υπάρχει και μεγάλος αριθμός άλλων προσώπων, στα οποία δεν θα αναφερθώ προσωπικά, που είτε με συνέδραμαν με κάποια μικρή –αλλά εξίσου σημαντική– βοήθεια στην προσπάθειά μου, είτε με στήριξαν με την γενικότερη παρουσία τους στην ζωή μου.

Μηνάς Τσερετόπουλος-Κασιμάτης

Εικόνα εξωφύλλου: Καλύβια Κουβαρά, ναός Αγίου Πέτρου. Ο μητροπολίτης Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτης, 1232.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	2
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ.....	5
ΣΥΝΤΜΗΣΕΙΣ	8
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	9
ΚΕΦ. Α΄. ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗ ΠΡΙΝ ΤΗΝ ΑΦΙΞΗ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ.....	15
1. Χρόνος-τόπος γεννήσεως και οικογενειακή κατάσταση.	15
2. Το οικογενειακό του όνομα.	16
3. Οι σπουδές στην Κωνσταντινούπολη και οι επιδράσεις που δέχτηκε.	17
4. Η σταδιοδρομία των δύο αδελφών και η εκλογή του Μιχαήλ ως μητροπολίτου Αθηνών.....	20
ΚΕΦ. Β΄. ΤΑ ΤΗΣ ΑΦΙΞΕΩΣ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ.....	22
1. Το ζήτημα της χρονολογίας.	22
α. Επιχειρήματα των υποστηρικτών του 1175.....	23
β. Επιχειρήματα των υποστηρικτών του 1178 και του 1180.	24
γ. Επιχειρήματα των υποστηρικτών του 1182.	24
2. Η πρώτη μέρα του Χωνιάτη στην Αθήνα.	28
α. Υποδοχή Χωνιάτη στην Αθήνα και πρώτη του επαφή με την Ακρόπολη (Παναγία Αθηνιώτισσα).....	28
β. Ο «Εισβατήριος» Λόγος του.....	34
3. Οι πρώτες απογοητεύσεις του από την Αθήνα.	37
α. Απογοήτευση από το μορφωτικό επίπεδο των Αθηναίων.	37
β. Απογοήτευση από το πνευματικό επίπεδο των Αθηναίων.	40
γ. Απογοήτευση από την υλική και οικονομική κατάσταση των Αθηνών.	42
δ. Ο Χωνιάτης έναντι αυτών των απογοητεύσεων – κρίσεις επ’ αυτού.....	45
ΚΕΦ. Γ΄. Η ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΗ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥΝΗ: ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ.....	47
1. Επαφές Χωνιάτη επί Ανδρονίκου Α΄ Κομνηνού (1182/1183-1185).....	48
α. Προσφώνημα στον πραιτόρα Νικηφόρο Προσούχ.....	48
β. Προσφώνημα στον πραιτόρα Δημήτριο Δριμύ.....	50
γ. Επιστολές προς τον βασιλικό υπογραμματέα Θεοδόσιο Ματζούκη.	53
δ. Η εκκλησιαστική μέριμνα για τη διευθέτηση της διενέξεως του μητροπολίτου Νέων Πατρών με τον μητροπολίτη Ευρίπου.	54
2. Επαφές Χωνιάτη επί Ισαακίου Β΄ Αγγέλου (1185-1195).....	55
α. Επίσκεψη Χωνιάτη στην Κων/πολη – Λόγος Εγκωμιαστικός στον Ισαάκιο..	56
β. Επιστολή προς τον πραιτόρα Νικόλαο Τρίψυχο.	58
γ. Με τον λογοθέτη των σεκρέτων Θεόδωρο Κασταμονίτη.....	59
δ. Με τον οικουμενικό πατριάρχη Λεόντιο Θεοτοκίτη.	60
3. Επαφές Χωνιάτη επί Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου (1195-1203).	61
α. Επιστολές προς τον λογοθέτη Δημήτριο Τορνίκη.	62
β. Με τον λογοθέτη Ιωάννη Βελισσαριώτη.....	63
γ. Προσφώνημα προς τον λογοθέτη Βασίλειο Καματηρό.	65
δ. Προσφώνημα και επιστολή προς τον μέγα δούκα του στόλου Μιχαήλ Στρυφνό.	66
ε. Επιστολές προς τον σεβαστό και επί του κανικλείου Θεόδωρο Ειρηνικό.....	68

4. Το «Υπομνηστικόν» προς τον αυτοκράτορα Αλέξιο Γ΄ Άγγελο-Κομνηνόν.....	69
α. Στοιχεία περί του «Υπομνηστικού».....	69
β. Η έκθεση των προβλημάτων της Αθήνας μέσω του «Υπομνηστικού».....	70
γ. Προβολή αιτημάτων μέσω του «Υπομνηστικού».....	75
ΚΕΦ. Δ΄. Ο ΧΩΝΙΑΤΗΣ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣ ΜΕ ΤΟΥΣ ΕΠΙΔΡΟΜΕΙΣ	79
ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ.....	79
1. Η υπεράσπιση των Αθηνών έναντι του Σγουρού.	79
2. Οι Φράγκοι στην Αθήνα. Η αντιμετώπισή τους από τον Χωνιάτη.	83
ΚΕΦ. Ε΄. ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΕΞΟΡΙΑΣ ΣΤΗΝ ΚΕΑ (ΚΕΩ): ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΔΙΑΒΙΩΣΗΣ	
ΚΑΙ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ	90
1. Η περιπλάνησή του σε διάφορες περιοχές και η άφιξή του.....	90
στην Κέα.	90
2. Η ζωή του Μιχαήλ Χωνιάτη στην Κέα.....	92
3. Δυσκολίες στην αλληλογραφία του.	94
4. Το ανθυγιεινό περιβάλλον της Κέας και η επιστροφή πολλών γνωστών του στην Αθήνα.....	97
5. Η ρύθμιση των ζητημάτων της Αθήνας από την Κέα.....	100
α. Το ζήτημα του μονιδίου προς τον μοναχό Κομμολάρδο.	100
β. Οι αυθαιρεσίες του ηγουμένου της μονής Καισαριανής.	101
γ. Τα προβλήματα με την «παπαδική των Αθηναίων».	102
δ. Οι νουθεσίες προς τον ηγούμενο της μονής Αγίων Ομολογητών.	103
6. Η Βιβλιοθήκη του Χωνιάτη στην Αθήνα και η προσπάθεια ανασυγκροτήσεώς της στην Κέα.....	105
α. Η βιβλιοθήκη στην Αθήνα και η καταστροφή της από τους Φράγκους.....	105
β. Η προσπάθεια ανευρέσεως των χαμένων βιβλίων κατά τη διαμονή του στην Κέα.....	107
7. Άρνηση Χωνιάτη να μεταβεί στη Νίκαια και την Ήπειρο και η επίσκεψή του στην Αθήνα.	110
α. Πρόσκληση από τον αυτοκράτορα της Νικαίας Θεόδωρο Λάσκαρη.	110
β. Πρόσκληση από τον Πατριάρχη Μιχαήλ Αυτωρειανό.....	111
γ. Πρόσκληση από τον Θεόδωρο Δούκα-Κομνηνόν της Ηπείρου.	112
δ. Επίσκεψη στην Αθήνα.	114
ΚΕΦ. ΣΤ΄. ΤΑ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗ, Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΚΑΙ Η ΜΕΤΕΠΕΙΤΑ ΦΗΜΗ ΤΟΥ	116
1. Μονή Προδρόμου: Κέας ή Μεδενίτσας (Θερμοπυλών);.....	116
α. Παρουσίαση του προβλήματος περί της Μονής Προδρόμου ως τόπου τελευταίας κατοικίας του Χωνιάτη.....	116
β. Προσπάθεια προσδιορισμού της ακριβούς τοποθεσίας της μονής Προδρόμου Θερμοπυλών.	118
γ. Οι αναφορές της επιστολογραφίας του Χωνιάτη στη Μονή Προδρόμου.....	120
2. Το τελευταίο διάστημα της ζωής του Χωνιάτη και ο θάνατός του.	124
α. Οι τελευταίες του παρεμβάσεις στα εκκλησιαστικά πράγματα.....	124
β. Σκληρές συνθήκες διαβιώσεως στη Μονή Προδρόμου και η κλονισμένη υγεία του.....	126
γ. Ο θάνατος του.	128
3. Η υστεροφημία του Χωνιάτη και η αγιοποίησή του.	130
α. Προσωπογραφία Μιχαήλ Χωνιάτη στον Άγιο Πέτρο Καλυβίων Κουβαρά..	130
β. Προσωπογραφία του Χωνιάτη στον ναό της Σπηλιάς του Νταβέλη.....	132
γ. Ο Μιχαήλ Χωνιάτης ως άγιος.....	134

ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	138
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	140
1. Πηγές.....	140
2. Βοηθήματα.....	141

ΣΥΝΤΜΗΣΕΙΣ

ΔΙΕΕ = Δελτίον τῆς Ἱστορικής καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος.

ΔΧΑΕ = Δελτίο Χριστιανικῆς Αρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

ΕΕΒΣ = Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν.

ΕΕΘΣΠΑ = Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν.

ΕΕΦΣΠΑ = Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Παν/μίου Ἀθηνῶν.

ΕΙΕ = Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἐρευνῶν.

ΘΗΕ = Θρησκευτικὴ καὶ Ἠθικὴ Ἐγκυκλοπαιδεΐα.

ΙΕΕ = Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους (Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν).

ΚΒΕ = Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν.

ΜΕΕ = Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδεΐα.

ΜΙΕΤ = Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς.

PG = Patrologia Graeca, J. P. Migne.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Εκκλησιαστική Ιστορία των Αθηνών χωρίζεται σε πέντε περιόδους: α) από την ίδρυσή της το 49/50 μ.Χ. μέχρι το 732/3, οπότε η επισκοπή Αθηνών υπήχθη στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου και συγχρόνως ανυψώθηκε σε μητρόπολη¹. β) από το 732/3 μέχρι την κατάληψη της πόλεως από τους Φράγκους το 1205· γ) την περίοδο της Φραγκοκρατίας (1205-1456)· δ) από το 1456, που ξεκίνησε η περίοδος της τουρκικής της κατοχής, έως το 1833/4, οπότε η μητρόπολη Αθηνών καταργήθηκε και ενσωματώθηκε στη νεοϊδρυθείσα επισκοπή Αττικής· ε) στη νεώτερη περίοδο, από το 1833/4 μέχρι σήμερα².

Η ζωή και η δράση του Μιχαήλ Χωνιάτη ως μητροπολίτου Αθηνών βρίσκεται στο μεταίχμιο μεταξύ της δεύτερης και της τρίτης περιόδου, δηλ. λίγο πριν και λίγο μετά την κατάληψη των Αθηνών από τους Φράγκους κατά τα τέλη του 12^{ου} αι. Η Ελλάδα τα χρόνια εκείνα υπαγόταν εκκλησιαστικώς στη διοίκηση του Οικουμενικού Πατριαρχείου και διατηρούσε δώδεκα μητροπολιτικές έδρες, από τις οποίες οι πιο σπουδαίες ήσαν της Κορίνθου και των Αθηνών. Οι υπόλοιπες δέκα ήσαν: των Πατρών, της Λαρίσης, της Ναυπάκτου, των Νέων Πατρών (Υπάτης), των Θηβών, της Κερκύρας, της Νάξου, της Λακεδαιμονίας, του Άργους και της Γόρτυνος στην Κρήτη. Εκτός απ' αυτές, αρχιεπισκοπές ήσαν τα νησιά Λευκάδα και Αίγινα³.

Η «μητρόπολις Ἀθηνῶν Ἑλλάδος», σύμφωνα με τη «διατύπωση» του τακτικού του αυτοκράτορα Λέοντα ΣΤ' του Σοφού (886-911) σχετικά με τους μητροπολιτικούς θρόνους που υπέκειντο στον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, κατείχε κατά «την τάξιν προκαθεδρίας» την κη' (28^η) θέση. Πρωτύτερα, επί της βασιλείας του πατέρα του Λέοντος, του αυτοκράτορα Βασιλείου Α' του Μακεδόνα, κατείχε την κβ' (22^η) θέση, όπως φαίνεται και στα πρακτικά της οικουμενικής συνόδου των Ιγνατιστών (Φεβρουάριος 870), στα οποία υπάρχει και η υπογραφή του πρώτου μητροπολίτου Αθηνών Νικήτα⁴. Τη θέση που είχε επί Λέοντος ΣΤ' του Σοφού (δηλαδή την 28^η), την κατείχε και κατά τον 12^ο αιώνα, όταν ο Μιχαήλ Χωνιάτης ανέλαβε τη μητροπολιτική έδρα της πόλεως⁵.

Υποκείμενες σ' αυτή τη μητρόπολη, ήδη πριν από την εποχή του Λέοντος του Σοφού, ήσαν οι επισκοπές Ευρίπου, Ωρεού, Καρύστου, Πορθμού και Αυλώνος στην Εύβοια, η επισκοπή Δαυλίας στη Φωκίδα, η Κορωνείας στη Βοιωτία και οι επισκοπές Άνδρου, Σκύρου, Σύρου και Σερίφου στις Κυκλάδες. Οι παλιές επισκοπές Μαραθώνος, Πλαταιών και Μεγάρων, ήδη στα μέσα του 9^{ου} αι. είχαν διαγραφεί από τους εκκλησιαστικούς καταλόγους. Από τις παλαιές αυτοκέφαλες επισκοπές Κέω (η σημερινή Κέα/Τζιά) και Αιγίνης, η μεν Κέω και Θερμιών επιδόθηκε στη μητρόπολη Αθηνών επί βασιλείας Εμμανουήλ Α' Κομνηνού (1143-1181), η δε διοίκηση του νησιού της Αίγινας ανατέθηκε επί πατριαρχών Νικήτα Β' Μοντάνη (1118) και Λεοντίου Θεοτο-

¹ Μανίκα, Αθήνα, σ. 343. Βλ. και Γερ. Κονιδάρη, *Πότε προήχθησαν αἱ Ἀθῆναι εἰς Μητρόπολιν (Ἀύσις τῆς διαφωνίας τῶν πηγῶν)*, ἀνάτυπον ἐκ τῶν Πρακτικῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν (συνεδρία τῆς 1 Ἰουνίου 1935), Ἀθῆναι 1935, σ. 292.

² Μανίκα, Αθήνα, σ. 343.

³ Μίλλερ, *Φραγκοκρατία*, σ. 23-24.

⁴ Νερούτσου, Ἀθῆναι Α', σ. 49· Σωτηρίου, Ἀθῆναι, στ. 637.

⁵ Darrouzès, *Notitiae*, σ. 349 (Πρακτικό 12).

κίτου (1191) στη μητρόπολη Αθηνών επί Μιχαήλ Χωνιάτη, ώστε να μπορέσει να συγκεντρώσει το οφειλόμενο προς τον πατριάρχη «ακρόστιχο»⁶.

Εκτός από «Μητρόπολις Ἀθηνῶν», κατά τους βυζαντινούς χρόνους ονομαζόταν και «Καθολικὴ Ἐκκλησία τῶν Ἀθηνῶν», καθώς και «μεγάλῃ» ἢ «ἀγία Ἐκκλησία τῶν Ἀθηνῶν», ὅπως προκύπτει ἀπὸ διάφορα χαράγματα. Ο δε μητροπολίτης Αθηνών ετιτλοφορεῖτο και ως «ἐξάρχος συμπάσης τῆς Πελοποννήσου», προφανῶς ἀφ' ὅτου ἐνώθηκαν σε ἓνα τα θέματα Ἑλλάδος, Πελοποννήσου και νήσων του Αἰγαίου. Ο ἐκάστοτε μητροπολίτης κατὰ τη διάρκεια ὅλης της βυζαντινῆς περιόδου αποτελοῦσε τον σπουδαιότερο εκπρόσωπο της πόλεως, γιατί αὐτὸς ἀναλάμβανε συνήθως το βάρος της προστασίας των πολιτῶν της ἀπὸ τους διάφορους αὐθαιρετοῦντες ἄρχοντες, εἰσπράκτορες και ἄλλους ἀξιωματοῦχους της αυτοκρατορίας⁷.

Διοικητικὰ τον 12^ο αἰῶνα η αυτοκρατορία ἦταν χωρισμένη σε τμήματα που ονομάζονταν «θέματα»⁸. Παλαιότερα, ἔως τον 11^ο αἰῶνα, η ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα ἀπὸ τον Ἰσθμὸ της Κορίνθου ἔως τον Πηνειὸ προς τα βόρεια και ἔως την Αἰτωλία προς τη Δύση αποτελοῦσε το θέμα της Ἑλλάδος. Σ' αὐτὸ περιλαμβάνονταν η Ἀττικὴ, η Βοιωτία, η Φωκίδα, η Λοκρίδα, μέρος της Θεσσαλίας και τα νησιά Εὐβοία και Αἴγινα. Η Πελοπόννησος παρείχε το ὄνομά της σε ἓνα δεύτερο θέμα, αὐτὸ της Πελοποννήσου. Την εποχὴ του Μιχαήλ Χωνιάτη ὁμως τα δύο θέματα εἶχαν ἐνωθεῖ σε ἓνα, με το ὄνομα «θέμα Ἑλλάδος και Πελοποννήσου», συνδιοικούμενα ἀπὸ τον ἴδιο Στρατηγὸ⁹.

Η Αθῆνα λοιπὸν τον 12^ο αἰῶνα υπέκειτο διοικητικὰ στο «θέμα Ἑλλάδος και Πελοποννήσου». Μαζὶ δε με την περιοχὴ γύρω ἀπὸ την πόλη και μέχρι την Αἰτωλία, περιλαμβάνοντας την Αἴγινα και την Εὐβοία, αποτελοῦσε την επαρχία ἢ ὄριον, ὅπως το ονόμαζαν τότε, των Αθηνῶν¹⁰. Το ὄριο των Αθηνῶν υπαγόταν στην ἐξουσία του πραιτόρα του θέματος, ο οποίος ονομαζόταν ἐπίσης και *πρωτοπραιτώρ* ἢ *στρατηγός* ἢ *αυτοκρατορικὸς στρατηγός* και εἶχε ἐδρα τη Θῆβαν¹¹. Γενικὰ στους πραιτόρες εἶχε ἀνατεθεῖ ἀπὸ την Κων/πολη η στρατιωτικὴ και πολιτικὴ διοίκηση των θεμάτων¹². Εκτὸς ἀπὸ τον πραιτόρα, ἐξουσία στην πόλη ασκούσαν οι *κριταί* ἢ *δικασταί*, οι οποίοι ἀναλάμβαναν τη δικαστικὴ εποπτεία¹³, ἀλλὰ και ἄλλοι ἐιδικοὶ ἄρχοντες, που στέλνονταν ἐκτάκτως¹⁴.

⁶ Νερούτσου, Ἀθῆναι Α', σ. 49 και Λάμπρου, Ἀθῆναι, σ. 26. Για κατάλογο ἐπισκοπῶν της μητροπόλεως Αθηνῶν της εποχῆς, βλ. ἐπίσης και Δημητρακοπούλου, Ἐκκλησία Ἀθηνῶν, σ. 57.

⁷ Σωτηρίου, Ἀθῆναι, στ. 637.

⁸ Η ἀπαρχὴ τῆς θεματικῆς διοικήσεως στο Βυζάντιο, υπῆρξε μια ἀπὸ τις σημαντικότερες μεταρρυθμίσεις τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους. Αναλυτικῶς για τα «θέματα» (με παράθεση ἐκτεταμένης βιβλιογραφίας) βλέπε: Εμμ. Ι. Κωνσταντινίδου, *Συμβολὴ εἰς τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν τῆς Δωδεκανήσου*, ἐναῖσιμος ἐπὶ διδακτορικῇ διατριβῇ, Ἀθῆναι 1968, σ. 34-36, σπ. 71. Ἐπίσης: Hatzidimitriou, *The Decline of imperial authority*, σ. 89-117 («b. Imperial Administration In the Themata of Hellas and Nikopolis»).

⁹ Μίλλερ, *Φραγκοκρατία*, σ. 9-10 και Λάμπρου, Ἀθῆναι, σ. 23-24.

¹⁰ Τωμαδάκη, Βάρβαροι, σ. 91· του ἰδίου, *Σύλλαβος βυζαντινῶν μελετῶν καὶ κειμένων*, τ. Β': *Οἱ λόγοι της Ἑλλάδος*, ἐν Ἀθήναις 1961, σ. 361. Πρβλ και Λάμπρου, Ἀθῆναι, σ. 21-22.

¹¹ Μίλλερ, *Φραγκοκρατία*, σ. 16 και Κωνσταντινίδου, *Ἱστορία*, σ. 313.

¹² Λάμπρου, Ἀθῆναι, σ. 23-24.

¹³ Ὅπως ἐξηγεῖ ο Σπ. Λάμπρος, στα τέλη του 12^{ου} αἰ. τα πραιτορικά και τα δικαστικὰ καθήκοντα ἐναλλάσσονταν πολλές φορές, ἐνὼ και κοινὸι ἄρχοντες στέλνονταν στην Ἑλλάδα και την Πελοπόννησο. Δεν εἶναι δε ξεκάθαρο ἀν την εποχὴ που ο Μιχαήλ Χωνιάτης βρισκόταν στην Αθῆνα ἄλλος ἦταν ο πραιτορὸς Ἑλλάδος και Πελοποννήσου και ἄλλος ο κριτὴς Ἑλλάδος και Πελοποννήσου ἢ ἀν οι δύο ἀρχές συνυπῆρχαν στον ἴδιο ἄνδρα ἢ ἀν εἶχε τελειῶς καταργηθεῖ η θέση του κριτῆ θέματος και τα χρεῖ του τα εἶχαν ἀναλάβει επαρχιακοὶ κριτές. Βλ. Λάμπρου, Ἀθῆναι, σ. 26.

¹⁴ Λάμπρου, Ἀθῆναι, σ. 24.

Καθώς φαίνεται, στην Αθήνα από τα πολύ παλαιότερα χρόνια (πιθανότατα επί εποχής Ιουστινιανού Α΄) είχαν παραχωρηθεί από το βυζαντινό κέντρο ορισμένα προνόμια, ελευθερίες και απαλλαγές. Σύμφωνα με αυτά, κατά μία άποψη η Αθήνα αυτοδιοικείτο και ο «πραίτωρας»¹⁵ δεν είχε το δικαίωμα να αναμειγνύεται στα διοικητικά ζητήματα της πόλεως, αλλά ούτε καν να επισκέπεται την πόλη ενόπλως, με την επίσημη ιδιότητά του, παρά μόνον ανεπισήμως, ως ιδιώτης¹⁶.

Η Αθήνα βέβαια, όπως επισημαίνουν τόσο ο Παπαρρηγόπουλος¹⁷ όσο και ο Λάμπρος¹⁸, βάσει αυτών των προνομίων με εξαίρεση μια μορφή αυτοδιοικήτου δεν απολάμβανε πλήρη απαλλαγή φόρων, παρά τα όσα ισχυρίστηκαν κάποιοι άλλοι ιστορικοί κατά καιρούς¹⁹. Όμως, και μόνον αυτή η απαγόρευση στον πραιτόρα να εισέρχεται με τον στρατό του εντός των Αθηνών απάλλασσε την πόλη από την προφανή ενόχληση και από τη σημαντική δαπάνη του να τρέφουν εγκατεστημένους σ' αυτή στρατιώτες²⁰. Είναι δε σαφές ότι η απαγόρευση αυτή αφορούσε μόνο στην είσοδο του πραιτόρα με στρατό και όχι γενικά την είσοδό του. Και αυτό προκύπτει από το γεγονός, ότι ποτέ οι Αθηναίοι δεν είχαν παραπονεθεί κατά τις επισκέψεις πραιτόρων δίχως στρατό, ενώ και ο μητροπολίτης τούς προσφώνούσε με λόγους κολακευτικούς, επιδιώκοντας απ' αυτούς δίκαιη δικαστική κρίση και περιορισμό των καταχρήσεων διαφόρων κρατικών υπαλλήλων. Αλλά και οι ίδιοι οι Αθηναίοι κατά περιόδους ζητούσαν την αποστολή του πραιτόρα στην Αθήνα, προκειμένου να τους απαλλάξει από τους αντιπραιτόρες, που τους θεωρούσαν ως το μεγαλύτερο κακό για την πόλη τους. Φαίνεται λοιπόν από τα ανωτέρω, όπως ορθά παρατηρεί και ο Σπ. Λάμπρος²¹, ότι δεν ευσταθεί απόλυτα η πληροφορία ότι ο πραιτόρας δεν είχε εξουσία στην πόλη των Αθηνών· είχε, αλλά ήταν περιορισμένη σε σχέση με άλλες πόλεις.

Η πραγματικότητα όμως προέκυπτε διαφορετική σε πολλές περιπτώσεις, εξ αιτίας των ατασθαλιών των πραιτόρων, ενώ η κεντρική κυβέρνηση στην Κωνσταντινούπολη δεν ήταν σε θέση να επιτηρεί συνεχώς τους υπαλλήλους της στις διάφορες επαρχίες, ώστε να αποφεύγονται τέτοια φαινόμενα²². Την ανωμαλία αυτή επέτειναν αναπόφευκτα και οι συχνές αλλαγές των αυτοκρατόρων και η διαρκής ανωμαλία και εξασθένηση της κεντρικής κυβερνήσεως στην Κωνσταντινούπολη, στοιχεία που με τη σειρά τους προκαλούσαν στις επαρχίες μεγάλη διοικητική αταξία²³. Ενώ λοιπόν στην αρχή απαγορευόταν η είσοδος των πραιτόρων στην πόλη με συνοδεία στρατού, με την πάροδο των ετών η απαγόρευση αυτή άρχισε να παραβιάζεται και ο εκάστοτε πραιτόρας, χρησιμοποιώντας ως πρόφαση την προσκύνηση του καθεδρικού ναού της Παναγίας της Αθηνιώτισσας στην Ακρόπολη, εισερχόταν με τους ακολούθους του και με στρατό στην Αθήνα και άρπαζε τους θησαυρούς που εύρισκε σ' αυτόν²⁴. Ήταν

¹⁵ Στα κείμενα, τα προερχόμενα από την εποχή εκείνη, η λέξη γράφεται με *ω* (πραίτωρας). Στο εξής στην παρούσα εργασία θα καταγράφουμε την λέξη όπως προστάζει η σύγχρονη ορθογραφία, δηλ. με *ο* (πραιτόρας), αλλά στα παραθέματα θα διατηρούμε την ορθογραφία των πρωτότυπων κειμένων.

¹⁶ Κωνσταντινίδου, *Ιστορία*, σ. 313.

¹⁷ Παπαρρηγοπούλου, *Ιστορία*, σ. 212.

¹⁸ Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 62-63.

¹⁹ Π.χ. βλ. Κωνσταντινίδου, *Ιστορία*, σ. 313, ο οποίος αναφέρει μόνο το χρυσό στεφάνι προς τον αυτοκράτορα και τις έκτακτες εισφορές λόγω των πειρατών.

²⁰ Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, σ. 285.

²¹ Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 64.

²² Παπαρρηγοπούλου, *Ιστορία*, σ. 213.

²³ Κωνσταντινίδου, *Ιστορία*, σ. 314.

²⁴ Μίλλερ, *Φραγκοκρατία*, σ. 17· Thallon, *Humanist*, σ. 03-04.

δε τέτοιο το κακό που προκαλούσε, που ο Μιχαήλ Χωνιάτης παραλληλίζει την εξουσία του πραιτορά με τη Μήδεια της μυθολογίας· όπως αυτή εξέχεε τα δηλητηρία της στη Θεσσαλία, έγραφε, έτσι και οι πραιτορες διοχέτευαν κατά της Αθήνας (και γενικά της Ελλάδος) την αδικία²⁵.

Χειρότερη όμως από την παρουσία του ίδιου του πραιτορά ήταν η παρουσία της ακολουθίας του²⁶, την οποία ο Χωνιάτης χαρακτηρίζει ως πιο βάρβαρη και από το πέραςμα του στρατού του Πέρση βασιλιά Ξέρξη («Ξέρξου βαρβαρικώτερον»)²⁷. Εισερχόταν λοιπόν ο πραιτορας με όλη αυτή τη στρατιά ακολούθων στην Αθήνα, οι οποίοι όχι απλώς τρέφονταν από τους κατοίκους, αλλά απαιτούσαν και υπέρογκο μισθό απ' αυτούς. Ο πραιτορας, «έχων συνεργούς τούς κακοηθεστέρους των εγχωρίων κηφήνων», όπως λέει ο Παπαρρηγόπουλος, φυλάκιζε και φορολογούσε τους ευπορότερους από τους κατοίκους· άλλους απλώς διότι δεν τον προϋπάντησαν, άλλους για άλλες αιτίες²⁸. Για την είσοδο του πραιτορά μάλιστα προβλεπόταν και ένας ειδικός φόρος, η «πραιτωρική επήρεια»²⁹ ή «προσκυνητίκιον»³⁰, δηλ. φόρος προσκυνήματος. Επρόκειτο για παροχές στον ίδιο και την ακολουθία του, τις οποίες έπρεπε υποχρεωτικά να εισπράξει ή τουλάχιστον να λάβει ρητή διαβεβαίωση για την εισπραξή τους, διαφορετικά αρνιόταν να αποχωρήσει από την πόλη. Αλλά ακόμα και η αποχώρησή του δεν γινόταν ανώδυνα για τους Αθηναίους, καθώς συνοδευόταν από αρπαγές αγαθών απαραίτητων για το ταξίδι του³¹.

Γενικά οι διοικητές των ευρωπαϊκών θεμάτων ήσαν άμισθοι, αλλά αντι για μισθό επιτρεπόταν σ' αυτούς να εισπράττουν για τον εαυτό τους χρήματα από τους υπηκόους της περιοχής ευθύνης τους³². Ειδικότερα, για τις απομακρυσμένες αυτές περιοχές το βυζαντινό κράτος έβγαζε σε πλειστηριασμό τους φόρους και ο εισπράκτορας που τελικά οριζόταν, προπλήρωνε στο δημόσιο ταμείο τον φόρο που είχε επιβάλει το κράτος. Στη συνέχεια επέβαλλε δική του βαρύτερη φορολογία³³, από την οποία είχε το κέρδος που ο ίδιος επιθυμούσε να εισπράξει.

Και δεν ήσαν μόνον οι πραιτορες που αυθαιρετούσαν σε βάρος της Αθήνας. Και άλλοι αυτοκρατορικοί αξιωματούχοι που επισκέπτονταν την πόλη διέπρατταν αυθαιρεσίες, επιβαρύνοντάς την. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του μεγάλου δούκα του στόλου Μιχαήλ Στρυφνού, σύγγαμβρου του αυτοκράτορα Αλεξίου Γ' του Κομνηνού³⁴. Ο Στρυφνός, ο οποίος επισκέφθηκε την Αθήνα το 1202 μαζί με τη σύζυγό του με πρόφαση να προσκυνήσει και αυτός –όπως και οι πραιτορες– την Παναγία την Αθηνιώτισσα, περισυνέλεξε και χρήματα για το βασιλικό ναυτικό, με πρόσχημα την αντιμετώπιση της πειρατείας. Όμως τα χρήματα αυτά δεν τα χρησιμοποίησε για την κατασκευή πλοίων, αλλά τα οικειοποιήθηκε³⁵. Επιπλέον αφαίρεσε τον εξοπλισμό

²⁵ Μίλλερ, *Φραγκοκρατία*, σ. 17.

²⁶ Μίλλερ, *Φραγκοκρατία*, σ. 17.

²⁷ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 103, στ. 17-18.

²⁸ Παπαρρηγοπούλου, *Ιστορία*, σ. 213.

²⁹ Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, σ. 285.

³⁰ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 309, στ. 18-19· Δενδρινού, *Υπομνηστικόν*, σ. 200, υπ. 21.

³¹ Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, σ. 285· Δενδρινού, *Υπομνηστικόν*, σ. 200, υπ. 21· Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 309-310, στ. 14-25, 1-6.

³² Μίλλερ, *Φραγκοκρατία*, σ. 17.

³³ Δενδρινού, *Υπομνηστικόν*, σ. 195, υπ. 7.

³⁴ Μίλλερ, *Φραγκοκρατία*, σ. 20.

³⁵ Νερούτσου, *Αθήναι Α'*, σ. 46.

από βασιλικά πλοία, που είχαν ήδη αρχίσει να κατασκευάζονται ή είχε ολοκληρωθεί η κατασκευή τους, τον οποίο και πούλησε³⁶.

Τέλος, ένα από τα βασικά προβλήματα που ταλαιπωρούσαν τους Αθηναίους εκείνη την εποχή, ήταν και μια σειρά φόρων που έπρεπε να πληρώνουν οι κάτοικοι της Αττικής. Σημαντικό μέρος αυτών των φόρων σχετίζεται άμεσα με το ζήτημα των πειρατών, αφού πρόκειται για εισφορές τα χρήματα των οποίων πήγαιναν στην κατασκευή πλοίων (*κτήσις κατέργων-κατεργοκτισία*³⁷) και στην επάνδρωσή τους (*υπέρ πλωίμων*), προκειμένου να καταπολεμηθεί η πειρατεία³⁸.

Επίσης, κατά τη στέψη κάθε νέου αυτοκράτορα η πόλη επιβαρυνόταν με την αποστολή ενός χρυσού στεφάνου, ως δώρου προς αυτόν³⁹. Η φτώχεια της Αθήνας όμως ήταν τέτοια εκείνη την εποχή, που δύο φορές τουλάχιστον συναντούμε τον Μιχαήλ Χωνιάτη να ισχυρίζεται ότι δεν μπορεί να το προσφέρει· η μία είναι στον εγκωμιαστικό του λόγο προς τον αυτοκράτορα Ισαάκιο, όταν είχε μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη για να τον εκφωνήσει⁴⁰, και η άλλη στο «Υπομνηστικόν» προς τον αυτοκράτορα Αλέξιο Γ΄⁴¹. Παράλληλα όμως πρέπει να σημειωθεί ότι τα παράπονα των Αθηναίων προς το βυζαντινό κέντρο και τις έκτακτες εισφορές δεν δηλώνουν αναγκαστικά και μόνον ότι τα καταβαλλόμενα ποσά ήσαν υπέρογκα⁴². Αυτό που καταδεικνύουν είναι περισσότερο η μεγάλη φτώχεια τους, με αποτέλεσμα να μη μπορούν να καταβάλλουν αυτά τα ποσά με ευκολία. Η φτώχεια δε αυτή οφειλόταν, εκτός των άλλων και στο άγονο έδαφος της Αττικής, που συνεπαγόταν έλλειψη σιταριού και άλλων τροφίμων. Είναι χαρακτηριστικό ότι την εποχή που ο Μιχαήλ Χωνιάτης έφτασε στην Αθήνα, η ένδεια σε τρόφιμα ήταν απελπιστική εξαιτίας μιας παρατεταμένης ανομβρίας που επικρατούσε στην Αττική. Πολλοί Αθηναίοι, μη μπορώντας να ανταπεξέλθουν στην κατάσταση, ξενιτεύονταν προκειμένου να βρουν μια καλύτερη τύχη, ώστε να θρέψουν την οικογένειά τους, με αποτέλεσμα πίσω να μένουν γυναίκες, παιδιά και ηλικιωμένοι, ζώντας σε απόλυτη φτώχεια, και ο πληθυσμός της πόλεως να έχει μειωθεί αισθητά, ιδίως στις παραγωγικές ηλικίες⁴³. Η δε πόλη πλέον θύμιζε «Σκυθική ερημία» κατά τον χαρακτηρισμό του Μιχαήλ Χωνιάτη⁴⁴. Σύμφωνα με τη Ναυσικά Πανσελήνου⁴⁵, μεταναστευτικά κρούσματα στους κατοίκους της Αττικής, που έφευγαν για να φτιάξουν αλλού τη ζωή τους, άρχισαν να παρατηρούνται γύρω στο 1200. Και βέβαια, όσο λιγότεροι Αθηναίοι παρέμεναν στην Αθήνα τόσο μειωνόταν και η δυνατότητα να ανταποκριθούν στη φορολογία που τους επέβαλλε η πολιτεία.

³⁶ Μίλλερ, *Φραγκοκρατία*, σ. 20.

³⁷ Μαυρομμάτη, *Περιβάλλον*, σ. 03.

³⁸ Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, σ. 285.

³⁹ Μίλλερ, *Φραγκοκρατία*, σ. 16.

⁴⁰ Βλ. υποκεφάλαιο παρούσης εργασίας «Επίσκεψη Χωνιάτη στην Κων/πολη – Λόγος Εγκωμιαστικός στον Ισαάκιο».

⁴¹ Βλ. υποκεφάλαιο «Το «Υπομνηστικόν» προς τον αυτοκράτορα Αλέξιο Γ΄ Αγγελο-Κομνηνό».

⁴² Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 95.

⁴³ Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 53-54. Βλ. και Τωμαδάκη, Βάρβαροι, σ. 91· Setton, Athens, σ. 193.

⁴⁴ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α΄*, σ. 307, στ. 3-6: «Τὸ καθ' ἡμᾶς ὄριον τῶν Ἀθηνῶν, πάλαι τοῦ πλήθους τῶν ἐποίκων αὐτοῦ διὰ τὰς ἀλλεπαλλήλους ἐπηρείας ἐκκενούμενον ἀεὶ, νῦν κινδυνεύει καὶ εἰς αὐτὴν περιστῆναι τὴν παροιμαζομένην ἐρημίαν σκυθικὴν».

Σ' αυτό το σημείο, ο αρχαιομαθής μητροπολίτης εμπνέεται από τον Αριστοφάνη: «Ἐξολέσθαι συμπλακέντα τῇ Σκυθῶν ἐρημίᾳ» (Αριστοφάνης, *Αχαρνῆς* 703) (βλ. Δενδρινού, *Υπομνηστικόν*, σ. 196, υπ. 11).

⁴⁵ Πανσελήνου, *Αθήνα*, σ. 13.

Την πόλη ο Μιχαήλ τη βρίσκει αδύναμη και φτωχή και σε κατάσταση παρακμής, την οποία δεν αρκεί να εξηγήσει ούτε η πλεονεξία των πραιτόρων και φορολόγων, ούτε οι επιδρομές των πειρατών, όταν τουλάχιστον έως τα μέσα του 12^{ου} αι. η πόλη φαίνεται να ανθούσε για τα δεδομένα της εποχής. Από τα γραπτά του ιεράρχη προκύπτει, ότι κάποιο μεγάλο κακό είχε διασαλεύσει την ευτυχία της πόλεως των Αθηνών λίγο νωρίτερα, καταβιβάζοντάς τη στην εσχάτη παρακμή⁴⁶. Μια μεγάλη ανομβρία βέβαια που είχε προκύψει, φαίνεται ότι είχε επιφέρει ξηρασία και σιτοδεία στην ύπαιθρο, φτώχεια και πείνα στην πόλη⁴⁷. Όμως η πραγματική αιτία της παρακμής φαίνεται πως οφειλόταν σε κάποιο άλλο τραγικότερο γεγονός. Ο Σπ. Λάμπρος θεωρεί πως αυτό το γεγονός ήταν η άλωση της Αθήνας από τον «Ρογέρο»⁴⁸. Πρόκειται για τον Ρογήρο Β΄⁴⁹, γιο και διάδοχο του Ρογήρου Α΄, βασιλέα της Σικελίας, ο οποίος το 1147 αποφάσισε να ξεκινήσει πόλεμο κατά του Βυζαντίου, στέλνοντας γι' αυτό τον σκοπό ισχυρό στόλο⁵⁰ με στρατό, υπό τον ναύαρχο Χριστόδουλο, ο οποίος ανάμεσα σε άλλα εισέβαλε στην Αττική και τη Βοιωτία⁵¹. Όλα αυτά τα γεγονότα φαίνεται ότι απότομα άλλαξαν την κατάσταση της Αθήνας προς το χειρότερο στα τέλη του 12^{ου} αι.

⁴⁶ Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 31-32

⁴⁷ Πανσελήνου, *Αθήνα*, σ. 26.

⁴⁸ Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 32: «Τοιοῦτο δέ τι (σ.σ. το μέγα κακό) νομίζω τὴν ἄλωσιν τῆς πόλεως ὑπὸ τοῦ Ῥογέρου».

⁴⁹ Και όχι Α΄, όπως αναφέρει λανθασμένα ο Σπ. Λάμπρος (Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 14).

⁵⁰ Νορμανδικό (βλ. Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 14). Προφανώς η Ν. Πανσελήνου (Πανσελήνου, *Αθήνα*, σ. 26) που αναφέρει ως προς αυτό το θέμα επιδρομή των Σαρακηνών, μπερδεύεται με την παλαιότερη επιδρομή Σαρακηνών του 936 μ.Χ. (βλ. σχετική αναφορά: Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 13-14).

⁵¹ Ν. Καλομενοπούλου, «Ρογήρος Β΄», *ΜΕΕ*, τ. ΚΑ΄ (1933), σ. 182.

ΚΕΦ. Α΄. ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗ ΠΡΙΝ ΤΗΝ ΑΦΙΞΗ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑ

1. Χρόνος-τόπος γεννήσεως και οικογενειακή κατάσταση.

Ο Μιχαήλ Χωνιάτης ή Ακομινάτος γεννήθηκε γύρω στο έτος 1138. Αυτό προκύπτει από γραπτή μαρτυρία τού ίδιου του Χωνιάτη σε επιστολή του, που απευθυνόταν προς τον Πατριάρχη Κων/πόλεως Μιχαήλ Δ΄ Αυτωρειανό και η οποία γράφτηκε το έτος 1208. Σ' αυτή την επιστολή αναφέρει ότι τότε (1208) ήδη είχε διανύσει «περι̇ που τούς ἑβδομήκοντα ἑνιαυτούς» (sic), πληροφορία που μας οδηγεί περίπου στο έτος 1138 ως έτος γεννήσεώς του⁵².

Πατρίδα του ήσαν οι Χώνες («αἱ Χῶναι») στη Φρυγία της Μικράς Ασίας. Πρόκειται για τις αρχαίες Κολοσσές του Ηροδότου και του Ξενοφώντος, οι οποίες στα χρόνια των Περσών υπήρξαν πόλη μεγάλη και ισχυρή, αργότερα όμως, όταν κτίσθηκαν κοντά τους η Ιεράπολη και η Λαοδίκεια, παρήκμασαν και κατήντησαν, στην εποχή του Στράβωνος και του Πλινίου, μια μικρή κωμόπολη. Στις Κολοσσές συγκροτήθηκε μία από τις πρώτες χριστιανικές κοινότητες, προς την οποία έγραψε ο Απόστολος Παύλος τη γνωστή επιστολή του «προς Κολασσαείς». Την εποχή του Χωνιάτη οι Κολοσσές, που πλέον είχαν μετονομαστεί σε Χώνες, είχαν επανέλθει σε μεγάλο βαθμό στην παλιά τους δόξα⁵³.

Ο Μιχαήλ ήταν το πρωτότοκο τέκνο των γονιών του και αδελφός τού γνωστού ιστορικού Νικήτα Χωνιάτη. Τα δύο αδέλφια δεν ήσαν τα μοναδικά παιδιά της οικογένειάς τους, ή οποία φαίνεται ότι ήταν πολυμελής⁵⁴, όπως πληροφορούμαστε από τον ίδιο⁵⁵. Η οικογένειά του δεν ήταν πολύ εύπορη, αλλά ταυτόχρονα ούτε άσημη⁵⁶, κάτι που καταδεικνύεται από την πορεία των δύο αδελφών⁵⁷. Σ' αυτή συνετέλεσαν οι σπουδές τους, για τις οποίες φρόντισε με ζήλο ο ιδιαίτερα στοργικός και φιλο-

⁵² Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 10. Το 1138 ως έτος γεννήσεως του Μιχαήλ -κατά προσέγγισιν- αναφέρουν στο σύνολό τους σχεδόν οι νεώτεροι ιστορικοί. Ενδεικτικώς: Laurent, Μιχαήλ, σ. 1204· Τωμαδάκη, Βάρβαροι, σ. 89· Μανίκα, *Αθήνα*, σ. 352· Νικολοπούλου, *Λογοτεχνία*, σ. 289. Οι παλαιότεροι κάνουν λόγο για «περι̇ τὸ 1140»· ενδεικτικώς: Λάμπρου, *Σωζόμενα Α΄*, σ. ιε΄· Παπαρρηγοπούλου, *Ιστορία*, σ. 209· Παπαδοπούλου, *Ἐκκλησία*, σ. 36· Μπούσουλα, *Ιστορία*, σ. 38· αλλά και ορισμένοι νεώτεροι, προφανώς αντιγράφοντας τους παλαιότερους (π.χ. Ζαχαροπούλου, *Φραγκοκρατία*, σ. 228). Βέβαια, δεδομένου ότι όλοι οι ερευνητές κατά κανόνα κάνουν λόγο για κατά προσέγγισιν προσδιορισμό του έτους γεννήσεως του Μιχαήλ Χωνιάτη, μπορούμε να πούμε ότι η διαφορά των δύο ετών δεν αποτελεί ουσιαστική αντίθεση, αλλά μάλλον «στογγυλοποίηση», και συνεπώς δεν δημιουργεί σοβαρό ζήτημα ασυμφωνίας μεταξύ τους.

⁵³ Παπαρρηγοπούλου, *Ιστορία*, σ. 206.

⁵⁴ Stadtmüller, *Choniates*, σ. 139· Angold, *Comneni*, σ. 197.

⁵⁵ Ο Μιχαήλ στη «Μονωδία εἰς τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ κϋρ Νικήταν τὸν Χωνιάτην», δηλαδή στη μονωδία που έγραψε επ' αφορμή της ειδήσεως για τον θάνατο του αγαπημένου του αδελφού Νικήτα, αναφέρει: «Ἀπὸ τῶν αὐτῶν μὲν γὰρ πατρικῶν σπερμάτων καὶ μητρικῶν αἱμάτων γεγόναμεν ἅμφοι, πρεσβύτερος μὲν ἐγὼ καὶ πρῶτος τὴν πύλην διεληληθὼς τῆς γενέσεως, ὡς εἶθε καὶ τὴν τῆς ἐξόδου διελήλυθα πρῶτιστος, ὁ δὲ (Νικήτας) μεθ' ἑτέρους ὁμογνίους καὶ πολλοστός». Λάμπρου, *Σωζόμενα Α΄*, σ. 347, στ. 13-17. Βλ. και Παπαρρηγοπούλου, *Ιστορία*, σ. 209.

⁵⁶ Angold, *Comneni*, σ. 197.

⁵⁷ Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 15.

γράμματος πατέρας τους⁵⁸. Το σίγουρο είναι ότι χωρίς να επρόκειτο για μία ξεχωριστής επιφάνειας οικογένεια, στην τοπική κοινωνία είχε αναγνωρισμένη θέση⁵⁹.

Ως πρωτότοκο, οι γονείς του προόρισαν τον Μιχαήλ από την ώρα που γεννήθηκε για το ιερατικό στάδιο, «ὡς ἀπαρχὴ τῆς ἐαυτῶν τεκνογονίας»⁶⁰. Σε νεαρή ηλικία λοιπόν τέθηκε υπό την προστασία του σεβάσμιου μητροπολίτου Χωνών Νικήτα, ο οποίος τον χειροτόνησε ιερέα, ενώ απ' ό,τι φαίνεται τον ευεργέτησε πολλές φορές, καθώς και τον αδελφό του Νικήτα, του οποίου υπήρξε και ανάδοχος⁶¹ και του έδωσε και το όνομά του. Επίσης, ο μητροπολίτης Χωνών ήταν αυτός που έδωσε στον μικρό Μιχαήλ τα πρώτα μαθήματα στη γενέτειρά του⁶².

2. Το οικογενειακό του όνομα.

Για τον προσδιορισμό του οικογενειακού ονόματος του Μιχαήλ φαίνεται πως δεν υπάρχει κάποια αξιόπιστη πηγή έως σήμερα. Με δύο επίθετα θα συναντήσουμε τον Μιχαήλ να αναφέρεται στα διάφορα κείμενα· το ένα είναι «Χωνιάτης» και το άλλο «Ακομινάτος».

Ως προς το «Χωνιάτης», τόσο αυτός όσο και ο αδελφός του, έμειναν γνωστοί με αυτό το όνομα λόγω της γενέτειρας πόλης τους, που, όπως ήδη αναφέρθηκε, ήσαν οι Χώνες (Χῶναι)⁶³. Δεν ήταν όμως το πραγματικό οικογενειακό τους όνομα, καθώς η χρήση του, τόσο από τους άλλους όσο και από τους ίδιους τους αδελφούς Μιχαήλ και Νικήτα για τον εαυτό τους, ξεκίνησε κατά την εποχή που είχαν ήδη γίνει διάσημοι (δηλ. τον 12ο αιώνα), ως αναγκαίος επιθετικός προσδιορισμός, με βάση τον τόπο καταγωγής⁶⁴.

Ως προς το «Ακομινάτος», με το οποίο κυρίως αναφέρεται στα κείμενα των παλαιότερων ιστορικών, τα πράγματα είναι ακόμα πιο σύνθετα. Στην πραγματικότητα φαίνεται πως αυτό το όνομα προέκυψε από λάθος, το οποίο πρωτοπαρουσιάστηκε στην πρώτη έκδοση του έργου του αδελφού του Μιχαήλ, του ιστοριογράφου Νικήτα, που έγινε το 1557 από τον Ιερώνυμο Wolf (Hieronymus Wolf)⁶⁵. Έτσι λοιπόν, ο πρώτος που του αποδόθηκε το επίθετο «Ακομινάτος» ήταν ο Νικήτας. Οι διάφορες εκδόσεις που ακολούθησαν, παρέλαβαν αυτό το όνομα χωρίς να ελέγξουν την ακρίβειά του, ενώ στη συνέχεια το όνομα εισήλθε ακριβώς έτσι και στα ποικίλα λογοτεχνικά και ιστορικά έργα⁶⁶. Αργότερα κάποιοι απέδωσαν το όνομα και στον Μιχαήλ και έτσι επί αιώνες αυτό εθεωρείτο ως το οικογενειακό όνομα και των δύο αδελφών⁶⁷, με το οποίο ήσαν και γνωστοί («Ακομινάτοι»)⁶⁸. Το όνομα «Ακομινάτος», το χρησιμοποίησε, παράλληλα προς το «Χωνιάτης», στα τέλη του 19^{ου} αι. και ο Σπ. Λάμπρος στην

⁵⁸ Stadtmüller, *Choniates*, σ. 139.

⁵⁹ Angold, *Comneni*, σ. 197.

⁶⁰ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. ιε'.

⁶¹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. ιε'-ιστ'· Τωμαδάκη, Βάρβαροι, σ. 90.

⁶² Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 10· Stadtmüller, *Choniates*, σ. 139.

⁶³ Στεφανίδου, *Ιστορία*, σ. 474· Τωμαδάκη, Βάρβαροι, σ. 89.

⁶⁴ Βλ. σχετικώς, Stadtmüller, *Choniates*, σ. 278.

⁶⁵ Stadtmüller, *Choniates*, σ. 274· Setton, Note, σ. 234.

⁶⁶ Stadtmüller, *Choniates*, σ. 274. Ο Stadtmüller αναφέρει πολλά τέτοια έργα στην υποσ. 2 αυτής της σελίδος.

⁶⁷ Stadtmüller, *Choniates*, σ. 274.

⁶⁸ Setton, Note, σ. 234.

έκδοση των έργων του Μιχαήλ⁶⁹, καθιερώνοντάς το έτσι κατά κάποιο τρόπο και στον ελλαδικό χώρο. Το λάθος επαναλαμβανόταν μέχρι και το 1934, οπότε και το ανασκεύασε ο Stadtmüller⁷⁰.

Ο Stadtmüller ήταν λοιπόν ο πρώτος που επεσήμανε την εσφαλμένη χρήση του ονόματος «Ακομινάτος» ως οικογενειακού ονόματος των Μιχαήλ και Νικήτα⁷¹, και μάλιστα στο έργο του για τον Μιχαήλ Χωνιάτη αφιέρωσε ιδιαίτερο κεφάλαιο γι' αυτό το θέμα, με τίτλο «Το ψευδοοικογενειακό όνομα Ακομινάτος»⁷². Σ' αυτό μεταξὺ άλλων εξετάζει ένα-ένα τα τρία χειρόγραφα, τα οποία ο Wolf είχε χρησιμοποιήσει ως βάση για την έκδοσή του⁷³, και διαπιστώνει πως σε κανένα απ' αυτά δεν συναντάται το όνομα Ακομινάτος. Αντίθετα, και τα δύο αδέρφια υπέγραφαν με το όνομα που προέκυπτε από τη γενέτειρα πόλη τους⁷⁴, δηλαδή ως Χωνιάτες. Επιπροσθέτως, έκανε την παρατήρηση ότι το επίθετο «Ακομινάτος» όχι μόνο δεν εμφανίζεται στα κείμενα των χειρογράφων των έργων κανενός εκ των δύο αδελφών, ώστε να δικαιολογηθεί, αλλά δεν υπάρχει κανένα στοιχείο που να αποδεικνύει ότι ήταν επίθετο σε χρήση εκείνα ή τα μετέπειτα χρόνια, και επί πλέον κανείς άλλος δεν είναι γνωστός μ' αυτό⁷⁵.

Παρ' όλα αυτά, παραμένει άγνωστο πώς ο Wolf κατέληξε σ' αυτό το επίθετο. Υπάρχουν διάφορες υποθέσεις, όπως το ότι μετέβαλε τη γενική Choniatae σε Acominati⁷⁶, ή ότι το Ακομινάτος είναι ένα εξελληνισμένο λατινικό επίθετο που σημαίνει Χωνιάτης⁷⁷. Πάντως, η πιο αληθοφανής σ' εμάς υπόθεση είναι, ότι το όνομα Ακομινάτος οφείλεται σε παρανόηση της αναφοράς «Μιχαήλ τοῦ ἀ(πὸ) κώμιν α(ὐ)τοῦ Χωνιάτου»⁷⁸. Εκτός τούτων όμως, παραμένει τελικά άγνωστο και το πραγματικό οικογενειακό όνομα των δύο αδελφών, το οποίο απ' ό,τι φαίνεται λησμονήθηκε. Σε κάθε περίπτωση, το καλύτερο είναι να εγκαταλείψουμε το όνομα Ακομινάτος και στο εξής να αναφερόμαστε στον Νικήτα Χωνιάτη και στον Μιχαήλ Χωνιάτη⁷⁹. Και μόνο για λόγους «ιστορικής συνήθειας» στην παρούσα εργασία θα χρησιμοποιούμε και τα δύο επίθετα, προκρίνοντας βέβαια κυρίως το «Χωνιάτης».

3. Οι σπουδές στην Κωνσταντινούπολη και οι επιδράσεις που δέχτηκε.

Όπως αναφέρθηκε και πιο πάνω, ο πατέρας των αδελφών Χωνιάτη ενδιαφερόταν πολύ για την εκπαίδευση των τέκνων του. Ενώ ήταν ακόμα σχεδόν έφηβος ο Μιχαήλ και αφού είχε ήδη διδαχθεί τα πρώτα του γράμματα στον τόπο γεννήσεώς του, τον έστειλε στην Κωνσταντινούπολη, γύρω στο 1157⁸⁰, για να συμπληρώσει την

⁶⁹ «Μιχαήλ Ακομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα: πλεῖστα ἐκδιδόμενα νῦν τὸ πρῶτον κατὰ τοὺς ἐν Φλωρεντίᾳ, Ὁξωνίᾳ, Παρισίοις καὶ Βιέννῃ κώδικας».

⁷⁰ Τωμαδάκη, Βάρβαροι, σ. 90.

⁷¹ Κολοβού, Συμβολή, σ. 9.

⁷² Stadtmüller, *Choniates*, σ. 274: «Der Pseudo-Familiennamen Akominatos».

⁷³ Βλ. αναλυτικότερα: Stadtmüller, *Choniates*, σ. 275-277.

⁷⁴ Stadtmüller, *Choniates*, σ. 274.

⁷⁵ Setton, Note, σ. 234.

⁷⁶ Βλ. Τωμαδάκη, Βάρβαροι, σ. 90.

⁷⁷ Βλ. Setton, Note, σ. 234.

⁷⁸ Βλ. Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, σ. 102-103 και 101.

⁷⁹ Setton, Note, σ. 234.

⁸⁰ Ο Τωμαδάκης αναφέρει ότι στην Κωνσταντινούπολη πήγε σε ηλικία 36 ετών, προφανώς συγχέοντας χρονικώς την άφιξή του στην Κωνσταντινούπολη με την ανάληψη της θέσεως του υπογραμματέως, η οποία πράγματι έγινε το 1178, όπου ο Μιχαήλ Χωνιάτης ήταν 40 ετών –δεδομένου

εκπαίδευσή του⁸¹. Σ' αυτό συνετέλεσε και ο πρώτος του δάσκαλος, ο μητροπολίτης Χωνών Νικήτας⁸². Στην Κωνσταντινούπολη σπούδασε στην Πατριαρχική Σχολή⁸³. Αργότερα, καθώς γινόταν γνωστός, φρόντισε και τον νεώτερο αδελφό του, τον Νικήτα, ο οποίος εστάλη εκεί μετά από μερικά χρόνια –μεταξύ των ετών 1164 και 1166– από τους γονείς τους, προκειμένου να λάβει επίσης ανώτερη μόρφωση⁸⁴. Ο Μιχαήλ στάθηκε στον Νικήτα ως πατέρας, κάτι που ο Νικήτας πάντοτε το αναγνώριζε⁸⁵.

Την εποχή που ο Μιχαήλ βρισκόταν για σπουδές στην Κωνσταντινούπολη, αυτοκράτορας ήταν ο Μανουήλ Α΄ Κομνηνός (1143-1180)⁸⁶ και ήκμαζαν σχολές Ρητορικής, Φιλοσοφίας, Θεολογίας κ.α., ενώ διακρίνονταν άνδρες λόγιοι, όπως ο Ιωάννης Ξιφιλίνος, ο Κωνσταντίνος Μανασσής, ο Θεόδωρος Πρόδρομος και οι αδελφοί Τζέτζη⁸⁷. Βρισκόταν μάλιστα σε εξέλιξη μια έντονη πνευματική στροφή προς τον αρχαιοελληνικό κόσμο, γνωστή και ως «βυζαντινή αναγέννηση», η οποία αν και αρχικά είχε μάλλον θεωρητικό και αντιγραφικό χαρακτήρα, την εποχή εκείνη είχε φτάσει σε πιο ουσιαστική αναζήτηση πρακτικών διδαγμάτων. Θεωρούσαν οι λόγιοι αυτοί πως ο Ελληνισμός δεν μπορούσε να υπάρξει πλέον παρά μόνον αναζωπυρούμενος με τον συνδυασμό της χριστιανικής διδασκαλίας και της αρχαίας ελληνικής σκέψης⁸⁸. Κύριος εκπρόσωπος της στροφής αυτής προς την κλασική ελληνική γραμματεία στα μέσα του 12^{ου} αι. ήταν ο Ευστάθιος, μετέπειτα αρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης⁸⁹, ο οποίος υπήρξε περίφημος μελετητής και σχολιαστής του Ομήρου και του Πινδάρου⁹⁰, ενώ έδινε τη δυνατότητα στους μαθητές του να γνωρίσουν καλύτερα τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς, να τους εκτιμήσουν ιδιαίτερα και να χρησιμοποιήσουν το περιεχόμενο των συγγραφών τους ως κατάλληλο υλικό για τη μεθοδική ανάπτυξη ή ακόμα και για την πληρέστερη διασάφηση των ιδεών τους⁹¹.

Ο Ευστάθιος, διάκονος τότε⁹², χρημάτισε διδάσκαλος του Μιχαήλ⁹³, αλλά και του αδελφού του Νικήτα, επηρεάζοντάς τους και αποτελώντας πρότυπο και για τους δύο στην παιδεία και στην αρετή. Επέδρασε με τη διδασκαλία του και τα κείμενά του στα έργα και των δύο αδελφών. Ακόμα και η γλώσσα και ο τρόπος σκέψεως στα κείμενά τους φέρουν τη «σφραγίδα» του Ευσταθίου⁹⁴. Όσον αφορά μάλιστα στον Μι-

ότι κατά το πιθανότερο, όπως είδαμε, γεννήθηκε το 1138, χρονολογία που αν μη τι άλλο αποδέχεται και ο ίδιος ο Τωμαδάκης–, ενώ βρισκόταν ήδη στην Κωνσταντινούπολη επί εικοσαετία: «Εἰς ἡλικίαν 36 περίπου ἐτῶν ἦλθεν εἰς τὴν βασιλεύουσαν, ὅπου διωρίσθη ὑπογραμματεὺς τοῦ πατριαρχείου ἐπὶ πατριάρχῳ Θεοδοσίῳ τοῦ Βορραδιώτου (1178-1183)» (Ν. Τωμαδάκης, Βάρβαροι, σ. 90).

⁸¹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α΄*, σ. ιστ΄. Παπαρρηγοπούλου, *Ιστορία*, σ. 206.

⁸² Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 15.

⁸³ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 10.

⁸⁴ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α΄*, σ. ιζ΄. Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 10.

⁸⁵ Παπαρρηγοπούλου, *Ιστορία*, σ. 208.

⁸⁶ Φειδᾶ, *Βυζάντιο*, σ. 483.

⁸⁷ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 273-274.

⁸⁸ Παπαρρηγοπούλου, *Ιστορία*, σ. 206-207.

⁸⁹ Παπαρρηγοπούλου, *Ιστορία*, σ. 207.

⁹⁰ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α΄*, σ. ιστ΄.

⁹¹ Ζαχαροπούλου, *Φραγκοκρατία*, σ. 229.

⁹² Νικολοπούλου, *Λογοτεχνία*, σ. 390.

⁹³ Είναι κοινώς αποδεκτό ότι ο Μιχαήλ ήταν μαθητής του Ευσταθίου. Ο Τωμαδάκης όμως κρίνει ότι μάλλον ήταν μαθητής τού τότε διακόνου και αργότερα μητροπολίτου Μύρων της Λυκίας, επίσης Ευσταθίου. Σημειώνει: «Ἐθεωρεῖτο ὡς μαθητὴς τοῦ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης ἀλλὰ μᾶλλον ἐγένετο μαθητὴς τοῦ τότε μὲν διακόνου, εἶτα δὲ μητροπ. Μύρων τῆς Λυκίας Εὐσταθίου» (Τωμαδάκης, Βάρβαροι, σ. 90).

⁹⁴ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α΄*, σ. ιδ΄.

χαήλ, η εκτίμηση μεταξύ των δύο ανδρών ήταν ισχυρή και αμοιβαία. Ο Ευστάθιος τόσο πολύ αγάπησε τον Μιχαήλ, ώστε του προσέφερε διαμονή στο ίδιο του το σπίτι επί τρία χρόνια, κάτι το οποίο ποτέ δεν λησμόνησε εκείνος, αλλά έμεινε πάντοτε ευγνώμων προς τον πνευματικό πατέρα, τον καθηγητή, τον παρηγορητή και τον καλό του σύμβουλο⁹⁵. Παράλληλα, ο Ευστάθιος επέδρασε δραστικά στην παιδεία του Μιχαήλ και τη διαμόρφωση του χαρακτήρα του, εμπνέοντάς του την αγάπη για τους αρχαίους εκείνους ποιητές, των οποίων όπως είπαμε ο Ευστάθιος υπήρξε σχολιαστής και κατ' επέκταση για όλους τους αρχαίους συγγραφείς⁹⁶, σε σημείο να έχει «ποτισθῇ τὴν ἀρχαιομάθειαν ἐκείνην ἣτις διαπνέει ἅπαντα τὰ πολυπληθῆ αὐτοῦ ἔργα»⁹⁷. Ακόμα και το «γλωσσικό ιδίωμά» του ο Μιχαήλ Χωνιάτης το «δανείστηκε» από τον δάσκαλό του⁹⁸.

Αργότερα ως μητροπολίτης Αθηνών, την έμπνευση για την οργάνωση της άμυνας της πόλεως κατά του Λέοντος Σγουρού λέγεται πως την έλαβε από την ανάλογη προηγούμενη αμυντική δράση του πρώην διδασκάλου του, όταν ο Ευστάθιος ως μητροπολίτης Θεσσαλονίκης είχε αντισταθεί κατά των πολιορκούντων την πόλη του Νορμανδών (1185)⁹⁹, χωρίς όμως να αποφύγει τελικά την άλωσή της¹⁰⁰. Λίγο διάστημα μετά από την εποχή κατά την οποία ο Μιχαήλ μαθήτευσε δίπλα του, ο Ευστάθιος έφυγε για τη Θεσσαλονίκη, για να αναλάβει μητροπολιτικά καθήκοντα σ' αυτή. Όμως οι δύο άνδρες διατήρησαν επικοινωνία μέσω πυκνής αλληλογραφίας, στην οποία, όπως φαίνεται από τις σωζόμενες επιστολές τους, συχνά αντάλλασσαν απόψεις για θέματα που αφορούσαν την Αρχαία Ιστορία και τη Μυθολογία¹⁰¹.

Ο Μιχαήλ στην Κωνσταντινούπολη –και ιδίως χάρη στον Ευστάθιο– είχε την ευκαιρία να συνδεθεί στενά με πλήθος λογίων, κληρικών και λαϊκών, που πολλοί απ' αυτούς, είτε την εποχή εκείνη είτε αργότερα, βρέθηκαν σε καίριες θέσεις του πολιτικού και εκκλησιαστικού χώρου, όπως ο πατριάρχης Νικαίας Μιχαήλ Αυτωρειανός (1206-1212)¹⁰², ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Θεοδόσιος Βορραδιώτης (1179-1183)¹⁰³, ο ύπατος των φιλοσόφων και έπειτα πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Μιχαήλ ο εξ Αγχιάλου¹⁰⁴, ο μητροπολίτης Νέων Πατρών Ευθύμιος Μαλάκης¹⁰⁵, ο αρχιμανδρίτης της μονής Στουδίου Λουκιανός, ο συμμαθητής του και πιθανότατα συγγενής τού πραιτόρα Δημητρίου Δριμέως Γεώργιος Τεσσαρακονταπήχης¹⁰⁶, ο ιστορικός και ερωτικός συγγραφέας Κωνσταντίνος Μανασσής, ο υπομνηματιστής του Αριστοτέλους και μητροπολίτης Νικαίας Ευστράτιος, ίσως και ο συγγραφέας του σωζόμενου βιβλίου «περί διαλέκτων» και μητροπολίτης Κορίνθου Γρηγόριος (Πάρδος)¹⁰⁷, ο επί-

⁹⁵ Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 18· Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. ιστ'.

⁹⁶ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. ιστ'.

⁹⁷ Μίλλερ, *Φραγκοκρατία*, σ. 24-25.

⁹⁸ Ζαχαροπούλου, *Φραγκοκρατία*, σ. 228.

⁹⁹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. ιστ'.

¹⁰⁰ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 109.

¹⁰¹ Παπαρηγοπούλου, *Ιστορία*, σ. 207-208.

¹⁰² Οι δύο άνδρες, διατηρούσαν φιλία για πάνω από εικοσιπέντε χρόνια (Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 83).

¹⁰³ Το όνομά του εντοπίζεται με διάφορους τρόπους: Βοραδιώτης, Βορραδιώτης, Βοραδιώτης (βλ. σχετικώς, Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 93, υπ. 89), και Βορραδιώτης (π.χ. Παπαδοπούλου, *Εκκλησία*, σ. 36). Η τελευταία ορθογραφία συναντάται κυρίως στα παλαιότερα κείμενα, οπότε την προκρίνουμε στην παρούσα εργασία ως ιστορικότερη.

¹⁰⁴ Νερούτσου, *Αθήναι Α'*, σ. 41. Πρόκειται για τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Μιχαήλ Γ' (1170-1177).

¹⁰⁵ Τωμαδάκη, *Βάρβαροι*, σ. 90.

¹⁰⁶ βλ. Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 163-164 και 10.

¹⁰⁷ Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 18.

σκοπος Μεθώνης Νικόλαος¹⁰⁸ και πολλοί άλλοι. Υπάρχει επίσης πιθανότητα να γνώρισε και τη φιλόμουσο βασίλισσα Ειρήνη, τη γυναίκα του αυτοκράτορα Μανουήλ, κατά τα τελευταία χρόνια της ζωής της¹⁰⁹. Εκτός από τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης, δάσκαλοι του Μιχαήλ διετέλεσαν και ο Μιχαήλ ο εξ Αγγιάλου και ο Πατριάρχης Θεοδοσίος Βορραδιώτης, ο οποίος στη συνέχεια τον προσέλαβε και ως πατριαρχικό υπογραμματέα¹¹⁰.

4. Η σταδιοδρομία των δύο αδελφών και η εκλογή του Μιχαήλ ως μητροπολίτου Αθηνών.

Κατά τη διάρκεια των σπουδών του ο Μιχαήλ επέλεξε, σε αντίθεση με τον αδελφό του, τον πιο αθόρυβο βίο των γραμμάτων και επιδιδόταν νυχθημερόν στη μελέτη των Πατέρων της Εκκλησίας και των αρχαίων συγγραφέων, ζώντας μέσα στη φτώχεια, την οποία θεωρούσε ως μέσο για να πλησιάσει τον Θεό¹¹¹. Αντίθετα, ο αδελφός του επέλεξε το πολιτικό στάδιο, διακρινόμενος παράλληλα και εκείνος στα γράμματα, μέσω δε του γάμου του με τη Βυζαντία, από τον οίκο των Βελισσαριωτών, συνδέθηκε με τους εξέχοντες ευπατρίδες της αυτοκρατορίας λαμβάνοντας διάφορα κρατικά αξιώματα¹¹². Όμως και ο ίδιος ο Μιχαήλ σε σύντομο χρονικό διάστημα προήχθη, ανταμειβόμενος για τις επιλογές του. Λόγω της μεγάλης μορφώσεως και του ακέραιου χαρακτήρα του¹¹³, επί πατριαρχίας του Θεοδοσίου Α΄ Βορραδιώτου (1178-1183) προσελήφθη δίπλα του ως υπογραμματέας του¹¹⁴, συμμετέχοντας στους κινδύνους και στην τιμή της πατριαρχικής εξουσίας σε μια περίοδο πολυτάραχη για το πατριαρχείο¹¹⁵.

Στη θέση αυτή παρέμεινε μέχρι το 1182¹¹⁶, όταν ο αρχιερατεύων στην Αθήνα Γεώργιος Δ΄ Βούρτζος¹¹⁷ πέθανε και ο πατριάρχης Θεοδοσίος προχείρισε τον Μιχαήλ σε μητροπολίτη και τον έστειλε στην Αθήνα¹¹⁸, παρά το γεγονός ότι ήταν νεώτερος πολλών άλλων υποψηφίων για τη θέση αυτή¹¹⁹. Η εκλογή του Μιχαήλ στη μητρόπολη Αθηνών έγινε ασφαλώς χάρη στην αξία του. Ως επιπρόσθετα προσόντα για την

¹⁰⁸ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 276.

¹⁰⁹ Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 19.

¹¹⁰ Νερούτσου, *Αθήναι Α΄*, σ. 41.

¹¹¹ Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 19.

¹¹² Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 275· Λάμπρου, *Σωζόμενα Α΄*, σ. ιστ΄.

¹¹³ Μανίκα, *Αθήνα*, σ. 352.

¹¹⁴ Αλλού συναντάμε τον όρο «υπογραμματέας» (π.χ. Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 20), αλλού «γραμματεύς» (Παπαδοπούλου, *Εκκλησία*, σ. 36). Ούτως ή άλλως, επί της ουσίας δεν υπάρχει μεγάλη διαφορά.

¹¹⁵ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α΄*, σ. ιζ΄· Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 20· Παπαδοπούλου, *Εκκλησία*, σ. 36.

¹¹⁶ Σχετικά με το ζήτημα του έτους κατά το οποίο ο Μιχαήλ Χωνιάτης πήγε στην Αθήνα, βλέπε το σχετικό υποκεφάλαιο με τίτλο «*Το ζήτημα της χρονολογίας*», παρακάτω. Εδώ απλώς επιλέγουμε την πιο διαδεδομένη άποψη, όπως προκύπτει εκεί.

¹¹⁷ Αντίστοιχα με το θέμα της χρονολογίας (βλ την ακριβώς προηγούμενη υποσημείωση) υφίσταται και το ζήτημα του προηγούμενου από τον Μιχαήλ Χωνιάτη μητροπολίτου Αθηνών.

¹¹⁸ Νερούτσου, *Αθήναι Α΄*, σ. 41. Τον θάνατο του Γεωργίου Δ΄ Βούρτζου ο Νερούτσος τον τοποθετεί τον Φεβρουάριο του 1180 και, αντιστοίχως, ως εποχή κατά την οποία ο Μιχαήλ προχειρίστηκε σε μητροπολίτη Αθηνών ορίζει την άνοιξη του 1180. Ο Χρυσόστομος Παπαδόπουλος αναφέρει ότι μητροπολίτης Αθηνών χειροτονήθηκε ο Μιχαήλ το 1181, κάτι που φυσικά ταιριάζει με τη θέση του ίδιου, ότι στην Αθήνα ο Χωνιάτης έφτασε το 1182. Αναλυτικότερα σχετικά προς το θέμα, βλέπε παρακάτω.

¹¹⁹ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 12.

ανάδειξή του στο αξίωμα αυτό υπήρξαν η θέση του ως γραμματέως του πατριάρχη και βέβαια οι γενικότερες αξιόλογες γνωριμίες που είχε κάνει στην Πόλη, καθώς επίσης και οι σχέσεις του αδελφού του με πρόσωπα που βρίσκονταν πολύ ψηλά στην εκκλησιαστική και πολιτική ιεραρχία¹²⁰.

Για την ανάδειξή του στον μητροπολιτικό θρόνο των Αθηνών, ο Μιχαήλ μακαρίσθηκε από τους ανθρώπους του περιβάλλοντός του¹²¹ αλλά ο ίδιος έφυγε με σχετική λύπη, αφού έπρεπε να αποχωριστεί τον αγαπημένο του αδελφό αλλά και τους υπόλοιπους φίλους του¹²². Δεν θα ήταν η πρώτη φορά που δεν θα ένοιωθε ευχαριστημένος μ' αυτή τη θέση, καθώς τα προβλήματα που θα συναντούσε, όπως θα δούμε στη συνέχεια, τον έκαναν να μετανοιώνει πολλές φορές γι' αυτή την επιλογή, όπως δήλωνε και προς τον ίδιο τον Θεοδόσιο στη μεταξύ τους αλληλογραφία¹²³. Τελικά, όπως σχολιάζει ο Ida Thallon, είναι δύσκολο να πει κανείς τί ακριβώς ήταν αυτό που παρακίνησε τον Μιχαήλ να αποδεχθεί την εκλογή του ως μητροπολίτου Αθηνών και να εγκαταλείψει τις ανέσεις της Κωνσταντινουπόλεως για μια ζωή σε επαρχιακή πόλη, η οποία εθεωρείτο τότε ως το «όριο του πολιτισμού» και η απόλυτη «χοάνη» (όπου δηλ. όποιος θα βρισκόταν σ' αυτή, θα χανόταν, θα «καταπινόταν»), παρ' ότι βεβαίως διάσημη και τιμημένη από παλιά¹²⁴. Υποθέτουμε ότι στην απόφαση αυτή συνετέλεσε η αγάπη του για την κλασική Αθήνα και η ιδεατή εικόνα που είχε στο μυαλό του για την πόλη.

¹²⁰ Ζαχαροπούλου, *Φραγκοκρατία*, σ. 230.

¹²¹ Αναφέρει σχετικώς ο ίδιος: «ἐμακάρισάν με τῆς λαχούσης ἡμᾶς κατὰ θεῖον ταυτησί προεδρίας διά τε τὸ ἀπραγμάτευτον τῆς χάριτος καὶ θεόσδοτον καὶ τὸ τοῦ θρόνου περίπυστον ὄνομα, ὡς ἐπ' αὐτὸν τὸ δὴ λεγόμενον τὸν τῆς εὐδαιμονίας ἄκρον βατῆρα πατήσαντα» (Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 97, στ. 3-7).

¹²² Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 20.

¹²³ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 95.

¹²⁴ Thallon, *Humanist*, σ. 02.

ΚΕΦ. Β΄. ΤΑ ΤΗΣ ΑΦΙΞΕΩΣ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗ ΣΤΗΝ Α- ΘΗΝΑ

1. Το ζήτημα της χρονολογίας.

Το ακριβές έτος της αναρρήσεως του Μιχαήλ Χωνιάτη στον θρόνο της μητροπόλεως των Αθηνών δεν είναι απολύτως ξεκάθαρο στην ιστορική έρευνα. Γι' αυτό έχει απασχολήσει ιδιαίτερος τους ερευνητές που έχουν ασχοληθεί είτε γενικώς με την περίοδο είτε ειδικώς με τον Μιχαήλ Χωνιάτη, οι οποίοι και έχουν διατυπώσει ποικίλες απόψεις ως προς το ζήτημα αυτό. Γενικά, πάντως, τοποθετείται μεταξύ των ετών 1175-1182¹²⁵, ενώ πιο συγκεκριμένα οι τέσσερις χρονολογίες που θα διαπιστώσει κανείς να αναφέρονται είναι το 1175, το 1178, το 1180 και το 1182¹²⁶ (μια πέμπτη αναφορά για το έτος 1181 από τον Γ. Μπούσουλα¹²⁷ δεν θεωρούμε ότι είναι άξια ιδιαίτερου λόγου).

Ενδεικτικά αναφέρουμε τα εξής: Υπέρ του 1175 τοποθετούνται οι Α. Ellis-
sen¹²⁸, Φ. Γρηγορόβιος¹²⁹, Γ. Κωνσταντινίδης¹³⁰, καθώς και οι Hopf, Hertzberg και Ουσπένσκις¹³¹, ενώ προς αυτή την άποψη φαίνεται να κλίνει και ο W. Miller, παρ' ό,τι δεν είναι απολύτως σαφές από τη διατύπωσή του και παρ' ό,τι παραθέτει και άλλες δύο χρονολογίες¹³². Το 1178 το συναντάμε στον Κ. Παπαρρηγόπουλο¹³³, χωρίς όμως κάποια τεκμηρίωση, όπως θα δούμε παρακάτω. Υπέρ του έτους 1180 τοποθετείται ο Τ. Νερούτσος¹³⁴ κ.α., ενώ τέλος υπέρ του 1182 τοποθετούνται οι Σπ. Λά-

¹²⁵ Ζαχαροπούλου, *Φραγκοκρατία*, σ. 230.

¹²⁶ Ο W. Miller (Μίλλερ, *Φραγκοκρατία*, σ. 25) αναφέρει τις τρεις: 1175, 1180, 1182. Ο Σπ. Λάμπρος (Λάμπρου, *Σωζόμενα Α΄*, σ. ιζ΄) αναφέρει άλλον συνδυασμό τριών: 1175, 1178, 1182, υποστηρίζοντας την τρίτη ως ισχύουσα, όπως θα δούμε και στη συνέχεια. Το ίδιο και η Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου (Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, σ. 103), η οποία γράφει «Τὸ 1182 καὶ ὄχι τὸ 1175 ἢ 1178 τοποθετήθηκε μητροπολίτης Ἀθηνῶν», ακολουθώντας προφανώς τον Λάμπρο. Ο Ν. Τωμαδάκης (Τωμαδάκης, *Βάρβαροι*, σ. 90-91) σημειώνει πως ο Χωνιάτης εξελέγη μητροπολίτης Αθηνών «κατ' άλλους μεταξύ τῶν ἐτῶν 1175-1178, ἀσφαλέστερον δὲ κατὰ τὸν Λάμπρον μόλις τὸ 1182».

¹²⁷ Μπούσουλα, *Ιστορία*, σ. 38.

¹²⁸ Ο Α. Ellis-
sen είναι ο πρώτος υποστηρικτής του 1175 ως έτους μεταβάσεως του Μιχαήλ Χωνιάτη στην Αθήνα, βασιζόμενος σ' ένα χωρίο στη μονωδία του για τον αδελφό του Νικήτα (βλ. αναλυτικότερα παρακάτω). Βλ. Λάμπρου, *Σωζόμενα Α΄*, σ. ιζ΄.

¹²⁹ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 281.

¹³⁰ Κωνσταντινίδου, *Ιστορία*, σ. 312.

¹³¹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α΄*, σ. ιζ΄-ιη΄.

¹³² Μίλλερ, *Φραγκοκρατία*, σ. 25: «Τῷ δὲ 1175 ἢ κατ' άλλους τῷ 1180 ἢ τῷ 1182, ἐχειροτονήθη μητροπολίτης Ἀθηνῶν».

¹³³ Παπαρρηγόπουλου, *Ιστορία*, σ. 209: «οἱ δύο ἀδελφοὶ (σ.σ. Μιχαήλ καὶ Νικήτας) ἐχωρίσθησαν περὶ τὸ 1178, ὅτε ὁ πρεσβύτερος, ὅστις εἶχεν ἀσπασθῇ τὸ ἱερατικὸν στάδιον, προεχειρίσθη ἐν ἡλικίᾳ 38 ἐτῶν ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν».

¹³⁴ Νερούτσου, *Αθήναι Α΄*, σ. 41: «Ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ ἐν Ἀθήναις ἀρχιερατεύοντος Γεωργίου Δ΄ Βούρτζου, μηνὶ φεβρουαρίῳ 1180, ὁ πατριάρχης Θεοδόσιος προεχειρίσατο τὸν ἐν τοῖς πατριαρχεί-

μπρος¹³⁵, G. Stadtmüller¹³⁶, K. Setton¹³⁷, B. Στεφανίδης¹³⁸, Κ. Άμαντος¹³⁹ και ακολουθούν και νεώτεροι ιστορικοί και ερευνητές, όπως η Φωτεινή Κολοβού¹⁴⁰, η Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου¹⁴¹ και ο Σοφοκλής Δημητρακόπουλος¹⁴².

α. Επιχειρήματα των υποστηρικτών του 1175.

Ως επιχειρήματα υπέρ του ότι ο Μιχαήλ Χωνιάτης ανήλθε στον θρόνο μέχρι το 1175 αναφέρονται τα εξής: στη μονωδία για τον θάνατο του αδελφού του Νικήτα – όπως εξηγεί ο Φ. Γρηγορόβιος, ένας από τους υποστηρικτές αυτής της θέσεως– ο ίδιος ο Μιχαήλ μαρτυρεί ότι υπήρξε μητροπολίτης στην Αθήνα επί τριάντα και πλέον χρόνια, έως τον χρόνο που αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τον Παρθενώνα, το 1205¹⁴³. Το σχετικό απόσπασμα είναι το εξής: «ἐμὲ δὲ τὸν ἐκεῖσε πεφυτευμένον τὰ πρῶτα πρὸ δεκάδων ἐτῶν τριῶν καὶ ὑπερέκεινα ἐκ τῆς αὐλῆς Κυρίου ἀποσπώμενον»¹⁴⁴. Ακριβώς το ίδιο απόσπασμα όμως χρησιμοποιεί και ο Σπ. Λάμπρος, ερμηνεύοντάς το διαφορετικά, για να τον αναιρέσει στην συνέχεια ο Γρηγορόβιος, που σχολιάζει σχετικώς: «Δὲν συμμερίζομαι τὴν γνώμην τοῦ εὐπαιδευτοῦ φίλου Σπυρ. Π. Λάμπρου, τοῦ διαπρεποῦς ἐκδότου τῶν ἔργων τοῦ Ἀκομινάτου, ὅστις τὰ τριάκοντα ἐκεῖνα ἔτη δὲν ἀφαιρεῖ ἀπὸ τῆς ἐξώσεως τοῦ μητροπολίτου ἐξ Ἀθηνῶν ἐν ἔτει 1205, ἀλλ’ ἀπὸ τοῦ κατ’ εἰκασίαν τῷ 1214 ἢ 1215 τιθεμένου θανάτου τοῦ Νικήτα, καὶ ὀρίζει ὡς ἔτος ἀφίξεως τοῦ Μιχαήλ εἰς Ἀθήνας τὸ 1182»¹⁴⁵.

Πρόσθετο επιχείρημα των υποστηρικτών του 1175 είναι πως από κάποια επιστολή του μητροπολίτου Κερκύρας Γεωργίου προς τον ηγούμενο Κασουλών Νεκτάριο εξάγεται ότι το 1179 ο Μιχαήλ ήταν ήδη μητροπολίτης. Σ’ αυτή την επιστολή ο Γεώργιος κάνει αναφορά στην προηγούμενη επικοινωνία του με τον επίσκοπο Αθηνών, τον οποίο αποκαλεί ως το «φως του κόσμου», εγκώμιο που είναι δυνατόν να θεωρηθεί ότι θα μπορούσε να αναφέρεται μόνο στον Μιχαήλ, σύμφωνα με τον σχολιασμό του Γρηγοροβίου¹⁴⁶. Παρ’ όλα αυτά δεν μπορούμε να θεωρήσουμε ότι και αυτό αποτελεί ισχυρό επιχείρημα, διότι –στα πλαίσια των λεκτικών αβροτήτων– ένας τέτοιος χαρακτηρισμός θα μπορούσε να απευθύνεται προς τον οποιονδήποτε αξιόλογο άνθρωπο, και δη μητροπολίτη, καθώς εκ των πραγμάτων αυτοί οι εξέχοντες άνθρωποι αποτελούσαν κατά κανόνα τον «αφρό», κατά την κοινή έκφραση, της κοινωνίας τους, και μάλιστα σε μια εποχή απαιδευσίας, όπως φαίνεται να ήταν εκείνα τα χρόνια για την Αθήνα. Εξάλλου, το γεγονός ότι δεν έχουμε πολλά στοιχεία για τον προηγούμενο

οις γραμματεύοντα Μιχαήλ Ἀκομινάτον εἰς μητροπολίτην καὶ ἀπέστειλεν εἰς Ἀθήνας, ἀρχομένου τοῦ ἔαρος, ἐν ἔτει 1180».

¹³⁵ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 143. Ο Σπ. Λάμπρου μάλιστα ήταν και ο πρώτος που ανέδειξε αυτή τη χρονολογία.

¹³⁶ Stadtmüller, *Choniates*, σ. 193, 279.

¹³⁷ Setton, *Athens*, σ. 235. Βλ. και παρακάτω.

¹³⁸ Στεφανίδου, *Ιστορία*, σ. 474.

¹³⁹ Ἀμάντου Κ., *Ιστορία*, σ. 849.

¹⁴⁰ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 12.

¹⁴¹ Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, σ. 103.

¹⁴² Δημητρακοπούλου, *Ἐκκλησία Ἀθηνῶν*, σ. 237.

¹⁴³ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 281.

¹⁴⁴ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α’*, σ. 357- 358.

¹⁴⁵ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 281-282, υπ. 3.

¹⁴⁶ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 281-282.

του Χωνιάτη μητροπολίτη, δεν αποκλείει την υπόθεση ότι και εκείνος επίσης θα μπορούσε να διακρίνεται για την παιδεία του ή για άλλες του αρετές και πράξεις.

β. Επιχειρήματα των υποστηρικτών του 1178 και του 1180.

Για την υποστήριξη της χρονολογίας του 1178 δεν έχουμε ισχυρά επιχειρήματα. Ένας απ' αυτούς που τη δέχονται, είναι όπως είδαμε ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, χωρίς όμως να παραθέτει καμμία σχετική τεκμηρίωση για να τη στηρίξει¹⁴⁷. Αυτό το επισημαίνει ο Σπ. Λάμπρος στην εισαγωγή των «Σωζομένων» του Μιχαήλ Χωνιάτη, αποδίδοντας την αναγραφή του 1178 από τον Παπαρρηγόπουλο σε «παρόραμα τυπογραφικόν», δηλαδή σε τυπογραφικό λάθος: «Ὁ δὲ ἡμέτερος Παπαρρηγόπουλος δέχεται τὸ ἔτος 1178, ἀλλ' ἐπειδὴ οὐδεμίαν ἐπιφέρει ἀπόδειξιν περὶ ταύτης τῆς παραλλασσοῦσης χρονολογίας, νομίζω ὅτι ἡ διαφορά προέρχεται ἐξ ἀπλοῦ παροράματος τυπογραφικοῦ»¹⁴⁸.

Ο Τ. Νερούτσος είναι απ' αυτούς που δέχονται το 1180 ως έτος αφίξεως του Χωνιάτη στην Αθήνα. Όμως και αυτός δεν αναφέρει κάποιο επιχείρημα που να στηρίζει την επιλογή του. Ωστόσο, στην περιγραφή των γεγονότων τοποθετεί τον θάνατο του προηγούμενου μητροπολίτου Αθηνών, του Γεωργίου Δ' Βούρτζου, στον Φεβρουάριο του 1180 και κατά συνέπεια την άφιξη του Μιχαήλ Χωνιάτη στην Αθήνα στο 1180 και συγκεκριμένα την άνοιξη αυτού του έτους¹⁴⁹. Όπως θα δούμε πιο αναλυτικά στη συνέχεια, αυτό φαίνεται να είναι και το αληθές, ως προς τους δύο προηγούμενους του Μιχαήλ μητροπολίτες, δηλαδή ο Γεώργιος Βούρτζος να πέθανε το 1180 και συνεπώς ο Γεώργιος Ξηρός δεν ήταν ο άμεσος προκατόχος του Μιχαήλ Χωνιάτη, αλλά ο προ προηγούμενός του.

γ. Επιχειρήματα των υποστηρικτών του 1182.

Ο πρώτος που εισήγαγε το 1182 ως έτος αφίξεως του Χωνιάτη στην Αθήνα ήταν ο Σπ. Λάμπρος¹⁵⁰, ενώ τον υποστήριξε αργότερα και ο G. Stadtmüller¹⁵¹. Ο Σπ. Λάμπρος προβάλλει την εξής επιχειρηματολογία: Στον πρώτο κατάλογο, που εκδόθηκε από τον Πιττακή στην αρχαιολογική εφημερίδα (φ. 43, 1856, αρ. 2914-2993) από διάφορες επιγραφές των μέσων αιώνων από το δυτικό περιστύλιο του Παρθενώνα, εκ των οποίων κάποιες περιέχουν ονόματα αρχιερέων των Αθηνών, υπάρχουν και

¹⁴⁷ Παπαρρηγοπούλου, *Ιστορία*, σ. 209: «οἱ δύο ἀδελφοὶ (σ.σ. Μιχαὴλ καὶ Νικήτας) ἐχωρίσθησαν περὶ τὸ 1178, ὅτε ὁ πρεσβύτερος, ὅστις εἶχεν ἀσπασθῇ τὸ ἱερατικὸν στάδιον, προεχειρίσθη ἐν ἡλικίᾳ 38 ἐτῶν ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν».

¹⁴⁸ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. ιη'.

¹⁴⁹ Νερούτσου, *Αθηναί Α'*, σ. 41: «Ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ ἐν Ἀθήναις ἀρχιερατεύοντος Γεωργίου Δ' Βούρτζου, μηνὶ φεβρουαρίῳ 1180, ὁ πατριάρχης Θεοδοσίος προεχειρίσατο τὸν ἐν τοῖς πατριαρχείοις γραμματεῦντα Μιχαὴλ Ἀκομινάτον εἰς μητροπολίτην καὶ ἀπέστειλεν εἰς Ἀθήνας, ἀρχομένου τοῦ ἔαρος, ἐν ἔτει 1180».

¹⁵⁰ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. ιη': «Ἄλλ' ἐγὼ ἠναγκάσθην νὰ νεωτερίσω περὶ τὴν χρονολογίαν, πεισθεὶς ἐξ ἐσωτερικῶν τεκμηρίων παρεχομένων ὑπ' αὐτῶν τῶν ἔργων τοῦ Μιχαήλ, καὶ δὲν ἔχω λόγους νὰποστῶ τῆς ἡδὴ ἄλλοτε ἐκτεθείσης ὑπ' ἐμοῦ γνώμης, ὅτι ὁ Ἀκομινάτος μετέβη εἰς Ἀθήνας τῷ 1182».

¹⁵¹ Setton, Athens, σ. 234: «Ο Stadtmüller κατέδειξε επίσης ότι ο Σπ. Λάμπρος είχε δίκιο όταν υποστήριζε πως η χρονιά της ελεύσεως του Μιχαήλ στην Αθήνα ως Αρχιεπισκόπου ήταν το 1182» (μετάφραση από το αγγλικό κείμενο).

δύο επιγραφές που μας δίνουν στοιχεία για το θέμα μας¹⁵². Πρόκειται για τις υπ' αριθμ. 2949 και 2950¹⁵³. Σύμφωνα με την πρώτη εκ των δύο, ο μητροπολίτης Γεώργιος Ξηρός πέθανε τον μήνα Ιανουάριο, την 18^η ημέρα, ώρα 4^η και έτος 1182¹⁵⁴. Με βάση λοιπόν αυτή την πληροφορία, και αν πάρουμε ως δεδομένη και την πληροφορία ότι ο Μιχαήλ Χωνιάτης ήλθε στην Αθήνα αμέσως μετά τον θάνατο του μητροπολίτου Γεωργίου Ξηρού, προκύπτει ότι πράγματι ο Χωνιάτης ήρθε στην Αθήνα το 1182¹⁵⁵, και μάλιστα τους πρώτους μήνες, όπως προκύπτει και από τους πρώτους του κατηχητικούς λόγους, οι οποίοι εκφωνήθηκαν κατά την εβδομάδα της Τυρινής, κατά την τρίτη Κυριακή των νηστειών και κατά την Κυριακή των Βαΐων, δηλαδή τους πρώτους μήνες του έτους¹⁵⁶ (αρχές ή μέσα Ανοιξέως¹⁵⁷).

Όμως τα πράγματα δεν είναι τόσο απλά, καθώς η δεύτερη επιγραφή μαρτυρεί την ύπαρξη άλλου μητροπολίτου Γεωργίου, ο οποίος πέθανε στα 1190. Πρόκειται για τον Γεώργιο Βρύζη¹⁵⁸ ή Βούρζη¹⁵⁹ (ή Βούρτζη, όπως καταγράφεται αλλού¹⁶⁰). Αλλά είναι απολύτως αδύνατον αυτός να ήταν υπεύθυνος για τα θέματα της μητροπόλεως των Αθηνών εκείνο τον χρόνο, γιατί δεν υπάρχει αμφιβολία ότι μεταξύ των ετών 1182-1190 ο Χωνιάτης ήταν στην Αθήνα ο κανονικός μητροπολίτης¹⁶¹. Το ζητούμενο δηλαδή, ούτως ή άλλως, είναι αν ο Χωνιάτης ήρθε το 1182 ή νωρίτερα (σε μια από τις χρονολογίες που έχουν υποστηριχθεί και παρατέθηκαν ανωτέρω) και όχι μετά απ' αυτό το έτος, γεγονός για το οποίο δεν τίθεται αμφιβολία από την επιστημονική κοινότητα στο σύνολό της, ασχέτως των επιμέρους διαφωνιών για το ακριβές έτος. Με άλλα λόγια, όπως επισημαίνει και ο ίδιος ο Λάμπρος¹⁶², η δυσκολία που προκύπτει απ' αυτή την επιγραφή (για θάνατο κάποιου μητροπολίτου Γεωργίου στα 1190) στην αποδοχή της υπόθεσης ότι ο Μιχαήλ Χωνιάτης έφτασε στην Αθήνα το 1182, όχι μόνο δεν λύνεται, αλλά επαυξάνεται αν δεχτούμε την εισαχθείσα από τον Ellissen χρονολογία 1175 ή τις άλλες δύο (1178 και 1180).

Υπάρχουν δύο προτεινόμενες από τον Λάμπρο εξηγήσεις γι' αυτό το πρόβλημα. Σύμφωνα με την πρώτη, ο Γεώργιος που φέρεται να πέθανε το 1190 ίσως να ήταν μητροπολίτης άλλης πόλεως, της οποίας το όνομα δεν μας είναι γνωστό, και απλώς

¹⁵² Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 20, υπ. 5.

¹⁵³ Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 21, υπ. (χ. αριθμ.)

¹⁵⁴ Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 21 και 22 υπ. (χ. αριθμ.)

¹⁵⁵ Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 22 υπ. (χ. αριθμ.)

¹⁵⁶ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. ιη'.

¹⁵⁷ Ως προς την εποχή, ότι δηλαδή ο Μιχαήλ Χωνιάτης ήρθε την Άνοιξη στην Αθήνα, φαίνεται πως οι ερευνητές δεν έχουν διαφωνία, μιας που παραπάνω είδαμε ότι και ο Τ. Νερούτσος, υποστηρικτής του 1180, επίσης υποστηρίζει την Άνοιξη. Και πράγματι, κρίνοντας από τον Εισβατήριο λόγο του νέου μητροπολίτου Αθηνών, Άνοιξη ήρθε στην Αθήνα.

¹⁵⁸ Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 22 υπ. (χ. αριθμ.) και Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. ιθ'. Αξίζει να επισημανθεί ότι στο πρώτο έργο («Αί Αθήναι ...»), που προηγείται χρονικώς σε σχέση με την έκδοση των «Σωζομένων», ο Λάμπρος κάνει λόγο γενικώς για την ύπαρξη κάποιου «έτερου μητροπολίτου Γεωργίου, θανόντος τῷ 1190», ενώ στο δεύτερο μιλά συγκεκριμένα για τον θάνατο «τοῦ μητροπολίτου Γεωργίου τοῦ Βρύζη, συμβᾶς τῷ 1190», παρ' ό,τι τον προσδιορισμό «Βρύζης» (κατ' εκείνον) τον γνωρίζει ήδη καλώς και όταν έγραφε το «Αί Αθήναι ...», όπως φαίνεται καθαρά από την παράθεσή του στις υποσημειώσεις της σελίδας 21 εκείνου του έργου.

¹⁵⁹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. ιθ': «...ό μὲν Πιττάκης ἀνέγνωσε Βούρτζης, ἐγὼ δὲ (σ.σ. ὁ Λάμπρος) Βρύζης».

¹⁶⁰ Π.χ.: Νερούτσου, *Αθήναι Α'*, σ. 41· Setton, Athens, σ. 234 (σ.σ. Bourtzēs)· Μανίκα, *Αθήνα*, σ. 351. Ο δε Καμπούρογλου, όχι μόνο το καταγράφει έτσι, αλλά επισημαίνει πως αυτή είναι και η σωστή ονομασία (Καμπούρογλου, *Ιστορία Α'*, σ. 374).

¹⁶¹ Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 22 υπ. (χ. αριθμ.)

¹⁶² Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. ιη-ιθ'.

να πέθανε στην Αθήνα¹⁶³. Σύμφωνα με τη δεύτερη, ίσως ο Γεώργιος προΐστατο της αθηναϊκής Εκκλησίας παλαιότερα, πριν από τον Ξηρό, έπειτα δε, αφού παραιτήθηκε ή καθαιρέθηκε, πέθανε στην Αθήνα το 1190. Και μπορεί, υποθέτει ο Λάμπρος, να είναι αυτός ο Γεώργιος Αθηνών ο οποίος μετείχε στη σύνοδο που καταδίκασε τον Σωτήριχο¹⁶⁴ το 1156¹⁶⁵. Όμως, στον επισκοπικό κατάλογο Αθηνών που δημοσιεύει ο Σοφοκλής Δημητρακόπουλος¹⁶⁶, ο Γεώργιος που αναφέρει ο Λάμπρος ως συμμετέχοντα στη σύνοδο του 1156 καταγράφεται ως Γεώργιος Β' (1145-1160) και καταγράφεται επιπροσθέτως και ο Βρύζης (σ.σ. Βούρτζης), ως «Γεώργιος Δ' Βούρτζης (1180)», φερόμενος να έχει διαδεχθεί τον Γεώργιο Γ' Ξηρό και να είναι έτσι ο προκάτοχος του «Μιχαήλ Γ' Ακομινάτου»¹⁶⁷.

Και πράγματι, απ' ό,τι επισημαίνει και ο K. Setton¹⁶⁸, ο Λάμπρος είχε παρερμηνεύσει –όπως και ο ίδιος ο Πιττακής πριν απ' αυτόν– τις ημερομηνίες των επιγραφών στον Παρθενώνα που κατέγραφαν τους θανάτους των προκατόχων του Μιχαήλ Γεωργίου Ξηρού και Γεωργίου Βούρτζη. Όπως είδαμε, είχαν καταλήξει ότι ο Ξηρός πέθανε στα 1182 και ο Βούρτζης στα 1190. Εξ αυτού λοιπόν, βλέποντας ο Λάμπρος ότι ο Ξηρός φαινόταν να πέθανε τη χρονιά στην οποία ο ίδιος τοποθετούσε την έλευση του Μιχαήλ Χωνιάτη στην Αθήνα, προέκυπτε το πολύ βολικό γι' αυτόν συμπέρασμα ότι ο Ξηρός ήταν ο αμέσως προηγούμενος προκάτοχος του Μιχαήλ. Ωστόσο, μια σωστή ανάγνωση των επιγραφών, συνεχίζει ο Setton, αποκαλύπτει τον Γεώργιο Βούρτζη να έχει πεθάνει το 1180 και τον Ξηρό να έχει προηγηθεί αυτού. Συνεπώς, προκάτοχος του Μιχαήλ ήταν ο Βούρτζης και όχι ο Ξηρός. Με βάση τα ανωτέρω ο Setton καταλήγει στο συμπέρασμα ότι το 1180 αποτελεί την οριακή ημερομηνία μετά την οποία μόνον («is the *terminus post quem* for...») μπορεί να τοποθετηθεί η άφιξη του Μιχαήλ στην Αθήνα¹⁶⁹.

¹⁶³ Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 24 υπ. (άνευ αριθμ.). Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. ιθ'.

¹⁶⁴ Σωτήριχος Πεντεύγετος, πατριάρχης Αντιοχείας. Συμμετείχε σε θεολογικές διαμάχες της εποχής του. Συνέγραψε ειδική πραγματεία σε μορφή πλατωνικού διαλόγου, για να υποστηρίξει θεολογικές θέσεις που είχαν ήδη καταδικαστεί. Ο πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως συγκάλεσε Ενδημούσα σύνοδο για την αντιμετώπιση των θέσεών του (12 Μαΐου 1157). Ο ίδιος παραιτήθηκε από τις δοξασίες του. Βλ. σχετικά, Β. Φειδᾶ, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία*, τ. Β' - *Ἀπὸ τὴν Εἰκονομαχία μέχρι τῆς Μεταρρύθμισης*, Αθήνα 1998², σ. 295, 296 και 297.

¹⁶⁵ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. ιθ'.

¹⁶⁶ Δημητρακοπούλου, *Ἐκκλησία Ἀθηνῶν*, σ. 237.

¹⁶⁷ Το απόσπασμα που μας ενδιαφέρει από τον εν λόγω κατάλογο, είναι το εξής: Γεώργιος Β' 1145-1160, Νικόλαος Α' Αγιοθεοδώριτης 1166-1175, Γεώργιος Γ' Ξηρός 1175-1179, Γεώργιος Δ' Βούρτζης 1180, Μιχαήλ Γ' Ακομινάτος 1182-1222. Βεβαίως πρέπει να σημειώσουμε ότι και οι υποστηρικτές αυτής της σειράς δεν μας παραδίδουν απαραίτητως τις ίδιες χρονολογίες. Για παράδειγμα, ο Τ. Νερούτσος (Νερούτσου, *Αθήναι Α'*, σ. 40) τον Γεώργιο Γ' Ξηρό τον αναφέρει να πεθαίνει τον Ιανουάριο του 1172 και όχι το 1179, συμφωνεί όμως για το 1180 σχετικά με τον Γεώργιο Δ' Βούρτζη. Δεν είναι όμως οι μοναδικές διαφορές αυτές, καθώς υπάρχουν και σε άλλους μητροπολίτες διαφοροποιήσεις. Για να είναι πιο εύκολα συγκρίσιμα τα σχετικά στοιχεία, παραθέτουμε αντιστοίχως σχηματικά τους συγκεκριμένους μητροπολίτες σύμφωνα με τον Τ. Νερούτσο (Νερούτσου, *Αθήναι Α'*, σ. 38-40): Γεώργιος Β' 1145-1160, Νικόλαος Α' Αγιοθεοδώριτης 1161-1168, Γεώργιος Γ' Ξηρός 1168-Ιαν.1172, Γεώργιος Δ' Βούρτζης 1172-Φεβρ.1180, Μιχαήλ Β' Ακομινάτος 1180-1222. Είναι σαφές πάντως πως γενικότερα δεν είναι ξεκάθαρα τα πράγματα σχετικά με αυτό το θέμα. Για παράδειγμα, ο Γεώργιος Β' βλέπουμε να ταυτίζεται και σε νεώτερες καταγραφές με τον Γεώργιο Βούρτζη (π.χ. Μανίκα, Αθήνα, σ. 351). Ενώ ακόμα και για τον ίδιο τον Ακομινάτο, όπως γίνεται φανερό από την σύγκριση των ανωτέρω, δεν είναι σαφές αν πρόκειται για τον Μιχαήλ Β' ή για τον Μιχαήλ Γ'.

¹⁶⁸ Setton, *Athens*, σ. 234.

¹⁶⁹ Setton, *Athens*, σ. 235.

Παρά το γεγονός όμως της λανθασμένης αναγνώσεως των ημερομηνιών των επιγραφών, ο Λάμπρος – κρίνει και ο Setton – κατέληξε σε σωστά συμπεράσματα για τη χρονολογία που ο Χωνιάτης έγινε μητροπολίτης Αθηνών, δηλ. το 1182, όπως κατέδειξε και ο Stadtmüller¹⁷⁰. Το βέβαιο είναι πάντως πως τα χαράγματα αυτά στον Παρθενώνα, όπως επισημαίνει ρητώς και ο Γ. Σωτηρίου¹⁷¹, δεν αποτελούν ασφαλή πηγή, καθώς είτε εσφαλμένως αναγνώστηκαν είτε εσφαλμένως χαράχθηκαν εξ αρχής. Ότι και αν ισχύει από τα δύο, δεν μπορούμε να βασιστούμε σ' αυτές τις επιγραφές, καθώς μάλιστα η επίδραση του χρόνου τις κατέστησε άκρως δυσανάγνωστες¹⁷².

Πρόσθετα επιχειρήματα υπέρ του 1182 είναι και τα ακόλουθα: ο Μιχαήλ Χωνιάτης χειροτονήθηκε από τον πατριάρχη Θεοδόσιο Βορραδιώτη και κατά τη διάρκεια της πατριαρχίας του¹⁷³. Ο Θεοδόσιος ανέβηκε στον πατριαρχικό θρόνο το καλοκαίρι του 1178 (έως το 1183)¹⁷⁴. Που σημαίνει ότι αυτομάτως απορρίπτονται οι δύο πρώτες προτεινόμενες χρονολογίες, δηλ. το 1175 και το 1178. Όμως από επιστολή του Μιχαήλ προς τον Θεοδόσιο, και συγκεκριμένα την ένατη των επιστολών του λαυρεντιακού κώδικος¹⁷⁵, η οποία είναι η δεύτερη απ' αυτές που γράφτηκαν από την Αθήνα (διότι οι επτά πρώτες γράφτηκαν από την Κων/πολη), φαίνεται επιπροσθέτως ότι στην Αθήνα έφτασε λίγο χρόνο μετά την εξορία του Θεοδοσίου στην Τερέβινθο¹⁷⁶, καθώς αναφέρεται σ' αυτή ως γεγονός πρόσφατο¹⁷⁷. Συγκεκριμένα περιγράφει το φυσικό περιβάλλον της Αττικής, πιθανότατα ως απάντηση σε ανάλογη επιστολή του Θεοδοσίου που περιέγραφε στον Μιχαήλ το φυσικό περιβάλλον της Τερεβίνθου. Η δε εξορία του στην Τερέβινθο συνέβη τον Ιούλιο του 1182¹⁷⁸.

Λίγο μετά την άφιξή του στην Αθήνα, ο Μιχαήλ απευθύνθηκε στον πραιτόρα Νικηφόρο Προσοῦχ¹⁷⁹, κατά τη διάρκεια της συνδυασμένης βασιλείας του Αλεξίου Β' και του Ανδρονίκου Α' Κομνηνού, όταν δηλαδή ζούσε ακόμα ο Αλέξιος (άρα πριν τον Οκτώβριο του 1183), αλλά μετά την κάθοδο του Ανδρονίκου Κομνηνού, η οποία συνέβη τον Μάιο του 1182. Συνεπώς, το «Προσφώνημα εἰς τὸν πραιτῶρα κῦρ Νικηφόρον τὸν Προσοῦχον» εκφωνήθηκε από τον Μάιο του 1182 έως τον Σεπτέμβριο του 1183¹⁸⁰.

¹⁷⁰ Setton, Athens, σ. 234.

¹⁷¹ Σωτηρίου, *Ἀθῆναι*, στ. 638.

¹⁷² Σχετικά με την ανωτέρω προβληματική, βλέπε επίσης: Καμπούρογλου, *Ἱστορία Α'*, σ. 374.

¹⁷³ Βλ. Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 12.

¹⁷⁴ R. Janin, «Θεοδόσιος. Ὁ Α'. Ὁ Βοραδιώτης», *ΘΗΕ*, τ. 6^{ος} (1965), στ. 168.

¹⁷⁵ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 22 υπ. (άνευ αριθμ.). Πρόκειται για την επιστολή 9 (θ') των Σωζομένων Β', σ. 13.

¹⁷⁶ Ο Πατριάρχης Θεοδόσιος εξορίστηκε και τελικά αποσύρθηκε για να μονάσει στη νήσο Τερέβινθο, από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Κομνηνό, επειδή αρνήθηκε να συγκατατεθεί στον γάμο της κόρης του με τον νόθο γιο του δεύτερου εξαδέλφου του Μανουήλ Κομνηνού (Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 93). Στην Τερέβινθο, όπου είχε ετοιμάσει ήδη τον τάφο του, πέθανε τελικά και ετάφη σε άγνωστη ημερομηνία (R. Janin, Θεοδόσιος, ενθ' ανωτ., στ. 169).

¹⁷⁷ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 22 υπ. (άνευ αριθμ.).

¹⁷⁸ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 22 υπ. (άνευ αριθμ.). Η Φ. Κολοβού (*Συμβολή*, σ. 93) την τοποθετεί στο 1183. Βεβαίως, σε μια τέτοια περίπτωση γίνεται ακόμα πιο ισχυρή η τοποθέτηση του Χωνιάτη στην Αθήνα το 1182 σε σχέση με τις προηγούμενες προτεινόμενες χρονολογίες, οπότε αυτή η διαφορά δεν μας προβληματίζει ως προς το θέμα μας.

¹⁷⁹ Με το «Προσφώνημα εἰς τὸν πραιτῶρα κῦρ Νικηφόρον τὸν Προσοῦχον ταῖς Ἀθήναις ἐπιστάντα» του, που βρίσκεται στου Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 142 κ.εξ.

¹⁸⁰ Setton, Athens, σ. 235 και Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 22-23 υπ. (άνευ αριθμ.).

Επίσης έχουμε λόγο του Μιχαήλ ως μητροπολίτου Αθηνών εγκωμιαστικό στον Ισαάκιο Άγγελο, ο οποίος αναγορεύτηκε βασιλιάς τον Σεπτέμβριο του 1185¹⁸¹. Σε κάποια από τις επιστολές που προηγούνται αυτού του λόγου στον λαυρεωτικό κώδικα¹⁸² (και συνεπώς χρονικά βρίσκονται κοντά στον εγκωμιαστικό λόγο στον Ισαάκιο), λέγει: «ἔτος τουτὶ τρίτον πειρώμεθα πρὸς τὴν μεγαλόπολιν ἀνελθεῖν καὶ οὐπω ἀνήλθομεν»¹⁸³. Άρα, και από εδώ προκύπτει ότι ο Μιχαήλ Χωνιάτης κατήλθε στην Αθήνα τρία χρόνια προ του 1185, δηλαδή το 1182.

Ένα τελευταίο επιχείρημα υπέρ του 1182, όχι τόσο ισχυρό κατά τη γνώμη μας, είναι αυτό που ήδη αναφέρθηκε σε σχέση με την αντίκρουσή του από τον Γρηγορόβιο πιο πάνω: Σύμφωνα λοιπόν με τον Λάμπρο, ο Μιχαήλ Χωνιάτης στη μονωδία του για τον αδελφό του Νικήτα δεν λέει, όπως ερμήνευσαν διάφοροι προηγούμενοι ερευνητές, ότι προΐστατο των Αθηνών επί τριάκοντα χρόνια και επομένως ότι ήλθε στην Αθήνα πριν από το 1178· ορίζεται μόνον η πάροδος τριάντα ετών και πάνω από τον χρόνο κατά τον οποίο για πρώτη φορά μετέβη στην Αθήνα μέχρι του θανάτου του αδελφού του Νικήτα. Αν συνεπώς ήταν γνωστό το έτος κατά το οποίο πέθανε ο Νικήτας, θα μπορούσε να υπολογιστεί με ακρίβεια και το αντίστοιχο προ τριακονταετίας έτος, κατά το οποίο ο Μιχαήλ πήγε στην Αθήνα. Όμως, δεν είναι γνωστό το πρώτο και μόνο κατά προσέγγιση μπορούμε να ορίσουμε ότι βρίσκεται μεταξύ των ετών 1210 και 1215. Συνεπώς, είναι μάλλον αυθαίρετη η εν συνεχεία τοποθέτησή του από τον Λάμπρο ειδικά στα 1214 ή 1215, από τα οποία, όπως υποστηρίζει, αν αφαιρέσουμε 32 ή 33 χρόνια, προκύπτει ως έτος της μεταβάσεως του Μιχαήλ στην Αθήνα πάλι το 1182¹⁸⁴.

2. Η πρώτη μέρα του Χωνιάτη στην Αθήνα.

α. Υποδοχή Χωνιάτη στην Αθήνα και πρώτη του επαφή με την Ακρόπολη (Παναγία Αθηνιώτισσα).

Φτάνοντας στην Αθήνα για να αναλάβει τα μητροπολιτικά του καθήκοντα, ο Μιχαήλ Χωνιάτης είχε ήδη μεγάλη φήμη και στους ίδιους τους Αθηναίους¹⁸⁵, οι οποίοι υποδέχτηκαν τον νέο τους μητροπολίτη με ενθουσιασμό όταν αποβιβάστηκε στον Πειραιά, πανηγυρίζοντας με επευφημίες και πομπές για την άφιξή του¹⁸⁶. Στη συνέχεια τον οδήγησαν στο κέντρο των Αθηνών, στην Ακρόπολη. Αυτή η θερμή υποδοχή δεν θα μπορούσε να μην έχει εντυπωσιάσει ευχάριστα τον Χωνιάτη, που απευθυνόμενος προς αυτούς λίγη ώρα μετά, κατά τον «εισβατήριο λόγο του»¹⁸⁷, τους λέγει ότι αν ο ίδιος θεωρείται «φιλοποίμνιος», δηλ. ότι αγαπάει το ποίμνιό του, εκεί-

¹⁸¹ «Λόγος ἐγκωμιαστικὸς εἰς τὸν βασιλέα κῦρ Ἰσαάκιον τὸν Ἄγγελον», στου Σπ. Λάμπρου, *Σωζόμενα Α΄*, σ. 208 κ.εξ.

¹⁸² Στον κώδικα αυτόν βρίσκονταν τα κείμενα του Μιχαήλ Χωνιάτη, των οποίων ύστερα ο Λάμπρος έκανε την κριτική τους έκδοση, δημοσιεύοντάς τα.

¹⁸³ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 23 υπ. (άνευ αριθμ.).

¹⁸⁴ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 23-24 υπ. (άνευ αριθμ.).

¹⁸⁵ Μανίκα, *Ἀθήνα*, σ. 352.

¹⁸⁶ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 282-283· Σωτηρίου, *Ἀθῆναι*, στ. 637.

¹⁸⁷ Σχετικά με αυτόν τον λόγο, βλέπε ακριβώς παρακάτω.

νοι πρέπει να είναι πολύ περισσότερο «φιλοποιούμενες», δηλαδή αγαπούν τους ποιμένες τους, αφού του επιφύλαξαν μια τόσο ένθερμη υποδοχή¹⁸⁸.

Ο νέος μητροπολίτης εγκαταστάθηκε στην Ακρόπολη, στην οποία από αιώνες είχε οριστεί να βρίσκεται το επισκοπείο¹⁸⁹. Δεν μας είναι όμως γνωστό το ακριβές σημείο επί της Ακροπόλεως, στο οποίο βρισκόταν η μητροπολιτική κατοικία. Ο Λάμπρος πιθανολογεί πως αυτό ήταν στα Προπύλαια, όπου αργότερα κατοικούσαν και οι Φράγκοι ηγεμόνες¹⁹⁰, ενώ ο Γ. Σωτηρίου το προσδιορίζει ακόμα περισσότερο, τοποθετώντας τη μητροπολιτική κατοικία «εις την βορείαν πτέρυγα τῶν Προπυλαίων»¹⁹¹. Για πρώτη φορά ο Μιχαήλ αντίκρυζε και τον φημισμένο Παρθενώνα, που τότε ήταν πασίγνωστος όχι μόνο για το ένδοξο παρελθόν του κατά την αρχαιότητα, αλλά και ως εξέχων χριστιανικός ναός αφιερωμένος στην Παναγία την Αθηνιώτισσα, προσελκύοντας πολλούς προσκυνητές, από τους πιο απλούς έως τους πιο επιφανείς, που έρχονταν για να λάβουν τη χάρη της Θεοτόκου αλλά και να θαυμάσουν την ομορφιά του περικαλλούς αρχαίου κτίσματος.

Ο Παρθενώνας καθ' όλη τη βυζαντινή περίοδο λειτουργούσε ως χριστιανικός ναός και μάλιστα μητροπολιτικός και, όπως προκύπτει από διάφορες επιγραφές, εκαλείτο «καθολική» εκκλησία, δηλαδή μητροπολιτική, ενίοτε δε «μεγάλη εκκλησία» ή απλώς «άγια εκκλησία Ἀθηνῶν»¹⁹². Παράλληλα εχρησιμοποιείτο και ως το μανωλείο επιφανών εκκλησιαστικών ανδρών των Αθηνών¹⁹³. Αποτελούσε δε, όπως και στην αρχαιότητα, το σύμβολο της πόλεως και παρά την όποια παρακμή της σε σχέση με το ένδοξο παρελθόν της, την κρατούσε υψηλά στη συνείδηση των ανθρώπων, Ελλήνων και ξένων. Διετηρείτο δε σχεδόν ολόκληρος, αφού οι βλάβες που είχε υποστεί από την επίδραση του χρόνου ήσαν μικρές, με αποτέλεσμα να φαίνεται, σχεδόν νεότερος, σύμφωνα με τον W. Miller, ο οποίος σημειώνει ότι ανέπαφες ήσαν και οι μετόπες του, καθώς και τα αετώματα και η ζωφόρος¹⁹⁴. Όμως ο Μανόλης Κορρές, έχοντας ασχοληθεί επισταμένως με το μνημείο, παρ' ότι αναγνωρίζει ότι «ή μετατροπή τοῦ ναοῦ σέ ἐκκλησία ὑπῆρξε παράγων γενικά θετικός για την περαιτέρω διατήρηση τοῦ μνημείου», επισημαίνει ότι σε σημεία είχε και βλαπτική επίδραση, εντοπίζοντάς την ακριβώς «στό γλυπτό μέρος τῶν μετοπῶν τῶν δύο προσώπων καί τῆς βόρειας πλευρᾶς», αναιρώντας ουσιαστικά έτσι την τοποθέτηση του Miller απ' αυτού του σημείου¹⁹⁵. Παράλληλα, καταγράφει αναλυτικά και άλλες παραμβάσεις που υπήρξαν επί του μνημείου, ιδίως επί μητροπολίτου¹⁹⁶ Νικολάου Αγιοθεοδωρίτου¹⁹⁷.

Ανάλογες παρατηρήσεις κάνει και ένας από τους πλέον ειδήμονες για τον Παρθενώνα, ο Χαράλαμπος Μπούρας, επισημαίνοντας την βλάβη που υπέστησαν οι περισσότερες από τις μετόπες, εντοπίζοντας τις σημαντικότερες καταστροφές κυρίως

¹⁸⁸ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 93, στ. 6-10: «Πείθομαι γὰρ ὡς οὐ μᾶλλον ἐγὼ τὰ μάλιστα φιλοποιμνίος ἢ ὑμεῖς ἐς ὑπερβολὴν φιλοποιούμενες, τεκμαιρόμενος ἐκ τε τῶν γεγανωμένων προσώπων ὑμῶν καὶ τῆς πομπικωτέρας ὑπαντιάσεως καὶ φαιδροτάτης ὑποδοχῆς καὶ τοῦ οἶον ἐνθεαστικοῦ καὶ χαρμοσύνου σκιρτήματος».

¹⁸⁹ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 283.

¹⁹⁰ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 42.

¹⁹¹ Σωτηρίου, *Ἀθῆναι*, στ. 641.

¹⁹² Νερούτσου, *Ἀθῆναι Α'*, σ. 49.

¹⁹³ Μπούρας, *Παρθενώνας*, σ. 316.

¹⁹⁴ Μίλλερ, *Φραγκοκρατία*, σ. 31· Miller, *Essays*, σ. 63.

¹⁹⁵ Κορρέ, *Παρθενώνας*, σ. 147.

¹⁹⁶ Και όχι «ἀρχιεπισκόπου», όπως γράφει ο Κορρές.

¹⁹⁷ Κορρέ, *Παρθενώνας*, σ. 148.

στον 6^ο αιώνα¹⁹⁸. Αναγνωρίζει όμως και εκείνος ότι «ὁ ἐκχριστιανισμός τοῦ μεγάλου ναοῦ δέν προκάλεσε μεγάλες ἀλλαγές στη γενική του διάταξη, δεδομένου μάλιστα ὅτι τό τρίκλιτο γενικό του σχῆμα ταίριαζε ἀβίαστα στην νέα χρήση του»¹⁹⁹, αναλύοντας διεξοδικῶς τις προσαρμογές που χρειάστηκαν, προκειμένου να πραγματοποιηθεῖ ἡ μετατροπή. Σημειώνει δε, πως υπήρξε αλλοίωση τῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς τοῦ μνημείου λόγω των τοίχων «πού ὑψώθηκαν στά μετακίονιά του, προκειμένου νά δημιουργηθεῖ ἓνα εἶδος περιβόλου, στόν ὁποῖο προσαρμόστηκαν οἱ διάφορες δευτερεύουσες λειτουργίες πού συνόδευαν τις μεγάλες βασιλικές τῆς ἐποχῆς»²⁰⁰.

Ὡς ναός τῆς Παναγίας τῆς Αθηνιώτισσας πλέον και ὡς μητροπολιτικός ναός των Αθηνῶν λοιπόν, ὁ Παρθενώνας εἶχε ἀποκτήσει διεθνή φήμη στον Μεσαιωνικό Ἑλληνισμό. Χριστιανοί, ὄχι μόνο τῆς βυζαντινῆς αυτοκρατορίας, ἐφταναν ἀκόμα και ἀπό τα πέρατα τῆς γῆς για νά προσκυνήσουν τὴν Παναγία, ἐνῶ κάποιοι ἀπ' αὐτοὺς ἐπιστρέφοντας στις πατρίδες τους ἱδρυναν μοναστήρια στο ὄνομα τῆς Θεομήτορος τῆς Αθηναίας²⁰¹. Ἀπ' ὅ,τι φαίνεται δε, ἡ Αθήνα με τον περίφημο ναό τῆς αποτελοῦσε θρησκευτικό κέντρο, ἐνῶ ἡ ἐπίσκεψη και προσκύνηση σ' αὐτόν συνιστοῦσε θρησκευτικό-προσκηνυματικό καθήκον²⁰², ἀντίστοιχο με ἐκεῖνο τῆς ἐπισκέψεως στους Ἁγίους Τόπους²⁰³. Πολλοί ἀπό τους προσκυνητές μάλιστα ἦσαν κοσμικοὶ ἐπιφανεῖς ἄνδρες και γυναῖκες, που ἐρχονταν για νά θαυμάσουν τὴν ὁμορφιά τοῦ κτίσματος και νά ζητήσουν τὴ χάρι τῆς Θεοτόκου²⁰⁴ ἢ νά τὴν ευχαριστήσουν για κάποια βοήθειά τῆς, ὅπως ὁ αυτοκράτορας Βασίλειος Β' ὁ Βουλγαροκτόνος (976-1025), ὁ ὁποῖος, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐπιτυχὴ λήξη τοῦ πολέμου κατὰ των Βουλγάρων και προτοῦ ἐπιστρέψει στην πρωτεύουσα τοῦ κράτους του, ἐπισκέφτηκε τὴν ἀνοίξη τοῦ 1019²⁰⁵ τὴν Αθήνα²⁰⁶. Προσέφερε πολλά και πλούσια ευχαριστήρια ἀφιερῶματα στην Παναγία τὴν Αθηνιώτισσα²⁰⁷, τα ὁποῖα ὕστερα τὴν ἔκαναν ἀκόμα πιο θελκτικὴ για τους ταξιδιώτες, ὅπως για παράδειγμα ἦταν ἡ χρυσὴ περιστέρα που ἀναπαριστοῦσε τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, τὸ ὁποῖο ταλαντευόταν με μιὰ ἀένα ρυθμικὴ κίνηση πάνω ἀπὸ τὴν Ἀγ. Τράπεζα²⁰⁸, καθὼς ἐπίσης και ἡ χρυσὴ ἄσβεστος ἢ ἀκοίμητος λυχνία, δηλ. μιὰ χρυσὴ λάμπα λαδίου που ἔκαιγε νυχθημερόν²⁰⁹ και κρεμόταν ἀπὸ μιὰ χρυσὴ αλυσίδα στην κόγχη τοῦ θυσιαστηρίου²¹⁰, ἐκχέοντας μέσα ἀπὸ τὸ ἱερό ἓνα φῶς τόσο ἐντονο, που φαινόταν ἀκόμα και τὴν ἡμέρα²¹¹.

Ἐκτός των δύο παραπάνω ἀφιερωμάτων, στο σκευοφυλάκιο τοῦ ναοῦ φυλάσσονταν και πολλά πλούσια δῶρα που εἶχε καταθέσει στην ἐκκλησία ὁ ἴδιος αυτοκράτορας²¹², καθὼς και ἄλλοι ευγενεῖς ἐπισκέπτες. Ἐπιπλέον ὁ ναός ἐντυπωσίαζε ἐξωτε-

¹⁹⁸ Μπούρα, Παρθενώνας, σ. 315.

¹⁹⁹ Μπούρα, Παρθενώνας, σ. 314.

²⁰⁰ Μπούρα, Παρθενώνας, σ. 314.

²⁰¹ Νερούτσου, Ἀθῆναι Α', σ. 50.

²⁰² Καλδέλλη, Παρθενώνας, σ. 221.

²⁰³ Miller, *Essays*, σ. 65.

²⁰⁴ Λάμπρου, Ἀθῆναι, σ. 41.

²⁰⁵ Ἡ Ναυσικά Πανσελήνου ἀναφέρει 1018 (Πανσελήνου, *Αθήνα*, σ. 15).

²⁰⁶ Στην ἐπίσκεψη αὐτὴ τοῦ Βουλγαροκτόνου κάνει ἀναφορά και ὁ Κωστής Παλαμάς στο ποίημά του «Ἡ φλογέρα τοῦ Βασιλιά».

²⁰⁷ Νερούτσου, Ἀθῆναι Α', σ. 51.

²⁰⁸ Thallon, *Humanist*, σ. 21· Μίλλερ, *Φραγκοκρατία*, σ. 31.

²⁰⁹ Μίλλερ, *Φραγκοκρατία*, σ. 31.

²¹⁰ Νερούτσου, Ἀθῆναι Α', σ. 52.

²¹¹ Thallon, *Humanist*, σ. 22.

²¹² Μίλλερ, *Φραγκοκρατία*, σ. 31.

ρικά και για τα πανέμορφα αρχαία καλλιτεχνήματα των αετωμάτων, ενώ στο εσωτερικό κυριαρχούσαν τα πλούσια βυζαντινά κοσμήματα και σκεύη²¹³. Οι τοίχοι και οι κόγχες κοσμούσαν από τοιχογραφίες και ψηφιδωτά της Παρθένου και των Αγίων, που τα περισσότερα είχαν γίνει και αυτά με διαταγή του αυτοκράτορα Βασιλείου Β' του Βουλγαροκτόνου, την ίδια εποχή και για τον ίδιο λόγο, δηλαδή ως προσφορά ευχαριστίας για τις νίκες του επί των εχθρών του ελληνισμού δύο αιώνες περίπου πριν την έλευση του Χωνιάτη στη μητρόπολη των Αθηνών²¹⁴. Οι τοιχογραφίες ήσαν δύο ζωγραφικών φάσεων· αυτές στον δεξιό τοίχο, καθώς κάποιος εισέρχεται από τον οπισθόδρομο, είναι παλαιότερες και συνεπώς με τα χρόνια λιγότερο διατηρημένες, ενώ αυτές στους αριστερούς και νότιους τοίχους ήσαν πολύ καλύτερες²¹⁵.

Στο επάνω σημείο της ασίδας υπήρχε ένα ψηφιδωτό της μητέρας του Θεού, το οποίο, κατά τον C. Thallon, μέχρι και στα χρόνια της Τουρκοκρατίας έμεινε απείραχτο. Τα μετέπειτα (τα μετεπαναστατικά) χρόνια, «από ασύγκριτη ηλιθιότητα», όπως σχολιάζει ο ίδιος²¹⁶, οι τοίχοι ασπρίστηκαν με αποτέλεσμα οι μετέπειτα ταξιδιώτες να μη βλέπουν τις εικόνες που τους στόλιζαν²¹⁷. Επάνω από την Αγία Τράπεζα υπήρχε ένας τρούλος με τέσσερις πορφυρές κολόνες και στο μέσον του κτηρίου στην αριστερή πλευρά ένα βήμα υπερυψωμένο πάνω σε μικρές μαρμάρινες κολώνες. Επρόκειτο βεβαίως για τον άμβωνα του ιεροκήρυκος. Φαίνεται δε ότι ο Παρθενώνας εκείνα τα χρόνια δεν ήταν τόσο σκοτεινός όπως στα αρχαία, διότι το φως περνούσε από δύο παράθυρα κλειστά από δύο λεπτές πλάκες από μάρμαρο Καππαδοκίας, που έδινε στο εσωτερικό μια ρόδινη ακτινοβολία²¹⁸.

Ιδιαίτερα φημισμένη ήταν η ετήσια μεγάλη πανήγυρις του ναού, που πιθανώς ετελείτο κατά την εορτή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου τον δεκαπενταύγουστο, όπου παρετηρείτο πολύ μεγάλη προσέλευση κόσμου²¹⁹. Πιθανολογείται ότι ακριβώς αυτή η μεγάλη ιερά πανήγυρις αποτελούσε το κατ'έξοχην στοιχείο που είχε συντελέσει στην ευρεία θρησκευτική ακτινοβολία του ναού²²⁰. Αυτό αποδεικνύεται και από το γεγονός, ότι ακόμη και μεγιστάνες της Κωνσταντινουπόλεως, παρά την αλαζονική περιφρόνηση που γενικά επεδείκνυν προς τις επαρχίες, έρχονταν ιδίως αυτή την ημέρα για να προσκυνήσουν. Μεταξύ αυτών αναφέρεται από τις πηγές και ο μέγας ναύαρχος Στρυφνός με τη σύζυγό του και αδελφή της αυτοκράτειρας, καθώς και ο Καματερός, αδελφός της γυναίκας του αυτοκράτορα²²¹.

Για τη μεγάλη αυτή πανήγυρη της Παναγίας στον Παρθενώνα υπάρχουν δύο σημαντικές μαρτυρίες από την εποχή της αρχιερατείας του Χωνιάτη, που την επιβεβαιώνουν. Η πρώτη είναι από μια επιστολή του Ευθυμίου Μαλάκη (μητροπολίτου Νέων Πατρών) προς τον Μιχαήλ Χωνιάτη, στην οποία γίνεται αναφορά και στον «καιρόν, καθ' ὃν ἡ παγκόσμιος τῆς Θεομήτορος πανήγυρις Ἀθήναζε συναγείρει τοὺς

²¹³ Νερούτσου, Ἀθῆναι Α', σ. 51.

²¹⁴ Μίλλερ, *Φραγκοκρατία*, σ. 31 και C. Thallon, *Humanist*, σ. 22.

²¹⁵ Thallon, *Humanist*, σ. 22.

²¹⁶ Thallon, *Humanist*, σ. 22: «Through incomparable stupidity...».

²¹⁷ Thallon, *Humanist*, σ. 22. Αναφέρεται πιθανότατα στις προσπάθειες «αποκαθάρσεως» του Παρθενώνα και των λοιπών αρχαίων μνημείων της Αθήνας από τα μεταγενέστερα χριστιανικά στοιχεία τους, που πραγματοποιήθηκε από μια διάθεση αρχαιολατρίας, η οποία αντιμετώπιζε κάθε τι το χριστιανικό σ' αυτά ως βίαιη προσθήκη, μη διακρίνοντας τη φυσική ιστορική συνέχεια στα μνημεία.

²¹⁸ Thallon, *Humanist*, σ. 23.

²¹⁹ Παπαδοπούλου, *Ἐκκλησία*, σ. 36.

²²⁰ Καλδέλλη, *Παρθενώνας*, σ. 221.

²²¹ Μίλλερ, *Φραγκοκρατία*, σ. 31-32.

ἀπανταχόθεν λαούς»²²². Η δεύτερη προέρχεται από μια μονωδία που κάποιος από τους ανεψιούς του Χωνιάτη συνέθεσε για τον θάνατό του το 1222, στην οποία απαριθμούσε όλα εκείνα τα οποία ο Μιχαήλ Χωνιάτης απολάμβανε στην Αθήνα πριν από την επέλαση των Λατίνων σ' αυτή το 1205: *Μιλάω για μια πόλη λαμπρή και ξακουστή (αν και πια δεν είναι παρά λαμπρό ερείπιο, μια σκιά της αλλοτινής πόλης, και αγρός οδύνης που τον παραδέρνουν μονάχα οι άνεμοι, αλλά ακόμα κι αυτοί είναι συχνά ολέθριοι και βλαβεροί)· και για έναν ναό φημισμένο, που αποτελούσε ουράνιο θάλαμο και παρθενώνα της Θεομήτορος· μα και για κληρικούς ικανότατους, για γιορτές συνεχείς και συνόδους και πανηγύρεις παμπληθείς...*²²³.

Για τον Χωνιάτη λοιπόν πρέπει να θεωρείται δεδομένο πως υπήρξε έντονα συναισθηματική η στιγμή της πρώτης του επαφής με τον Παρθενώνα, διότι πέραν της σαφούς θρησκευτικής συγκινήσεως που θα του προκάλεσε ο περίφημος για την εποχή χριστιανικός ναός και η τιμωμένη σ' αυτόν «Δέσποινα Παρθένος καὶ Μήτηρ Θεοῦ, πολιοῦχος καὶ σώτειρα Ἀθηνῶν», όπως θα την αποκαλέσει, ή «ή Μήτηρ Θεοῦ ή Ἀθηναία Γοργοεπήκοος», δηλαδή η Παναγία η Αθηνιώτισσα²²⁴, ο μητροπολίτης πρέπει να ένοιωσε ιδιαίτερο δέος συναντώντας για πρώτη φορά το λίκνο του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού, για το οποίο αμέτρητες φορές είχε διαβάσει μέσα στα κλασικά του αναγνώσματα²²⁵.

Αργότερα, άλλωστε, θα εκφράσει επανηλειμμένα τον θαυμασμό του για την ομορφιά του ναού, περιγράφοντάς τον σε φίλους του ως «τέμενος περικαλλές, ευφεγγές, ανάκτορον τῆς φωτοδόχου Παρθένου καὶ φωτοδότιδος χάριεν, τοῦ λάμπαντος ἐξ αὐτῆς ἀληθινοῦ φωτὸς ἅγιον σκὴνωμα»²²⁶. Ιδιαίτερως δε περιέγραψε τη «χρυσή περυστέρα», που αναπαριστούσε το Ἅγιον Πνεῦμα και ταλαντευόταν αενάως πάνω από την αγία Τράπεζα, και την αξιοθαύμαστη –και ξακουστή σε όλον τον κόσμο– άσβεστο χρυσή λυχνία μέσα στο ιερό του ναού²²⁷, η οποία, όπως περιέγραψε χαρακτηριστικά στον «εισβατήριο» λόγο του, *φώτιζε προς τα ἔξω ὅπως ο ἥλιος, ἕνα φῶς ακούραστο, ανεπηρέαστο ἀπὸ το φῶς τῆς ἡμέρας καὶ ασταμάτητο ἀπὸ τὴ νύχτα, μὴ αραϊούμενο, ἄνυλο, ἀγνὸ καὶ πάντα λαμπερὸ καὶ ορατὸ στα μάτια τῶν ἀβέβηλων καὶ πιστῶν, το μαζιλάρι τοῦ Κυρίου ἀπὸ φωτιά καὶ σύννεφο*²²⁸. Αλλά και αλλού, απευθυνόμενος για παράδειγμα προς τον μέγα Δούκα του Στόλου Μιχαήλ Στυφνό, έγραφε σχετικά με αυτή τη λυχνία: «Ἐπόπτευσον φῶς ἱερόν, φῶς ἄξυλον καὶ ἀνήλιον, ἐπόπτευσον ἐν σωματικῷ εἶδει πελειάδος χρυσεῖς ἐνάργειαν πνεύματος, ὅπερ, τῆς ἱερᾶς ὑπεραιωρούμενον τραπέξης, αὐτοῦ στρέφεται αὐτῷ στεφάνῳ χρυσοῦ καὶ αὐτῷ προσκυνητῷ σταυρῷ διὰ κυκλοφορικῆς ἀεικινήτου καὶ μικροῦ φευγούσης τὴν αἴσθησιν πτήσεως, ὡς ἂν τῷ μὲν ὄλῳ ἀτρεμοῦν, μόνοις δὲ τοῖς μέρεσιν ἐπισημαῖνον τοῖς ὀρῶσιν τὴν κίνησιν. Ταῦτ' ἐποπτεύσας καὶ καθηράμενος τὴν διάνοιαν τοῖς μακαρίοις θεάμασιν, θεαγωγῆθητι καὶ τὴν τῆς δεξιᾶς τοῦ ὑψίστου ἀλλοιώσιν ἀλλοιώθητι καὶ ἅπιθι πανευδαίμων τῷ ὄντι καὶ ὄλβιος»²²⁹.

²²² Καλδέλλη, *Παρθενώνας*, σ. 229.

²²³ Καλδέλλη, *Παρθενώνας*, σ. 229-230: «Πόλεός φημι λαμπράς τε καὶ αἰοιδίμου (κὰν νῦν μέγα καὶ λαμπρὸν ἐρείπιον ἢ σκιά πόλεως καὶ οδύνης οἰκόπεδον καὶ μόνοις ἀνέμοις περιπνεόμενον καὶ τούτοις πολλάκις λυμαντῆρσι καὶ βλαβεροῖς), ναοῦ περικλύτου καὶ οὐρανίου θαλάμου καὶ παρθενῶνος τῆς Θεομήτορος, κλήρου κρατίστου, ἐορτῶν συνεχῶν, συνόδων καὶ πανηγύρεων παμπληθῶν...».

²²⁴ Νερούτσου, *Ἀθῆναι Α'*, σ. 50.

²²⁵ Παπαρρηγοπούλου, *Ἱστορία*, σ. 209.

²²⁶ Παπαδοπούλου, *Ἐκκλησία*, σ. 36.

²²⁷ Παπαδοπούλου, *Ἐκκλησία*, σ. 36.

²²⁸ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 104-105. Βλ. καὶ Thallon, *Humanist*, σ. 21-22.

²²⁹ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 325.

Πιθανόν όλος αυτός ο ρητορικός ενθουσιασμός του μητροπολίτου να έχει περισσότερο συμβολικό παρά λογοτεχνικό χαρακτήρα²³⁰, δηλαδή ως κάποιου είδους μεταφορική αναφορά στο θείο φως του Αγίου Πνεύματος. Πάντως, με όλη αυτή την ομορφιά που φαίνεται ότι είχε ο ναός εκείνα τα χρόνια, δεν προκαλεί απορία γιατί ο μητροπολίτης καμάρωνε για τον καθεδρικό του ναό, που αποτελούσε γι' αυτόν ένα συνεχές αίτιο χαράς και ενθουσιασμού²³¹ και επόμενο ήταν μία από τις κύριες φροντίδες του να υπήρξε η περαιτέρω ανάδειξή του. Με τα φτωχικά μέσα που διέθετε, τον ανακαίνισε και τον εξωραίσε. Τον εμπλούτισε με νέα έπιπλα και σκεύη, ενώ φρόντισε και για την αύξηση της κινητής και ακινήτου περιουσίας του, προσθέτοντάς του ως περιουσιακά στοιχεία νέες κτήσεις, αγρούς και κοπάδια ζώων, αυξάνοντας συγχρόνως και τον αριθμό των κληρικών του²³².

Κατά πάσαν πιθανότητα επί εποχής του ανάγονται και άλλα σοβαρά έργα προσθηκών και αποκαταστάσεων στο μνημείο, όπως τα καταγράφει αναλυτικώς ο Μπούρας: «Η παλιά κόγχη τοῦ ἱεροῦ ἀντικαταστάθηκε μέ νέα, σχήματος ἐξωτερικῶς ἡμιεξαγωνικοῦ, μέ σύνθρονο καί μεγάλα δίλοβα παράθυρα στίς πλευρές της, σήμερα κατεδαφισμένη. Τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ καί τρεῖς δοκοί, προφανῶς ἐτοιμόρροπα, ἀπομακρύνθηκαν. Στόν ὀπισθόναο ὑψώθηκε ἕνας τετράγωνος πύργος μέ ἐσωτερικό κλιμακοστάσιο (κοχλία) καί πρόσβαση ἀπό τόν νάρθηκα, ὑπερυψωμένος ἄλλοτε πάνω ἀπό τήν στάθμη τῆς στέγης καί ἀγνώστου προορισμοῦ. Μέσα στόν ναό ἐγινε τοιχογράφηση καί πιθανῶς ἄσπρισμα ὅλων τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιφανειῶν. Ἡ ἀνεύρεση ὄχι λίγων γλυπτῶν μελῶν τοῦ 12^{ου} αἰῶνος πάνω στήν Ἀκρόπολη ἀπό τέμπλα, περιθυρώματα καί ἄλλα, ἀποτελεῖ ἔνδειξη ὅτι τό μνημεῖο πλουτίστηκε παραλλήλως καί μέ σύγχρονα στοιχεῖα μαρμαρικῆς τέχνης»²³³. «Οἱ προσθήκες αὐτές στόν Παρθενῶνα δέν ἀκολούθησαν τούς συνήθεις ἀρχιτεκτονικούς τρόπους τῆς ἐποχῆς, ἀλλά ἐντάχθηκαν μέ ἰδιαίτερη φροντίδα στό ἀρχαῖο κτήριο. Ἐγιναν ἐξ ὀλοκλήρου ἀπό ὀρθογωνισμένα παλιά μάρμαρα σέ δεύτερη χρήση καί τήν ἔνταξή τους ὀλοκλήρωσε τό γενικό ἄσπρισμα»²³⁴.

Υπάρχει μάλιστα ένα ποίημα προς τη Θεοτόκο, στο οποίο ο δημιουργός του αναφέρεται στα όσα έπραξε για την εκκλησία της Παναγίας της Αθηνιώτισσας. Το ποίημα είναι ανώνυμο, όμως έχει αποδοθεί στον Μιχαήλ Χωνιάτη²³⁵. Συγκεκριμένα τού το απέδωσε ο Αθανάσιος Παπαδοπούλος Κεραμεύς, οποίος το πρωτοδημίευσε στα «Αθηναϊκά» του. Το ποίημα αυτό έχει ως εξής:

«Πολλά προσῆξα σὺν πόθῳ τε καὶ πόνῳ
τῷ σῷ λάχει, πάναγνε, καὶ τῷ ποιμνίῳ.
Ἐκάλλυνά σου τὸν ναὸν, πρῶτος πόνος·
ἐπιπλα τιμήντα καὶ σκεύη φέρω·
ἀγροὺς προσάγω, προξενῶ κτήσεις νέας,
ποίμνια, βουκόλια, πᾶν ζῶων γένος·
οἴκους ἀνιστῶ τοὺς πεσόντας τῷ χρόνῳ,
ἄλλους νεουργῶ (μαρτυρεῖ πᾶς ὁ βλέπων),
τὸν κλῆρον αὖξω, τοὺς φόρους ἐλαφρύνω

²³⁰ Thallon, *Humanist*, σ. 22.

²³¹ Thallon, *Humanist*, σ. 07 και 22.

²³² Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 285 και Μπούσια, *Ακολουθία*, σ. 24 και Μίλλερ, *Φραγκοκρατία*, σ. 32.

²³³ Μπούρας, Παρθενώνας, σ. 316-317.

²³⁴ Μπούρας, Παρθενώνας, σ. 317.

²³⁵ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 285-286, υπ. 3.

ἢ μᾶλλον εἰπεῖν ἐξανασπῶ ριζόθεν»²³⁶.

Στο μυαλό του Χωνιάτη φαινόταν λοιπόν πως ο ναός ήταν ἀρρηκτα συνδεδεμένος με την Παναγία ἀλλά και το ἀντίστροφο: Ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἐπιστολές του, ο μητροπολίτης Ἀθηνῶν δεν ἀναφερόταν στην προστάτιδα της πόλεως του χωρὶς ἡ σκέψη του νὰ οδηγεῖται ἀμέσως καὶ στον καθεδρικό ναό της. Φαίνεται, ὅτι ἀγαπούσε τον Παρθενῶνα ὅσο καὶ την Παρθένον²³⁷. Γενικότερα μάλιστα, ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ὁ πρῶτος λάτρης τοῦ ἰδίου τοῦ Παρθενῶνα, καθὼς οὔτε στην κλασικὴ ἀρχαιότητα, οὔτε βέβαια καὶ στα βυζαντινὰ χρόνια, δεν βρίσκουμε κανένα παράδειγμα παρόμοιας εὐλάβειας ἐναντι τοῦ συγκεκριμένου μνημείου, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Ἀντ. Καλδέλλης²³⁸.

β. Ο «Εισβατήριος» Λόγος του.

Μέσα σ' αὐτό τον ναό λοιπόν, μετὰ τὸ πέρας τῆς πρώτης Θείας Λειτουργίας που ἀκολούθησε τὴν ἀφιξή του, ὁ Χωνιάτης ἀπήγγειλε πρὸς τοὺς συναθροισμένους Ἀθηναίους τὸν «εἰσβατήριον» (ἐνθρονιστήριον) λόγον τοῦ²³⁹. Στὴν πλήρη μορφή του ὁ λόγος τιλοφορεῖται ὡς «Εἰσβατήριος ὅτε πρῶτον ταῖς Ἀθήναις ἐπέστη»²⁴⁰, χαρακτηρίστηκε δε ὡς «ἱστορικὸν κειμήλιον ἀνεκτιμήτου ἀξίας»²⁴¹ ἢ «ρητορικὸν καὶ ἱστορικὸν μνημεῖον μεγίστης ἀξίας»²⁴². Σ' αὐτὸν τὸν λόγο ὁ Χωνιάτης, ἀφού τοὺς ἐπαίνεσε γιὰ τὴ φιλοποίμενα διάθεσή τοὺς²⁴³, ὅπως αὐτὴ φανερώθηκε ἀπὸ τὴν υποδοχή που τοὺς ἔκαναν, ἀπευθύνθηκε πρὸς τοὺς Ἀθηναίους ὡς γνήσιους γηγενεῖς, ἀπευθείας ἀπογόνους τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, τόσο φυλετικά ὅσο καὶ πολιτιστικά, μὴ ἐκφράζοντας καμμία ἀμφιβολία περὶ τῆς συνέχειας τοῦ γένους τοῦ ἀθηναϊκοῦ λαοῦ²⁴⁴. Λαμβάνοντας ἀφορμὴ ἀπὸ τὴν ἀρχαία γιορτὴ τῆς λαμπαδηδρομίας, ἀνέφερε ὅτι ὅπως ἀκριβῶς οἱ ἀρχαῖοι λαμπαδηδροδρόμοι ἐπαίρναν διαδοχικῶς ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλον τὴ δάδα, προκειμένου νὰ τὴ μεταδώσουν στοὺς ἐπομένους, ἔτσι καὶ ἐκεῖνος διαδέχεται τοὺς προκατόχους τοῦ ιεράρχου, γιὰ νὰ μεταδώσει τὴ λαμπάδα τοῦ Χριστοῦ στις ἐπερχόμενες γενεές²⁴⁵. Ἀλλά, συμπλήρωνε, προτοῦ ολοκληρώσει τὴν ἀποστολή του ἐπιτυχῶς καὶ λάβει τὸν στέφανο τῆς δικαιοσύνης, δεν ἠθέλε ἐκ προοιμίου νὰ μακαρίσει τὸν εαυτὸν τοῦ που βρισκόταν σ' αὐτὴ τὴ θέση ἔχοντας καταλάβει τὸν ἐπισκοπικὸ θρόνο, ὅπως ἀκριβῶς ὁ ἀθλητής, δεν στεφανώνεται πρὶν τὸν ἀγῶνα²⁴⁶.

²³⁶ Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἀθηναϊκὰ, σ. 284-285· Γρηγοροβίου, *Ἱστορία*, σ. 285-286, ὑπ.

²³⁷ Καλδέλλης, *Παρθενῶνας*, σ. 253.

²³⁸ Καλδέλλης, *Παρθενῶνας*, σ. 253.

²³⁹ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 42 καὶ Παπαδοπούλου, *Ἐκκλησία*, σ. 36.

²⁴⁰ Γιὰ ὁλόκληρο τὸν «Εἰσβατήριον» λόγον τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτη βλ. Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 93-106.

²⁴¹ Γρηγοροβίου, *Ἱστορία*, σ. 287.

²⁴² Μπούσουλα, *Ἱστορία*, σ. 38.

²⁴³ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 93, στ. 6-7: «Πείθομαι γὰρ ὡς οὐ μᾶλλον ἐγὼ τὰ μάλιστα φιλοποίμιος ἢ ὑμεῖς ἐς ὑπερβολὴν φιλοποίμιους».

²⁴⁴ Γρηγοροβίου, *Ἱστορία*, σ. 287.

²⁴⁵ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 94, στ. 15-30. Βλ. καὶ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 42.

²⁴⁶ Γρηγοροβίου, *Ἱστορία*, σ. 287· Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 95, στ. 24-25: «ἀλλ' ἐμαυτὸν γοῦν οὐκ ἂν εὐδαίμονα ὀνομάσαιμι τοῦ θρόνου τοῦδε τῆς ἱερουργίας, ὡς οὐδ' ἄθλητήν πρὶν ἢ τὸν ἀγῶνα κρατήσῃ καὶ στεφανώσεται» (καὶ νωρίτερα).

Και δεν το έκανε αυτό, διευκρίνιζε, να σπεύσει δηλαδή να μακαρίσει τον εαυτό του για τη νέα του θέση, για την οποία μάλιστα πολλοί άλλοι ήδη τον μακάριζαν²⁴⁷, προτού σιγουρευτεί για το αν είχε βρεθεί να ηγείται μιας μητροπόλεως γενναίων ανθρώπων, ή κάποιων που διατηρούν το θρυλικό τους όνομα (αυτό δηλ. των Αθηναίων) εις μάτην, χωρίς δηλαδή να είναι αντάξιοι της αρχαίας δόξας των προγόνων τους²⁴⁸. Διότι δεν αρκεί αν περιηγούμενος κανείς διακρίνει ορισμένα γνωρίσματα της αρχαίας πόλεως, όπως για παράδειγμα είναι η Στοά, η Ακρόπολη και ο Πειραιάς, αφού η Αρχαία Αθήνα και οι Αθηναίοι δεν κατέστησαν ονομαστοί γι' αυτά, αλλά για την αρετή και τη σοφία τους²⁴⁹. Γι' αυτό, συνέχιζε, θα λογίσει τον εαυτόν του ευτυχή μόνον όταν καταφέρει με επιτυχία να τους διδάξει έμπρακτα τα ευαγγελικά παραγγέλματα και να γίνει πνευματικός ιατρός τους, «παιδαγωγός, πατήρ, ποιμήν, άλας, κυβερνήτης, διδάσκαλος»²⁵⁰.

Επίσης, σε μια προσπάθειά του να κολακεύσει τους ακροατές του, με σκοπό να γίνουν δεκτικοί στις προτροπές του προς την αρετή, αναφέρθηκε στους λαμπρούς προγόνους τους, οι οποίοι διακρίνονταν για πολλά ευγενή χαρακτηριστικά, καθώς ήσαν φίλοι των γραμμάτων, σοφοί, χωρίς κακίες, φιλόξενοι, φιλόανθρωποι, αποτελεσματικοί, φιλότιμοι, μεγαλόψυχοι, ικανοί χρήστες της πειθούς και του ρητορικού λόγου²⁵¹. Υποστηρίζοντας ότι ο χρόνος δεν μπορεί να παραχαράξει στους απογόνους την ευγενή φύση των προγόνων τους, αναφέρθηκε στη θεωρία περί της αφθαρσίας των ειδών, λέγοντας ότι ακόμα και οι βάρβαροι διατηρούν αδιάβλητα τα πάτρια ήθη («...καὶ παρὰ τοῖς βαρβάροις τὰ πάτρια ἦθη ἀνέκπλυτα σώζονται...»²⁵²), ακόμα και οι Σκύθες και οι Αιγύπτιοι και οι Κέλτες και οι Κρήτες, διατηρούν τα χαρακτηριστικά των προγόνων τους²⁵³. Αλλά πέρα από τα έθνη των ανθρώπων, ακόμα και τα ζώα, τα πτηνά και αυτά που περπατούν στο έδαφος, αλλά και τα φυτά, διαφυλάττουν αμετάβλητες τις ιδιότητές τους (δια μέσου της κληρονομικότητας)²⁵⁴, παραθέτοντας στη συνέχεια πιο ειδικά παραδείγματα για να τεκμηριώσει τον λόγο του²⁵⁵.

Σύμφωνα λοιπόν με τα παραπάνω, κατέληγε ο Χωνιάτης, είναι εύλογο να διατηρούν και εκείνοι (οι Αθηναίοι) τα πατρώα χρηστά ήθη αναλλοίωτα²⁵⁶. Γι' αυτό και τους προέτρεψε να συνεχίσουν να τηρούν τα ευγενή ήθη των πατέρων τους, οι οποίοι

²⁴⁷ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 95, στ. 27-29: «Κἂν τινες ἡμᾶς ἐμακάρισαν τῆς προστασίας τῶν πολυθρυλήτων καὶ χρυσῶν Ἀθηνῶν, καὶ ταῦτα εὖ εἰδότες τὰ καθ' ἡμᾶς...»· Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 97, στ. 3-7: «...ὥς εἶπον, ἐμακάρισάν με τῆς λαχούσης ἡμᾶς κατὰ θεῖον ταυτησί προεδρίας διὰ τε τὸ ἀπραγμάτευτον τῆς χάριτος καὶ θεόσδοτον καὶ τὸ τοῦ θρόνου περίπτυστον ὄνομα, ὥς ἐπ' αὐτὸν τὸ δὴ λεγόμενον τὸν τῆς εὐδαιμονίας ἄκρον βατήρα πατήσαντα».

²⁴⁸ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 97, στ. 24-29: «Οὐκ οὖν διὰ ταῦτα οὐκ εὐδαίμονα ἐμαυτὸν οἶμαι, ἀλλὰ· καὶ μὴ τραχυνέσθω τις πρὸς τὸν λόγον· οὐκ οἶδα σαφῶς εἰ Ἀθηναίων ἀληθῶς τῶν γανναίων προστάτης προβέβλημαι, ὅτι μὴδὲ τὰς Ἀθήνας ἐτι μεμάθηκα καθαρὰς καθαρῶς σώζεσθαι, εἶναί τε αὐτὰς τὰς ποτὲ καὶ μὴ ὄνομα μόνον ἄλλως θρυλούμενον...»· Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 42-43.

²⁴⁹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 97-98, στ. 1-6· Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 43.

²⁵⁰ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 99, στ. 1.

²⁵¹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 101, στ. 23-26: «Τοιούτους ἀκούω τοὺς ἀρχηγέτας ὕμῶν γενέσθαι· φιλόλογους, σοφοὺς, ἀμνησικάκους, φιλοξένους, φιλόανθρώπους, ἀντιληπτικούς, φιλοτίμους, μεγαλοψύχους, πειθοῦς ὑποδρηστήρας, λόγον θεράποντας».

²⁵² Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 99, στ. 29-30.

²⁵³ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 100, στ. 1-3.

²⁵⁴ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 100, στ. 3-6: «Καὶ τί λέγω τὰ ὀπηδήποτε φῦλα ἐθνῶν; καὶ τὰ τῶν πτηνῶν καὶ πεζῶν εἶδη ἀμεταβλήτους φυλάττουσιν τὰς ἐαυτῶν ιδιότητας».

²⁵⁵ Βλ. Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 100, στ. 5-11.

²⁵⁶ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 100, στ. 12-13: «Ἀκολούθως οὖν τούτοις εὐλογον καὶ ὑμᾶς τὰ πατρῶα φυλάττειν καὶ χρηστὰ ἦθη παρ' ἅπαν ἀδιαλώβητα».

υπήρξαν οι πιο φιλόανθρωποι όλων των Ελλήνων («...τοὺς ἀρχηγέτας τοῦ γένους ὑμῶν φιланθρωποτάτους ἀπάντων Ἑλλήνων καὶ φιλοτίμους»²⁵⁷). Τους θύμιζε δε διάφορα παραδείγματα όπου οι Αθηναίοι βοηθούσαν και έσωζαν φυγάδες, διωκόμενους από άλλες πόλεις²⁵⁸, καθώς και το παράδειγμα του Περικλή, ο οποίος, όταν η πόλη νοσούσε από λοιμό, επανέφερε τους Αθηναίους σε τάξη με την ρητορική του δεινότητα, τη ψυχραιμία και τη γαλήνη του²⁵⁹.

Ο χρόνος λοιπόν θα του φανέρωνε, έλεγε ο Μιχαήλ, αν οι σύγχρονοί του Αθηναίοι ήταν «αντάξιοι νεαροί βλαστοί τέτοιου είδους ρίζας» («οὐκ ἀνάξιοι πτόρθοι τοιαύτης ρίζης ἐξέφυτε»), αν το γένος τους προσδενόταν σε εκείνη τη χρυσή σειρά («εἰ τῆς χρυσῆς γοῦν ἐκείνης σειρᾶς ἐξῆπται τὸ γένος ὑμῶν») και αν το ρεύμα της διαδοχής πήγαζε από εκείνη την πηγή αθόλωτο, ανόθευτο («εἰ τῆς πηγῆς ἐκείνης καθέλκεται τὸ ρεῦμα τῆς διαδοχῆς ἀθόλωτον»), εάν σε τελική ανάλυση ήταν γνήσιοι γηγενεῖς της αρίστης πατρίδος τους («εἰ πολῖται ἰθαγενεῖς τῆς ἀρίστης πατρίδος εὐχεσθαι εἶναι καὶ ὀνομάζεσθαι»)²⁶⁰. Και θα τα φανέρωνε αυτά ο χρόνος από τη γενναία στάση τους, την αρετή και το φρόνημά τους²⁶¹.

Και μάλιστα –συνέχιζε τις προτροπές ο μητροπολίτης– εκείνοι, ως Χριστιανοί όφειλαν να ξεπεράσουν σε αρετές τους αρχαίους, αγγίζοντας υψηλότερες μορφές αυτών των αρετών. Διότι οι αρχαίοι είχαν προσλάβει διαστρεβλωμένες αντιλήψεις σχετικώς προς το θείο και πίστευαν σε θεούς που διακατέχονταν από πάθη και αδυναμίες, με αποτέλεσμα να θεωρούν τις συμπεριφορές που χαρακτηρίζονται από αντίστοιχα πάθη, ως ευρισκόμενες στα πλαίσια του θρησκευτικώς ορθού. Έτσι για παράδειγμα, είχαν τον Άρη ως προστάτη του ισχυρού θυμού, την Αφροδίτη για τα έργα πορνείας και μοιχείας κτλ²⁶². Και κατέληγε λέγοντας προς τους Αθηναίους, ότι αυτοί, εφ' όσον πίστευαν στον αληθινό Θεό και είχαν ως υπέρτατο δάσκαλο και πρότυπο τον ίδιο τον Χριστό, όφειλαν να ξεπεράσουν σε αρετές τον Αριστείδα, τον Διογένη, τον Περικλή και τον Θεμιστοκλή, καθώς και τους Μαραθωνομάχους²⁶³.

Τέλος, τους παρομοίασε με εξευγενισμένα ελαιόδεντρα, τα οποία μεταφυτεύτηκαν από αγριελιές (δηλ. τους αρχαίους Έλληνες) σε καλλιεργημένο έδαφος (δηλ. στη χριστιανική πίστη) και γι' αυτό όφειλαν να είναι γεμάτοι καρπούς, όπως όσοι καρποφορούν σε οίκο Κυρίου, ποτιζόμενοι από την αποστολική δροσιά²⁶⁴. Στη δε Ακρόπολη, ανέφερε, κάποτε υπήρχε η άσβεστος λυχνία της ασέβειας, αλλά η πλανερή εκείνη φωτιά εξαφανίστηκε όπως η φωτιά των πυγολαμπίδων, όταν ανέτειλε ο ήλιος της δικαιοσύνης από την αειπάρθενο κόρη και η Ακρόπολη απηλλάγη από την τυραννία της ψευδοπαρθένου Αθηνάς. Γι' αυτό, ευχήθηκε ο πάντα φανερός πυρσός της μητέρας του Θεού να ρίχνει το φως του παντού από την Ακρόπολη, φωτίζοντας ως ερχόμενο εξ ουρανού, όχι μόνο την Αθήνα και την Αττική, αλλά και όλη την υφήλιο²⁶⁵.

²⁵⁷ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 100, στ. 15-16.

²⁵⁸ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 100, στ. 13-23.

²⁵⁹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 101, στ. 9-13. Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 288.

²⁶⁰ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 101, στ. 26-31 κ. εξ· Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 43· Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 288.

²⁶¹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 102, στ. 4-5· Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 288.

²⁶² Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 102, στ. 5-17.

²⁶³ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 102, στ. 25-32 και σ. 103, στ. 1-14· Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 288-289.

²⁶⁴ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 103, στ. 20-23· Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 289.

²⁶⁵ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 104, στ. 7-23· Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 289.

Στον επίλογό του ο Μιχαήλ παρασυρόμενος από ενθουσιασμό, λόγω του θείου φωτός που τον περιέλουζε από την άσβεστο λυχνία, αλλά και γενικότερα από την ομορφιά του Παρθενώνα, τον οποίο επαινούσε σε πολλά σημεία του λόγου του, παρομοίασε τον εαυτό του με τον Μωυσή, λέγοντας ότι δεν πίστευε πλέον ότι έβλεπε μπροστά του την Ακρόπολη των Αθηνών, αλλά το όρος Χωρήβ, ή ακόμα περισσότερο την άκρη του ουρανού²⁶⁶.

3. Οι πρώτες απογοητεύσεις του από την Αθήνα.

α. Απογοήτευση από το μορφωτικό επίπεδο των Αθηναίων.

Αυτή ήταν η πρώτη επικοινωνία με τους Αθηναίους και την Αθήνα για τον Μιχαήλ Χωνιάτη. Όμως ο λόγιος άνδρας ερχόμενος από την Κωνσταντινούπολη είχε μια εικόνα πλασματική και εξιδανικευμένη για την Αθήνα²⁶⁷, η οποία πήγαζε από τα κλασικά του αναγνώσματα και δεν είχε καμμία σχέση με την πραγματική Αθήνα του 12^{ου} αι. Έτσι, ενώ προσπαθούσε να περιβάλλει τους λόγους του με χρώμα και αέρα κλασικής Αττικής, καθώς και με αναφορές από την ιστορία και τη μυθολογία της πόλεως, ώστε να γίνει πιο οικείος στους ακροατές του, διαπίστωσε σύντομα ότι απέναντί του δεν είχε τους αρχαίους Αθηναίους φιλοσόφους, αλλά έναν λαό που πεινούσε και δυστυχούσε και ο οποίος ούτε καν την αττικίζουσα γλώσσα που χρησιμοποιούσε μπορούσε να κατανοήσει²⁶⁸.

Ήδη από τον «Εισβατήριο» λόγο του, παρατήρησε ότι παρ' ότι χρησιμοποιούσε λεκτικά σχήματα σχετικώς απλά, φάνηκε στους ακροατές του σαν να έλεγε πράγματα δυσνόητα και σχεδόν όχι ομόγλωσσα προς εκείνους. Ήταν δηλαδή σαν να μιλούσε κάποια διάλεκτο περσική ή σκυθική²⁶⁹! Οι συνηθισμένοι στη δημόδη νεοελληνική της εποχής τους σύγχρονοί του Αθηναίοι δεν μπορούσαν να κατανοήσουν και να παρακολουθήσουν τα υψηλού επιπέδου αρχαιοπρεπή ελληνικά του λόγιου ομιλητή, τα γεμάτα μεταφορές, γραφικά χωρία και αναφορές από την αρχαιοελληνική γραμματεία²⁷⁰.

Το κωμικοτραγικό στην υπόθεση αυτή είναι ότι ο ίδιος ο Μιχαήλ είχε την πεποίθηση πως ο εισβατήριος λόγος του ήταν «πρότυπον απλότητος», αλλά αναγκάστηκε στη συνέχεια να αντιληφθεί και να συνειδητοποιήσει την πραγματικότητα²⁷¹, ότι δηλαδή οι Αθηναίοι είχαν αποκτήσει «βάρβαρη χορδή», δηλαδή «βάρβαρη» ομιλία, και δεν επιζητούσαν πλέον τη σοφία, όπως οι πρόγονοί τους²⁷². Κάποτε πράγματι μιλούσαν Αττική διάλεκτο, τώρα όμως μιλούσαν «βαρβαρικά»! Όπως πολύ χαρακτηριστικά το γράφει σε ένα σημείο, «οἱ πάλοι ἀττικισταὶ νῦν βαρβαρισταί»²⁷³, ή άλλού, «ἢ φιλόλογος ἐκείνη γενεὰ καὶ περιττὴ τὴν σοφίαν οἷχεται, ἐπεισῆλθε δὲ ἡ ἄμουςος, πτωχὴ τὸν νοῦν, πτωχὴ τὸ σῶμα...». Διαπίστωνε δηλαδή, ότι «ἡ φιλομαθὴς ἐκείνη

²⁶⁶ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 105, στ. 9-13· Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 289.

²⁶⁷ Setton, Athens, σ. 190.

²⁶⁸ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 44.

²⁶⁹ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 44· Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Μορφές Επικοινωνίας*, σ. 305.

²⁷⁰ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 289-290.

²⁷¹ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 290.

²⁷² Setton, Athens, σ. 191.

²⁷³ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 44, στ. 18.

γενιά της περίσσιας σοφίας έχει χαθεί, και στην θέση της ήλθε μια άλλη, άτεχνη, γενιά, φτωχή στο μυαλό και στο σώμα»²⁷⁴.

Προσπάθησε όμως να προσαρμοστεί στα νέα δεδομένα. Στο εξής κατέβαλλε προσπάθειες, ώστε οι ομιλίες του να είναι «ευτελείς» ως προς τον λόγο, προκειμένου να καθίστανται κατανοητές με βάση το πνευματικό και μορφωτικό επίπεδο των συγχρόνων του Αθηναίων²⁷⁵. Του πήρε τρία χρόνια να μάθει τη σύγχρονή του αττική διάλεκτο, όπως μας πληροφορεί και ο K. Setton²⁷⁶. Βεβαίως, η χρήση του ρήματος «μαθαίνω» ίσως να είναι υπερβολική, δεδομένου ότι δεν μιλάμε για μια ξένη γλώσσα, αλλά ακριβώς για διάλεκτο της γλώσσας που ούτως ή άλλως μιλούσε. Κυρίως υπερβολική πιστεύουμε ότι είναι η επισήμανση του Setton, ότι σ' αυτή του την προσπάθεια «υπήρχαν και λέξεις που δεν του ήσαν ξένες», παριστώντας τη γλώσσα των τότε Αθηναίων ως μία ξένη διάλεκτο με απλώς μερικές γνωστές στον Μιχαήλ λέξεις. Προφανώς και υπήρχαν αμέτρητες λέξεις που «δεν του ήσαν ξένες», αφού ήσαν λέξεις της γλώσσας του! Πιο σωστά λοιπόν, θα ήταν τελικά να πούμε ότι του πήρε τρία χρόνια για να «εξοικειωθεί» με τη διάλεκτο αυτή· όχι να την «μάθει». Σ' αυτή δε την προσπάθειά του τον βοήθησε ο αρχιμανδρίτης της Αθήνας Νεόφυτος, ο οποίος στο κήρυγμά του ακριβώς χρησιμοποιούσε τη ντόπια λαλιά²⁷⁷.

Το σίγουρο πάντως είναι ότι αυτή η γλώσσα/διάλεκτος των συγχρόνων του Αθηναίων του ήταν απωθητική²⁷⁸, ενώ γενικότερα φαίνεται πως ήταν απολύτως δυσανεσθημένος με τη νέα κατάσταση που ζούσε. Ήδη την επόμενη του εισβατήριου λόγου του²⁷⁹ αναφέρεται με πόνο στην κατάντια των Αθηνών: «ὦ πόλις Ἀθῆναι, ποῦ ποτε (sic) ἀμαθίας (sic) περιέστης ἢ τῆς σοφίας τροφός!»²⁸⁰ (δηλαδή «ὦ πόλη των Αθηνών, σε τι βάθη αμάθειας έχεις βυθιστεί, εσύ η μητέρα της σοφίας!»). Στη δε πρώτη του επιστολή, γραμμένη από την Αθήνα προς τον Μιχαήλ Αυτωρειανό, τον μετέπειτα πατριάρχη Νικαίας, λέει τα εξής: «Ἀθήνηθεν τὸ γράμμα, ἀλλ' οὐ παρὰ τοῦτο περισσώτερον καὶ σοφώτερον, ἀγαπητόν δὲ μᾶλλον εἰ μὴ καὶ λίαν ἀγροικικώτερον»²⁸¹.

Εἶναι επίσης χαρακτηριστικά αυτά που γράφει και προς τον φίλο του Γεώργιο Τεσσαρακονταπήχη, στην επιστολή υπ' αριθμ. 28, όπου απευθύνει φωνή απελπισίας εκφράζοντας την απόγνωση του, γιατί όσο παραμένει στην Αθήνα «βαρβαροποιείται» («βεβαρβάρωμαι»), έχοντας «χάσει τη φωνή του», και πως –το χειρότερο– έχει ξεχαστεί σ' αυτό το μέρος, σαν να ήταν νεκρός: «Τεθέρισμαι τὴν γλῶτταν, ἀφῆρημαι τὴν φωνήν, τὸ πᾶν εἰπεῖν, βεβαρβάρωμαι χρόνιος ὢν ἐν Ἀθήναις, καί, τὸ σχετλιώτερον, ἐπελήσθην ὥσει νεκρὸς καὶ ἐπιλέησμαι. Κατέβην γὰρ εἰς τὴν κατωτάτην ταύτην ἐσχατιάν, ἧς οἱ μογλοὶ κάτοχοι αἰώνιοι»²⁸². Ενώ αυτό το «βεβαρβάρωμαι χρόνιος ὢν ἐν Ἀθήναις», το επαναλαμβάνει περίπου και σε μια επιστολή (υπ' αριθμ. 52) προς «τῷ

²⁷⁴ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 12, στ. 14-16.

²⁷⁵ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 44.

²⁷⁶ Setton, Athens, σ. 191.

²⁷⁷ Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Μορφές Επικοινωνίας*, σ. 307-308.

²⁷⁸ Setton, Athens, σ. 191.

²⁷⁹ Εἶναι η «Κατήχησις πρώτη», εν Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 107 κ. εξ.

²⁸⁰ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 124, στ. 12-13.

²⁸¹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 11, στ. 1-3 / Kolovou, *Epistulae*, σ. 11, στ. 1-2· Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 291.

²⁸² Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 43-44, στ. 23, 1-4 / Kolovou, *Epistulae*, σ. 38, στ. 1-6. Βλ. σχετικώς και: Setton, Athens, σ. 191· Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 45· Κωνσταντινίδης, *πνευματική ζωή*, σ. 250.

Πικρίδη κῦρ Βασιλείῳ, τῷ λογαριαστῇ τοῦ πραίτωρος»: «βεβαρβάρωμαι γὰρ χρόνιος ὢν ἐν Ἑλλάδι...»²⁸³.

Παραπονιόταν δε, στο ίδιο αυτό γράμμα προς τον Γεώργιο Τεσσαρακονταπήχη, ότι έπασχε τα πάνδεινα ζώντας ανάμεσα σε βάρβαρο όχλο, που δεν είχε καμμία σχέση με τη φιλοσοφία. Έγραφε χαρακτηριστικά ότι η αττική γλώσσα είχε μεταβληθεί σε φθαρμένη διάλεκτο, την οποία ποτέ δεν θα κατάφερνε να συνηθίσει, παρατηρώντας ότι είχαν αλλάξει ακόμα και πολλά τοπωνύμια, διατηρουμένων μόνο μερικών, όπως Πειραιάς, Υμηττός, Άρειος Πάγος, Καλλιρόη, Ελευσίνα, Μαραθώνας²⁸⁴. Αλλά και προς τον πατριάρχη Μιχαήλ Αυτωρειανό έγραφε τα παράπονά του για την πνευματική κατάσταση της Αθήνας, ομολογώντας ότι περίμενε να βρει Αθηναίους σαν τους αρχαίους²⁸⁵, αλλά διαψευθείς από την πραγματικότητα φανταζόταν τον εαυτόν του ως άλλον Ιερεμία να θρηνεί για τη Βαβυλώνια κατάκτηση την παλιά Ιερουσαλήμ²⁸⁶, χαρακτηρισμό που τον επαναλαμβάνει για τον εαυτόν του και απευθυνόμενος προς τον πραίτορα Νικηφόρο Προσούχ²⁸⁷.

Σε μεγάλο βαθμό είναι κατανοητή όλη αυτή η δυσθυμία του Μιχαήλ, αν σκεφτεί κανείς ότι αφ' ενός είχε έρθει από την κοσμοπολίτικη Κωνσταντινούπολη, οπότε ήταν απογοητευτική η σύγκριση μ' αυτή, αφ' ετέρου περίμενε να βρει μια Αθήνα εξ ίσου κοσμοπολίτικη, όπως την είχε φανταστεί μέσα από τις κλασικές του σπουδές. Λόγιοι άνδρες δεν υπήρχαν στην Αθήνα, τουλάχιστον όχι όσους και όποιους θα ήθελε ο Μιχαήλ. Έτσι, η διαμονή σ' αυτή την πόλη ενός μητροπολίτου που ερχόταν με πλήθος βιβλίων και αρχαιολογικό ενδιαφέρον, δεν ήταν ευχάριστη. Οι κάτοικοι είχαν βεβαίως συνείδηση της αρχαίας ιστορίας της πόλεώς τους, αλλά σ' αυτούς δεν ήταν δυνατόν να βρει κάποιος τους θαμώνες της αρχαίας αγοράς και του θεάτρου ή τους συγκροτούντες την Εκκλησία του Δήμου²⁸⁸.

Έτσι λοιπόν σ' αυτή τη μικρή πόλη της βυζαντινής αυτοκρατορίας, όπως ήταν η Αθήνα της εποχής του, ο Μιχαήλ ένοιωθε ότι είχε βρεθεί μεταξύ βαρβάρων, ότι και αυτός από ένα σημείο και ύστερα είχε αρχίσει να «βαρβαρώνεται», όπως είδαμε από τα ίδια τα λόγια του, ενώ παράλληλα αισθανόταν μια απέραντη μοναξιά, κάτι που εκφράζεται πολύ γλαφυρά σε ένα γράμμα του προς τον πραίτορα Δημήτριο τον Δριμύ, όπου έγραφε, παραπονούμενος για την έλλειψη επικοινωνίας, ότι αν καθίσει σε έναν βράχο στην Ακρόπολη και τραγουδήσει, θα τραγουδήσει μόνο στον εαυτό του ή στην ηχώ, εκφράζοντας συνάμα και τη γενικότερη δυστυχία του²⁸⁹ που δεν είχε κανέναν να επικοινωνήσει, καθώς το ποίμνιόν του ήταν μικρό και ελλιπούς μορφώσεως. Πιο συγκεκριμένα τού γράφει: «οὐκ εὐδαίμων ἐγὼ ποιμήν, ὡς ἐπ' ἐρημίας μεγάλης τῆς ἦν ὅτε μεγάλης πόλεως πάνυ δυστυχὲς καὶ βραχὺ νέμων ποίμνιον. Ὅς καὶ τῆς πέτρας ταύτης ὑπερκαθήμενος, εἴ ποτε ἄσομαι, ἐμαυτῷ ἄδω, οὐκ ἔχων τὸν ἐπαῖοντα, ὅτι μὴ τὴν ἡχώ μόνην, ἀντιφθεγγομένην λαμπρῶς τοῖς ποιμενικοῖς ἡμετέροις αὐλήμασιν»²⁹⁰. Δεν παραλείπει δε να συμπληρώσει και εδώ κάτι ανάλογο του «βε-

²⁸³ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 87, στ. 7-8 / Kolovou, *Epistulae*, σ. 73, στ. 7.

²⁸⁴ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 44, στ. 16-23 / Kolovou, *Epistulae*, σ. 38-39, στ. 15-21· Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 299.

²⁸⁵ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 83.

²⁸⁶ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 11, στ. 6-8 / Kolovou, *Epistulae*, σ. 12, στ. 7-9: «...ὡς δοκεῖν τὴν παλαιὰν ἐκείνην Ἱερουσαλὴμ πεπολιορκημένην παρὰ τῶν Βαβυλωνίων καὶ καθηρημένην φαντάζεσθαι, ἐμὲ δὲ αὐτὸν ἄλλον Ἱερεμίαν λογίζεσθαι... ».

²⁸⁷ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 148, στ. 10: «θρηνῶν ὡς Ἱερεμίας τὴν παλαιὰν Ἱερουσαλὴμ».

²⁸⁸ Τωμαδάκη, Βάρβαροι, σ. 91· Καλδέλλη, *Παρθενώνας*, σ. 246.

²⁸⁹ Thallon, *Humanist*, σ. 06· Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Μορφές Επικοινωνίας*, σ. 306.

²⁹⁰ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 153-154, στ. 29-31, 1-3.

βαρβάρωμαι χρόνιος ὢν ἐν Ἀθήναις», που είδαμε μόλις πιο πάνω, παραπονούμενος ότι από τότε που του έλαχε ο κλήρος να παροικήσει στη σοφή Αθήνα, είχε φτάσει στο σημείο να καταντήσει αγροίκος: «ὥς ἀγροικισθῆναι κινδυνεύειν ἐξ οὗ περ τὰς σοφὰς παροικεῖν Ἀθήνας ἐλάχομεν»²⁹¹.

Στην όλη αυτή την αντίθεση του λόγιου Χωνιάτη με τον απαίδευτο λαό της Αθήνας αντικατοπτρίζεται το γενικότερο πρόβλημα που υφίσταται στο Βυζάντιο αναφορικά με τη γλώσσα και την παιδεία γενικότερα, διακρίνοντας μια πολύ περιορισμένη μερίδα πεπαιδευμένων από το μεγάλο μέρος τού λαού. Η αττική γλώσσα που διδάσκονταν και χειρίζονταν οι λόγιοι, διέφερε πολύ από την καθομιλουμένη της εποχής αλλά και από τις κατά τόπους διαλέκτους²⁹².

β. Απογοήτευση από το πνευματικό επίπεδο των Αθηναίων.

Πέρα όμως από τον τομέα της μόρφωσης, ο Μιχαήλ Χωνιάτης βρήκε τους Αθηναίους σε πολύ άσχημη κατάσταση και ως προς το επίπεδο της χριστιανικής τους κατήχησης. Οι περισσότεροι ήσαν πολύ αδιάφοροι σχετικά με τα θεία, με μικρή συμμετοχή στις ιερές ακολουθίες και την ακρόαση των κηρυγμάτων, που θα τους βοηθούσαν κάπως στην κάλυψη της ελλειπούς θρησκευτικής τους παιδείας²⁹³. Στην πρώτη του κατήχηση στον Παρθενώνα έλεγε σ' αυτούς χαρακτηριστικά: «Ούτε σε τούτο τον πανέμορφο ναό εκκλησιαζεστε, αλλά ούτε και σε άλλους ναούς συχνάζετε, ενώ, απ' ό, τι μαθαίνω, ούτε καν εισέρχεσθε σ' αυτούς»²⁹⁴.

Μάλιστα αυτό το εντόπιζε ως τη βασική «αρρώστια» της πόλεως (πνευματική αρρώστια), όπως έλεγε χαρακτηριστικά, από την οποία προέρχονταν και όλα τα άλλα προβλήματα: «...τῆς νόσου ἐπανεμνήσθην ταύτης τῆς πόλεως, ἦν πρῶτον αἴτιον συνορῶ τῶν λοιπῶν ἀρρωστημάτων (...). Ἀλλὰ τίς ἡ νόσος; Τὸ μὴ προσεδρεύειν ὑμᾶς τοῖς θείοις ναοῖς μηδὲ προσεύχεσθαι μηδ' ἀκροᾶσθαι τῶν λογίων τοῦ πνεύματος...»²⁹⁵, τα οποία (λόγια του πνεύματος), δίνονται ως κοινή θεραπεία σε όλους, ώστε στη συνέχεια ο κάθε ένας από όσους είναι εκεί να λάβει το κατάλληλο φάρμακο που του ταιριάζει για το προσωπικό του τραύμα²⁹⁶. Στο πλαίσιο αυτό τονίζει ότι η θεραπεία μπορεί να πραγματοποιηθεί μόνο με την καταφυγή των ανθρώπων στους θείους ναούς, που ο Χριστός «ἔστησεν ἐν ταῖς πόλεσι», όπως «κρυσφήγετα, ἄσυλα, ἰατρεῖα πάνδημα, λιμένας ἀκλύστους, ἁμαρτανόντων ἀπάντων ἰλαστήριον»²⁹⁷.

Απορεί λοιπόν διότι, ενώ η Εκκλησία επέβαλε την απαγόρευση προσελεύσεως στους ναούς μόνο στους «ἀνδροφόνους» και τους «μοιχούς», οι Αθηναίοι, χωρίς να συντρέχουν οι δύο παραπάνω σοβαροί λόγοι είχαν παύσει από μόνοι τους να πηγαίνουν στους ναούς²⁹⁸. Όμως, τους έλεγε, αυτός που δεν αγαπά τον οίκο του Θεού, δεν

²⁹¹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 154, στ. 3-5.

²⁹² Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Μορφές Επικοινωνίας*, σ. 303.

²⁹³ Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 76.

²⁹⁴ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 116, στ. 22-25: «Οὔτε γὰρ εἰς τὸν περικαλλέστατον καὶ οὐράνιον τοῦτον οἶκον ἐκκλησιάζετε, οὔτε μὴν εἰς τοὺς ἐτέρους θαμίζετε, μᾶλλον δὲ οὐδὲ τὴν ἀρχὴν ὅλως, ὥς μανθάνω, εἰσέρχεσθε».

²⁹⁵ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 116, στ. 13-15, 17-19.

²⁹⁶ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 116, στ. 19-23: «...ἅτινα οἶον κοινὰς θεραπείας ἐπάδομεν οἱ τοῦ βήματος· ἵν' ἕκαστος τῶν προσιόντων καὶ ἀκρωμένων λαμβάνῃ τῷ οἰκίῳ τραύματι κατάλληλον φάρμακον».

²⁹⁷ Ζαχαροπούλου, *Φραγκοκρατία*, σ. 236· Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 116, στ. 27-28.

²⁹⁸ Ζαχαροπούλου, *Φραγκοκρατία*, σ. 236· Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 117, στ. 7-8.

αγαπά και τον ίδιο τον Θεό («ὁ μὴ τὸν θεῖον οἶκον ἀγαπῶν, οὐδὲ τὸν κατοικοῦντα ἐν αὐτῷ θεὸν ἀγαπᾷ»²⁹⁹). Ακόμα και όταν πήγαιναν στην εκκλησία, αποσπούνταν την ώρα των ακολουθιών επιδιδόμενοι σε περιττές συνομιλίες, και ενώ, τα πόδια τους πατούσαν στο δάπεδο της εκκλησίας, η διάνοιά τους ήταν απασχολημένη με τις ανόητες βιοτικές μέριμνες³⁰⁰.

Ο Χωνιάτης, μέσα στις άμεσες ανάγκες της ποιμαντικής του δράσεως προσπαθούσε με κάθε θυσία να αναζωπυρώσει και να στηρίξει το θρησκευτικό αίσθημα του ποιμνίου του με λόγους πανηγυρικούς και συνεχείς κατηχητικές ομιλίες, από τις οποίες ορισμένες έχουν διασωθεί³⁰¹. Τέτοιες είναι η «κατήχησις πρώτη»³⁰², η «Ὁμιλία ῥηθεῖσα κατὰ τὴν τρίτην Κυριακὴν τῶν νηστειῶν»³⁰³, η «Ὁμιλία εἰς τὴν ἑορτὴν τῶν Βαΐων»³⁰⁴, η «εἰς τὸν ἅγιον ἱερομάρτυρα Λεωνίδην καὶ τὴν συνοδίαν αὐτοῦ»³⁰⁵, «Ὁμιλία περὶ τοῦ τίς ὁ σκοπὸς τοῦ σύνθετον πλασθῆναι τὸν ἄνθρωπον»³⁰⁶, «Εἰς τὴν τριήμερον καὶ ζωαρχικὴν ταφὴν τοῦ κυρίου καὶ θεοῦ καὶ σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ»³⁰⁷.

Εκείνο που καθιστούσε την ποιμαντική φροντίδα του Μιχαήλ περισσότερο δυσχερή, ήταν ότι ο κλήρος σε μεγάλη πλειοψηφία αδιαφορούσε ή ακόμα και παρέβαινε τα πνευματικά του καθήκοντα. Δεν ήταν λοιπόν μόνο η πνευματική κατάσταση των λαϊκών χαμηλή, αλλά και του αθηναϊκού κλήρου. Ενδεικτική είναι η περίπτωση του αγράμματου σακελλαρίου των Αθηνών Φωκά, ο οποίος, αν και ήταν τυφλός, επέμενε να παραμένει σκευοφύλακας της Εκκλησίας των Αθηνών, ενώ λόγω της τυφλότητός του ήταν φύσει ανίκανος για τις απαιτήσεις της θέσεως. Όταν δε τελικά ο Χωνιάτης ανέθεσε τη φύλαξη των σκευών σε άλλον ιερέα, εκείνος όχι μόνον οργίστηκε, αλλά αποθρασυνθείς απειλούσε ότι θα πάει στην Κωνσταντινούπολη στον Πατριάρχη, για να καταγγείλει τον Μιχαήλ³⁰⁸. Εκείνος βεβαίως δεν φοβόταν κάτι, αλλά έγραψε στον Φωκά επιστολή (υπ' αρ. 21, «Τῷ σακελλαρίῳ τῶν Ἀθηνῶν τῷ Φωκᾷ»), στέλλοντάς του «ἀπόκρισιν ἀνδρικήν»³⁰⁹, όπως χαρακτηριστικά γράφει, επισημαίνοντάς του τα σφάλματα και την απαράδεκτη στάση του και καθιστώντας του σαφές ότι δεν ήταν σε θέση να κρίνει τις δικές του κρίσεις³¹⁰, καθώς δεν μπορεί «το πρόβατο να ποιμάνει τους ποιμένες»³¹¹.

Άλλη περίπτωση είναι εκείνη ενός κληρικού, ο οποίος αποστερούσε τον επίσης ιερέα αδελφό του Δημήτριο από την κοινή πατρική τους περιουσία, κατασπαταλώντας την και αφήνοντας τον αδελφό του να ζει φτωχός στο εξωτερικό³¹². Ένας άλ-

²⁹⁹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 117, στ. 27-28.

³⁰⁰ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 76· Μύλλερ, *Φραγκοκρατία*, σ. 28.

³⁰¹ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 77.

³⁰² Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 109.

³⁰³ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 126.

³⁰⁴ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 131.

³⁰⁵ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 150.

³⁰⁶ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 187.

³⁰⁷ Γεωργιάδου, *Λόγοι*, σ. 01.

³⁰⁸ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 77-78· Ζαχαροπούλου, *Φραγκοκρατία*, σ. 237.

³⁰⁹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 30, στ. 12-13 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 27, στ. 06: «...δώσω γάρ σοι, κατὰ τὴν γραφὴν εἰπεῖν, ἀπόκρισιν ἀνδρικήν».

³¹⁰ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 30, στ. 18-21 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 27, στ. 11-13: «Πρῶτον δέ μοι ἀποκρίναι, τίς σε κατέστησεν ἄρχοντα καὶ δικαστὴν ἐφ' ἡμᾶς, ἵνα κρίνης τοὺς κριτὰς καὶ ἀνακρίνης τὰ παρ' ἡμῶν διοικούμενα;».

³¹¹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 30, στ. 22-23 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 27, στ. 14-15: «Πῶς... ποιμαίνει τοὺς ποιμένας τὸ πρόβατον;».

³¹² Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 78· Μύλλερ, *Φραγκοκρατία*, σ. 26.

λος κληρικός, ο οποίος έγινε «κουράτωρ», δηλαδή επίτροπος, αντιδικούσε με τον Μιχαήλ για την αμφισβητούμενη μοιρασιά ενός κτήματος, γεγονός που ανάγκασε τον μητροπολίτη Αθηνών να καταφύγει μέσω του επισκόπου Θηβών Μανουήλ στον πραιτόρα, ζητώντας την κρίση του³¹³. Μέσα σε όλα αυτά πρέπει να προσθέσουμε και τον ηγούμενο της μονής Καισαριανής, που θα μας απασχολήσει σε αρκετά σημεία στη διάρκεια αυτής της μελέτης³¹⁴, ο οποίος φαίνεται ότι είχε κάνει ουκ ολίγες καταχρήσεις και ατασθαλίες, ακόμα και εις βάρος άλλων κληρικών και μοναχών, ενώ ήταν ένας από τους πρώτους που φρόντισαν να υποταχθούν στους Φράγκους όταν αυτοί κατέλαβαν την Αθήνα, προκειμένου να μη χάσει τα όποια προνόμιά του. Όλα αυτά έκαναν τον μητροπολίτη να κακίζει την «παπαδικήν των Αθηναίων μοχθηρίαν»³¹⁵.

Βέβαια είναι προφανές, ότι εκτός από τα αρνητικά παραδείγματα υπήρχαν και οι λαμπρές εξαιρέσεις, όπως αυτή του αρχιμανδρίτη Νεοφύτου, ο οποίος πέθανε επί Ισαακίου Αγγέλου και για τον θάνατό του ο Χωνιάτης εκφώνησε εκτεταμένο επιτάφιο, στον οποίο εξυμνούσε την αρετή και τη διάκρισή του στην εκκλησιαστική παιδεία. Προσπαθούσε ο Νεόφυτος με διδαχές να συμβουλεύει και να νουθετεί πολλούς, αποτρέποντάς τους από τις κακές πράξεις. Ωφέλησε πολύ την πόλη, αφού έβαλε πολλούς Αθηναίους στον «ίσιο δρόμο», καθώς αυτοί εμπνέονταν από τα λόγια του και κυρίως από το ίδιο το παράδειγμά του, ενώ παράλληλα προσπαθούσε να προστατεύει τους πολίτες από τη δράση των εφοριακών, τους οποίους, όπως και ο Μιχαήλ άλλωστε, ήλεγχε με αυστηρότητα³¹⁶. Πέθανε πάμφτωχος, έχοντας φυλαγμένη μια ελάχιστη ποσότητα χρυσού, που αρκούσε μόλις για τα έξοδα της ταφής του, όπως με σαφήνεια εξηγούσε όσο καιρό ζούσε. Ο Μιχαήλ τον θρήνησε πολύ, αποκαλώντας τον συμβοηθό της ποιμαντικής του προσπάθειας και στολίδι της αθηναϊκής Εκκλησίας³¹⁷.

γ. Απογοήτευση από την υλική και οικονομική κατάσταση των Αθηνών.

Δεν ήταν όμως μόνο το μορφωτικό και πνευματικό επίπεδο των συγχρόνων του Αθηναίων που προκαλούσε δυσθυμία στον Χωνιάτη. Ήδη από την πρώτη του επαφή με την Αθήνα, κατά τη διάρκεια της διαδρομής από τον Πειραιά έως την Ακρόπολη, η θέα που αντίκρισε, του προκάλεσε το ίδιο συναίσθημα. Καθώς η πομπή τον πήγαινε προς τη νέα του κατοικία και περιδιάβαινε τους δρόμους της πόλεως, ο νέος ιεράρχης έβλεπε γεμάτος απογοήτευση τα διάφορα ερείπια³¹⁸, τοίχους που είχαν γκρεμιστεί ή και εντελώς καταρρεύσει, σπίτια που είχαν γίνει συντρίμια και τα οικόπεδά τους ήταν πλέον γεμάτα αγριόχορτα³¹⁹. Παράλληλα είχαν καταστραφεί και πολλά διάσημα κτήρια³²⁰, η θέα των οποίων προκαλούσε στον Μιχαήλ ακόμη μεγαλύτερη λύπη. Παραπονιόταν ότι δεν είχε μείνει «κανένα ίχνος της Ηλιαίας, του Περι-

³¹³ Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 78.

³¹⁴ Βλέπε υποκεφάλαιο «Οι αυθαιρεσίες του ηγουμένου της μονής Καισαριανής».

³¹⁵ Μίλλερ, *Φραγκοκρατία*, σ. 26.

Σημ. Ανάλογα προβλήματα βλέπε και για την περίοδο που ήταν στην Κέα, στο υποκεφάλαιο της παρούσης εργασίας «Τα προβλήματα με την “παπαδική των Αθηναίων”»

³¹⁶ Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 78-79.

³¹⁷ Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 80.

³¹⁸ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 283.

³¹⁹ Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 54· Thallon, *Humanist*, σ. 19· Λάμπρου, *Σωζόμενα Α΄*, σ. 159, στ. 23-25: «Ὅρ᾽ς τείχη τὰ μὲν περιηρημένα, τὰ δὲ καθηρημένα παρ' ἅπαν, οἰκίας δὲ κατεσκαμμένας καὶ γεωργουμένας».

³²⁰ Thallon, *Humanist*, σ. 19.

πάτου και του Λυκείου, και πως μόνο ο Άρειος Πάγος διετηρείτο, καθώς και λίγα στοιχεία από την Ποικίλη Στοά, στην οποία έβοσκαν πρόβατα»³²¹. Βέβαια επί των ημερών του διασώζονταν πολύ περισσότερα αρχαία κτήρια απ' όσα αναφέρει ο ίδιος, όπως το Διονυσιακό θέατρο, η Πύλη του Αδριανού, το Ολυμπείο (οι γνωστοί σήμερα ως «Στύλοι του Ολυμπίου Διός»), ο Πύργος των Ανέμων, το Ωδείο του Ηρώδου, το Στάδιο, η Πνύκα, το Μουσείο με το μνημείο του Φιλοπάππου, οι ναοί, τα γυμνάσια και οι στοές δίπλα στη νέα αγορά, το υδραγωγείο του Αδριανού και του Αντωνίου και πολλά άλλα, τα οποία θαυμάζουμε έως και σήμερα. Και αυτά όμως ήσαν λίγο έως πολύ θαμμένα μέσα στα χόρτα και στην εγκατάλειψη³²².

Βλέποντας λοιπόν την πόλη σ' αυτή την κατάσταση, παρατηρούσε λυπημένος πως ουσιαστικά το μόνο που είχε μείνει αναλλοίωτο στον χρόνο ήσαν ορισμένες αρχαίες ονομασίες, όπως «Πειραιεύς», «Υμηττός», «Άρειος Πάγος», «Καλλιρρόη», «Ελευσίς», «Μαραθών»³²³ και αναφωνούσε στον περίφημο θρήνο του, που έγραψε για την πόλη των Αθηνών³²⁴: «Ζω στην Αθήνα αλλά δεν βλέπω Αθήνα πουθενά»³²⁵! Και αμέσως παρακάτω στον ίδιο θρήνο, αναρωτιέται ρητορικά: «πού βρίσκονται όλα εκείνα για τα οποία ήσουν περήφανη (σεμνυνόσουν), βασανισμένη πόλη;»³²⁶, για να απαντήσει ο ίδιος, ότι όσα ομόρφαιναν την Αθήνα χάθηκαν όλα και πως δεν μπορεί κάποιος να βρει ούτε ένα ελάχιστο γνώρισμά τους³²⁷. Αποτέλεσμα όλων αυτών ήταν, όπως θα γράψει αργότερα στο «προσφώνημά» του προς τον πραιτορα Δημήτριο τον Δριμύ³²⁸, πως «δεν μπορείς να βλέπεις την Αθήνα να έχει χάσει όλη αυτή την αρχαία της λαμπρότητα, δίχως να κλάψεις»³²⁹, καθώς –όπως σημείωνε στη συνέχεια– ο χρόνος επέδρασε στα καλά στοιχεία της πόλεως πιο βάρβαρα απ' ότι οι Πέρσες κατά την αρχαιότητα³³⁰.

Μέσα απ' όλη αυτή την εικόνα, ιδίως των κατεστραμμένων οικιών που περιέγραφε, αναδυόταν και η γενικότερη φτώχεια της πόλεως³³¹, η οποία ήταν αποτέλεσμα και πολλών άλλων αρνητικών παραγόντων και προβλημάτων, όπως η πειρατεία, η υψηλή φορολογία, οι αυθαιρεσίες των αξιωματούχων κ.α., και η οποία επιπροσθέτως είχε ως συνέπεια ένα σημαντικό μεταναστευτικό κύμα. Η μετανάστευση ήταν τόσο εκτεταμένη, ώστε ο πληθυσμός της πόλεως είχε ελαττωθεί σε πολύ σημαντικό βαθμό

³²¹ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 314· Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 160, στ. 1-6: «Οὐδ' ἐρείπιον γούν Ἡλίας ἢ Περιπάτου ἢ Λυκείου εὖροις ἄν, πλείστα καμών. Μόνο ἄν ἴδοις πετραῖον Ἀρείου Πάγου γεώλοφον, οὐδὲν ὃ φασιν ἱερὸν, ὅτι μὴ στεφάνην πέτρας ψιλὴν καὶ μόνῳ τῷ σεμνῷ γνωρίζομεν ὀνόματι· τυχὸν δέ τι καὶ τῆς Ποικίλης Στοᾶς μικρὸν λείψανον, μηλόβοτον καὶ αὐτὸ καὶ τοῖς ὁδοῦσι τοῦ χρόνου τὰς πλίνθους παρατρωγόμενον».

³²² Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 316.

³²³ Μαυρομάτη, *Περιβάλλον*, σ. 02.

³²⁴ Μανίκα, Αθήνα, σ. 352. Για ολόκληρο το ποίημα, βλέπε: Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 397-398 και Acominati Michaelis Choniatae (Athenarum Archiep.), «Στίχοι τοῦ σοφωτάτου Μητροπολίτου Ἀθηνῶν Κυροῦ Μιχαὴλ τοῦ Χωνιάτου ἐπὶ τῇ ἀρχετύπῳ ἀνιστορήσει αὐτῶν, τουτέστι τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν», *P.G.*, τ. 140 (1887), στ. 383-384.

³²⁵ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 398, στ. 17: «Οἰκὼν Ἀθήνας οὐκ Ἀθήνας ποὺ βλέπω».

³²⁶ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 398, στ. 19: «Ποῦ σοὶ τὰ σεμνά, τλημονεστάτη πόλις;».

³²⁷ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 398, στ. 26-27: «Ὅλωλε σύμπαν τῶν Ἀθηνῶν τὸ κλέος· γνώρισμα δ' αὐτῶν οὐδ' ἄμυδρόν τις ἴδῃ».

³²⁸ «Προσφώνημα εἰς τὸν πραιτορα κῦρ Δημήτριον τὸν Δριμύν ταῖς Ἀθήναις ἐπιστάντα».

³²⁹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 159, στ. 19-20: «Οὐκ ἀδακρυτὶ βλέπεις Ἀθήνας οὕτως ἀποβαλομένας τὴν ἀρχαίαν λαμπρότητα».

³³⁰ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 159, στ. 28-29: «Οὕτω βαρβαρικώτερον τῶν Περσῶν ὁ χρόνος τοῖς ἀγαθοῖς ἐπέξηλθε τῆς πόλεως, δεινῷ συμμάχῳ, τῷ φθόνῳ, χρησάμενος».

³³¹ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 283.

και η Αθήνα κινδύνευε να μεταβληθεί σε «σκυθικήν ερημίαν» σύμφωνα με την έκφραση του Μιχαήλ Χωνιάτη³³². Χαρακτηριστική ως προς όλη αυτή την κατάσταση είναι επιστολή (υπ' αρ. 14), την οποία απέστειλε προς τον πρώην διδάσκαλό του, τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Θεοδόσιο Βορραδιώτη. Σ' αυτή ο Μιχαήλ εξηγούσε τους λόγους της «αγραφίας» του και έλεγε ότι προτιμούσε τη σιωπή, διότι δεν είχε τη δυνατότητα να γράψει κάτι ευχάριστο, αφού το ποίμνιο των Αθηνών μαστιζόταν από πείνα, κλέφτες, πειρατές και φοροεισπράκτορες³³³.

Αλλά και στην επιστολή του (υπ' αρ. 20) προς τον μητροπολίτη Νέων Πατρών Ευθύμιο Μαλάκη περιέγραφε με ιδιαίτερα παραστατικό τρόπο τη δεινή κατάσταση της Αθήνας, τον πνευματικό μαρασμό της, την οικονομική κατάρρευση και τη γενικότερη αθλιότητα εξαιτίας των επιδρομών των πειρατών³³⁴. Ειδικότερα, περιέγραφε την Αθήνα σαν μια πόλη που ήταν «κάποτε το σπίτι των γραμμάτων» και είχε πλέον γίνει «κοιλάδα κλαυθμών»³³⁵. «Τα ποτάμια», έγραφε, «έχουν εγκαταλείψει τους ελαιώνες, οι χείμαρροι έχουν εγκαταλείψει τους κήπους, η Καλλιρρόη δεν ρέει πλέον, οι μέλισσες έχουν εγκαταλείψει τον Υμηττό, και το λειβαδίσιο γρασίδι έχει εγκαταλείψει τα κοπάδια»³³⁶. Και πιο κάτω συνέχιζε: «Ο Μαραθώνας έχει χάσει, εκτός από τα τρόπαιά του από τα παλαιά χρόνια, ακόμα και την ικανότητα να παράγει δημητριακά, με συνέπεια μεγάλη πείνα, ενώ οι πειρατές εισήγαγαν τους Ελευσινίους στα άδυτα του Άδου, μώνοντας τους στα μυστήρια του θανάτου»³³⁷ (δηλαδή σκοτώνοντάς τους).

Ο μητροπολίτης σε πολλές άλλες επιστολές του έχει ανάλογο ύφος, που χαρακτηρίζεται από το ψυχικό βάρος που του δημιουργούσε η κατάσταση που είχε συναντήσει στην Αθήνα. Επίσης διακατεχόταν από μια «συνεχή άθυμία», όπως τη χαρακτηρίζει ο ίδιος, η οποία τον αποθάρρυνε από κάθε δραστηριότητα³³⁸. Έγραφε συγκεκριμένα προς τον μητροπολίτη Θηβών Ιωάννη: «Ὡς δοκεῖν μηκέτι τὸν ἡμέτερον βίον ὑπὸ λύπης καὶ ἀθυμίας ἀνὰ μέρος μερίζεσθαι, ἀλλ' ὑπ' ἀθυμίας συνεχοῦς...»³³⁹, ενώ στον Γεώργιο Τεσσαρακονταπήχυ, παλαιό φίλο και συμμαθητή του, στη δεύτερη από τις τέσσερις επιστολές που απηύθυνε προς αυτόν³⁴⁰, έγραφε σχετικώς: «Οὕτως ἡ λαμπρὰ ἐρημία τῆς γενναίας ποτὲ πόλεως ἀντίξους μοι πρὸς ἅπασαν ἔφεσιν»³⁴¹. Για

³³² Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 307, στ. 3-6: «Τὸ καθ' ἡμᾶς ὄριον τῶν Ἀθηναίων, πάλαι τοῦ πλήθους τῶν ἐποίκων αὐτοῦ διὰ τὰς ἀλλεπαλλήλους ἐπηρείας ἐκκενούμενον αἰεὶ, νῦν κινδυνεύει καὶ εἰς αὐτὴν περιστῆναι τὴν παροιμιαζομένην ἐρημίαν σκυθικήν».

³³³ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 93-94· Βλ. Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 18, στ. 21-27 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 19, στ. 26-30.

³³⁴ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 114· Παπαδοπούλου, *Ἑκκλησία*, σ. 37.

³³⁵ Setton, Athens, σ. 191· Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 26, στ. 11-12 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 24, στ. 10-11.

³³⁶ Setton, Athens, σ. 191· Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 26, στ. 19-21 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 24, στ. 17-19: «Ἐπέλιπον τοὺς παραδείσους οἱ ποταμοὶ, τὰς λαχανείας αἱ κρῆναι, τὴν Καλλιρρόην τὸ ρεῖθρον, οἱ μελισσῶνες τὸν Ὑμηττὸν, αἱ πόαι τὰ ποίμνια».

³³⁷ Setton, Athens, σ. 191-192· Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 27, στ. 4-9 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 24, στ. 25-29: «Ὅ τε Μαραθὼν καὶ ἡ Ἐλευσίς ὁ μὲν μετὰ τῶν πάλαι τροπαίων καὶ τὸ σιτοφόρον προσαπεβάλετο, λιμοῦ γενναίου τῷ χώρῳ ἐπιστρατεύσαντος, ἡ δὲ τὸν ἄλλον ἀπόρρητος καὶ σιωπῆς βαθείας μεστή, καθότι οἱ ἐκεῖσε πειραταὶ τοὺς πραβάλλοντας εἰς Ἄδου κατάγουσιν ἄδυτα καὶ μυοῦντες θανάτου μυστήρια».

³³⁸ Μαυρομάτη, *Περιβάλλον*, σ. 01-02.

³³⁹ Επιστολή υπ' αρ. 18, «Τῷ Θηβῶν κῦρ Ἰωάννῃ», Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 24, στ. 10-11 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 28, στ. 09-10.

³⁴⁰ Επιστολή υπ' αρ. 12. Βλ. Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 163.

³⁴¹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 17, στ. 15-17 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 17, στ. 07-08.

άλλη μια φορά δηλ. επεσήμαινε ο μητροπολίτης πως η ερημιά που υπήρχε στην πόλη τον απέτρεπε από κάθε δραστηριότητα.

δ. Ο Χωνιάτης έναντι αυτών των απογοητεύσεων – κρίσεις επ' αυτού.

Κατόπιν όλων των ανωτέρω, δεν είναι περίεργο που από ένα σημείο και ύστερα ο Μιχαήλ αισθανόταν την παρουσία του στην Αθήνα ως ένα είδος εξορίας. Μάλιστα εκείνη την περίοδο ο ελλαδικός χώρος, λόγω των συνθηκών που αντιμετώπιζε, εθεωρείτο από πολλούς ως ένα είδος τόπου εξορίας³⁴², κάτι που το βλέπουμε και στον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης, που και εκείνος αισθανόταν το ίδιο για την τοποθέτησή του στα Μύρα³⁴³. Ήδη, κατά το διάστημα έως το τρίτο έτος της παραμονής του στην Αθήνα, ο Χωνιάτης επιχείρησε ανεπιτυχώς να μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη³⁴⁴. Το 1195 τα πράγματα χειροτερεύουν, καθώς τότε πεθαίνει ο φίλος και δάσκαλός του Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, τον οποίο θρήνησε έντονα και έγραψε μάλιστα γι' αυτόν μια ενθουσιώδη μονωδία³⁴⁵. Η αίσθηση απομονώσεώς του ύστερα απ' αυτό το γεγονός έγινε ακόμα πιο μεγάλη. Παραπονιόταν ότι τον λησμόνησαν εκεί σαν να ήταν νεκρός. Αποκαλούσε την Αθήνα «Τάρταρα» και έλεγε πως τιμωρείται για το ανόητο τόλμημά του να μεταβεί σ' αυτή την πόλη ως επίσκοπος. Παρακαλούσε τους φίλους του στην Κωνσταντινούπολη να του δώσουν το χέρι τους, ώστε να τον βγάλουν πάλι από τον Άδη στο φως³⁴⁶. Ιδιαίτερα χαρακτηριστική ως προς τα παραπάνω είναι η τελευταία επιστολή του προς τον πρώην μέγα σκευοφύλακα και εν συνεχεία πατριάρχη Γεώργιο Ξιφιλίνο³⁴⁷, στον οποίο επίσης απευθύνει παρόμοιο αίτημα, δηλ. να τον βοηθήσει να επιστρέψει στην Κωνσταντινούπολη. Ανάμεσα σε άλλα του γράφει: «Φεῦ τῆς ὑπερορίου καταδίκης ἡμῶν, φεῦ τῆς κατωτάτης ταύτης ἐσχατιᾶς, εἰς ἣν ὡς εἰς ἄλλον Ἄδου κευθμῶνα κατήλθομεν καὶ μέγα χάσμα μεταξὺ ἡμῶν τῶν βασανιζομένων δεῦρο καὶ ὑμῶν τῶν ἐν τοῖς ἄβραμιαίοις κόλποις ἀναπαυομένων ἐστήρικται...»³⁴⁸.

Οι αρνητικές αυτές κρίσεις του Χωνιάτη έχουν δεχτεί αυστηρή κριτική από κάποιους ερευνητές, διότι θεωρήθηκαν υπερβολικές³⁴⁹. Είναι βέβαια γεγονός ότι η πολύπαθη επαρχιακή βυζαντινή πόλη, την οποία κλήθηκε να ποιμάνει, δεν είχε απολύτως καμμία σχέση με την ιδανική εικόνα της μυθικής πόλεως της αρχαιότητας, όπως την είχε γνωρίσει στα συγγράμματα των αρχαίων φιλοσόφων, ιστορικών και περιηγητών, που διάβαζε στις σπουδές του. Αλλά ο Χωνιάτης, παράλληλα με την απογοήτευση που είδαμε, εκφράζει και μια αισιοδοξία, έστω και φιλοσοφική. Ορμώμενος από μια φράση της Παλαιάς Διαθήκης³⁵⁰, καταλήγει διαπιστώνοντας σε μια επιστολή του προς τον επίσης πατριάρχη και φίλο του Μιχαήλ Αυτωρειανό, πως η φυσική ο-

³⁴² Μίλλερ, *Φραγκοκρατία*, σ. 16.

³⁴³ Κατσαρού, *Κασταμονίτης*, σ. 90.

³⁴⁴ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 116.

³⁴⁵ Για ολόκληρη την μονωδία για τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης βλέπε: Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 283-306 και Acominati Michaelis Choniatae (Athenarum Archiep.), «Μονωδία εἰς τὸν Ἅγιον Θεσσαλονίκης κυρὸν Εὐστάθιον», *P.G.*, τ. 140 (1887), στ. 337-362.

³⁴⁶ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 341.

³⁴⁷ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 122. Η επιστολή αυτή χρονολογικώς. τοποθετείται στο τελευταίο έτος της πατριαρχίας του Ξιφιλίνου, δηλ. στα 1198. Είναι δε η υπ' αριθμ. 13.

³⁴⁸ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 19, στ. 9-13 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 18, στ. 30-34.

³⁴⁹ Βλ. κυρίως, Τωμαδάκη, Βάρβαροι, σ. 95 κ.εξ.

³⁵⁰ «Γενεὰ πορεύεται καὶ γενεὰ ἔρχεται, καὶ ἡ γῆ εἰς τὸν αἰῶνα ἔστηκε» (Εκκλησιαστής 1, 4)

μορφιά του τοπίου και του κλίματος των Αθηνών είχε μείνει αναλλοίωτη από τα αρχαία χρόνια. Δεν παραλείπει δε να εγκωμιάσει τα διάφορα θετικά στοιχεία της, όπως «το εύκρατο κλίμα, την πληθώρα των καρπών, το γόνιμο έδαφος, τον πλούσιο σε μέλι Υμηττό, τον ήρεμο Πειραιά, την Ελευσίνα των μυστηρίων, την πεδιάδα όπου οι πολεμιστές του Μαραθώνος διέσχιζαν με τα άλογά τους», αλλά και την ίδια την Ακρόπολη στην οποία όπως επεσήμαινε, καθόταν την ώρα που έγραφε αυτές του τις σκέψεις και αισθανόταν «σαν να καθόταν στην κορυφή του παραδείσου»³⁵¹.

Φαίνεται λοιπόν από τα παραπάνω ότι είναι υπερβολικές οι κατηγορίες ορισμένων ερευνητών για την μέχρι καταθλίψεως απογοήτευση του Μιχαήλ. Αν ίσχυε κάτι τέτοιο, όχι μόνο δεν θα έγραφε εγκώμια όπως τα παραπάνω, αλλά θα ήταν αδιάφορος στην άσκηση των ποιμαντικών του καθηκόντων, καθώς και για τη μέριμνά του στη μόρφωση, την προστασία και γενικότερα την ανακούφιση των Αθηναίων από τους πολλούς κινδύνους και τα δεινά που μάστιζαν την πόλη. Στο πλαίσιο αυτό, επικροτούμε την άποψη ότι σε πολλές από τις υπερβολές του πρέπει να υπάρχει μια δόση σκοπιμότητας, δηλαδή να εξυπηρετήσει την προσπάθειά του να προσελκύσει το ενδιαφέρον της κεντρικής διοικήσεως της αυτοκρατορίας, προκειμένου να ανακουφίσει το ποίμνιό του από τους υπερβολικούς φόρους και τις καταχρήσεις των κρατικών υπαλλήλων³⁵².

³⁵¹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β΄*, σ. 12, στ. 7-14 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 12, στ. 27-32: «Ἦν δὲ ἄρα κάκεῖνο τοῦ Ἑκκλησιαστοῦ σοφὸν ᾿γενεὰ πορεύεται καὶ γενεὰ ἔρχεται, ἡ δὲ γῆ εἰς τὸν αἰῶνα ἔστηκεν». Ἡ μὲν γὰρ χάρις τῆς γῆς ἡ αὐτὴ, τὸ εὐκραὲς, τὸ ὀπωροφόρον, τὸ παμφόρον, ὁ μελιχρὸς Ὑμηττός, ὁ εὐγάληνος Πειρεὺς, ἡ μυστηριώδης Ἑλευσίς ἦν ὅτε, ἡ τῶν Μαραθωνομάχων ἱππῆλατος πεδιάς|| ἡ τε Ἀκρόπολις αὕτη, ἐφ' ἧς ἐγὼ νῦν καθήμενος αὐτὴν δοκῶ πατεῖν τὴν ἄκραν τοῦ οὐρανοῦ»· Setton, Athens, σ. 191· Καλδέλλη, *Παρθενώνας*, σ. 251-252.

³⁵² Μανίκα, Αθήνα, σ. 353.

ΚΕΦ. Γ΄. Η ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΗ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΕΥΘΥ- ΝΗ: ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ.

Όταν ο Μιχαήλ Χωνιάτης εγκαταστάθηκε στην Αθήνα, βρέθηκε αντιμέτωπος με σωρεία σοβαρών προβλημάτων, που αφορούσαν στη Μητρόπολη και τους κατοίκους της: πειρατεία, φτώχεια, υψηλή φορολογία, αυθαιρεσίες κρατικών υπαλλήλων και πολλά άλλα. Προκειμένου να λύσει όλα αυτά τα προβλήματα και να ελαφρύνει το ποίμνιό του από τα βάρη που προέκυπταν απ' αυτά, ο μητροπολίτης προσπάθησε να ενεργοποιήσει όλους εκείνους τους ανθρώπους που θα μπορούσαν να συνεισφέρουν στον σκοπό αυτό. Εξάλλου, κατά τα χρόνια της παραμονής του στην Αθήνα, διατήρησε εποικινωμία με όλους τους ισχυρούς άνδρες που είχε γνωρίσει στην Κωνσταντινούπολη, οι οποίοι τον εκτιμούσαν λόγω του προσωπικού κύρους που ο ίδιος είχε αποκτήσει με την υψηλή παιδεία του, απ' ετέρου του καλού οικογενειακού του ονόματος³⁵³. Ζήτησε λοιπόν βοήθεια από φίλους και γνωστούς του που είχαν κάποιο αξίωμα, πολιτικό ή εκκλησιαστικό, έως και από τους ίδιους τους εκάστοτε αυτοκράτορες του Βυζαντίου. Ανέπτυξε έτσι μια έντονη διπλωματική δραστηριότητα, η οποία κυρίως βασιζόταν σε εκτεταμένη αλληλογραφία προς πάσα κατεύθυνση, που ως κορύφωσή της περιλαμβάνει το περίφημο «υπομνηστικόν» που απέστειλε το 1199 προς τον αυτοκράτορα Αλέξιο Γ΄ Άγγελο-Κομνηνό.

Σ' όλη αυτή την αλληλογραφία εκθέτει τα προβλήματα και επιζητά παρεμβάσεις από τους ισχυρούς της αυτοκρατορίας, προκειμένου να τα επιλύσουν. Στην ίδια προσπάθεια εντάσσονται επίσης και τα διάφορα προσφωνήματα που απηύθυνε προς σημαντικά πρόσωπα και αξιωματούχους, όταν αυτοί επισκέπτονταν την Αθήνα. Κάποια από τα πιο χαρακτηριστικά ονόματα, με τα οποία ανέπτυξε τέτοια δραστηριότητα, ήταν ο βασιλικός υπογραμματέας Θεοδόσιος Ματζούκης, οι πραιότερες Νικηφόρος Προσούχ, Δημήτριος Δριμύς και Νικόλαος ο Τρίψυχος, ο αντιπραίτωρ Γεώργιος Τεσσαρακονταπύχης, ο θείος του αυτοκράτορα Ισαακίου Β΄ Θεόδωρος Κασταμονίτης, ο αδελφός της γυναίκας του αυτοκράτορα Αλεξίου Γ΄ Αγγέλου λογοθέτης Βασίλειος Καματηρός, ο λογοθέτης του δρόμου Δημήτριος Τορνίκης, ο μέγας δούκας του στόλου Μιχαήλ Στρυφνός, οι πατριάρχες Μιχαήλ Αυτωρειανός, Θεοδόσιος, Βασίλειος Καματηρός και Γεώργιος Ξιφιλίνος, ο σεβαστός Θεόδωρος Ειρηνικός που ήταν ισχυρός παράγων της διοικήσεως κ.ά.

Η σχετική αλληλογραφία του είναι τεράστια. Στην παρούσα εργασία θα ασχοληθούμε μόνο με τις επίσημες πράξεις του που αφορούσαν τη μητρόπολή του και σχετίζονται με την ποιμαντική του μέριμνα και την εκκλησιαστική του δράση, υπό την έννοια της βελτιώσεως των όρων διαβίωσης του ποιμνίου του, ώστε να βρει την ηρεμία και τη δυνατότητα να μετέχει ενεργά στα εκκλησιαστικά του καθήκοντα, αλλά και της γενικότερης ανορθώσεως της μητροπόλεώς του σε βαθμό αντάξιο της φήμης της πόλεως.

³⁵³ Hatzidimitriou, *The Decline of imperial authority*, σ. 105.

1. Επαφές Χωνιάτη επί Ανδρονίκου Α΄ Κομνηνού (1182/1183-1185).

Το 1182, που ο Μιχαήλ φτάνει στην Αθήνα ως ο νέος μητροπολίτης της, είναι το έτος κατά την Άνοιξη του οποίου στην Κωνσταντινούπολη έρχεται στα πράγματα ο Ανδρόνικος Α΄ Κομνηνός, εγγονός του Αλεξίου Α΄³⁵⁴, ο οποίος εκμεταλλευόμενος τη λατινόφιλη πολιτική της χήρας του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού αυτοκράτειρας Μαρίας και του ευνοούμενού της πρωτοσεβαστού Αλεξίου Κομνηνού, καταλαμβάνει τον θρόνο της Κωνσταντινουπόλεως (εξάδελφος του Μανουήλ ο ίδιος), αρχικά ως προστάτης του ανήλικου νόμιμου βασιλιά Αλεξίου Β΄ και έπειτα –αφού ο μικρός Αλέξιος δολοφονήθηκε– ως κανονικός αυτοκράτορας³⁵⁵.

Ο Ανδρόνικος, παρ' ότι είχε βίαιο χαρακτήρα, χαρακτηριζόταν από το θετικό στοιχείο ότι τιμωρούσε όσους βασάνιζαν τον λαό και πλούτιζαν εις βάρος του³⁵⁶, στρεφόμενος κατά των γαιοκτημόνων και της αριστοκρατίας³⁵⁷. Όμως ο αγώνας κατά των Νορμανδών είχε ως αποτέλεσμα την ανάγκη χρημάτων για συγκρότηση στόλου, τα οποία αναζήτησε στη βαρειά φορολογία του λαού. Ήδη όμως ο λαός ήταν επιβαρυνμένος από την εποχή του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού (1143-1180³⁵⁸), ο οποίος διεξήγαγε πολέμους κατά των Σέρβων, Ούγγρων και Τούρκων³⁵⁹. Επιπλέον, σοβαρά προβλήματα όπως η πειρατεία, συνέχιζαν να ταλανίζουν τις παράλιες περιοχές. Ο Μιχαήλ Χωνιάτης από την πρώτη στιγμή προσπάθησε να μετριάσει αυτές τις συνέπειες όσον αφορούσε στην Αθήνα και τους κατοίκους της, χρησιμοποιώντας ακόμα και τη διπλωματική οδό.

α. Προσφώνημα στον πραιτόρα Νικηφόρο Προσούχ.

Η πρώτη σημαντική ενέργειά του από τη θέση του ως μητροπολίτου Αθηνών πραγματοποιήθηκε όταν την ίδια χρονιά της δικής του αφίξεως (1182), στην Αθήνα έφθασε από την Κωνσταντινούπολη ως πραιτόρας της Ελλάδος και Πελοποννήσου ο Νικηφόρος Προσούχ, προκειμένου να επιφέρει κάποια βελτίωση των κακών της Αθήνας και να απαλλάξει την πόλη από την καταπίεση του αντιπραιτόρα Τεσσαρακονταπύχ³⁶⁰. Ο Προσούχ, παρακάμπτοντας άλλες πόλεις, ήλθε απ' ευθείας στην Αθήνα, ώστε μετά την προσκύνησή του στη Θεομήτορα να διορθώσει ό,τι χρειαζόταν στην πόλη. Ο Μιχαήλ, κατά τη συνήθεια της εποχής σύμφωνα με την οποία οι επίσκοποι προσφώνουσαν δημοσίως επισήμους άνδρες³⁶¹ και μάλιστα τους αντιπροσώπους του αυτοκράτορα με την ευκαιρία της αναλήψεως της πραιτορικής τους αρχής ή την κατά καιρούς επίσκεψή τους στα θέματα³⁶², τον υποδέχθηκε με επισημότητα, εκ-

³⁵⁴ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 322.

³⁵⁵ Φειδᾶ, *Βυζάντιο*, σ. 122.

³⁵⁶ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 328· Choniatae, *Historia*, σ. 421, στ. 16-19: «...καὶ τὴν τῶν μέγα δυναμένων πλεονεξίαν οὕτως ἐκόλασε, καὶ χεῖρας τὰλλότρια διφώσας οὕτως συνέστειλεν ὥστε βασιλεύοντος ἐκείνου αἱ πλείους ἐπαρχαῖαι πρὸς πληθυσμὸν ἐπέδωκαν τῶν οἰκούντων».

³⁵⁷ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 12.

³⁵⁸ Φειδᾶ, *Βυζάντιο*, σ. 122.

³⁵⁹ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 323.

³⁶⁰ Νερούτσου, *Ἀθῆναι Α΄*, σ. 43.

³⁶¹ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 65.

³⁶² Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 325.

φωνώντας το γνωστό «Προσφώνημα εἰς τὸν πραιτώρα κῦρ Νικηφόρον τὸν Προσοῦχον ταῖς Ἀθήναις ἐπιστάντα»³⁶³.

Στο προσφώνημά του αυτό, αφού πρώτα μιλά για τη μεγαλοσύνη του Θεού, στη δύναμη του οποίου ὅλοι υπόκεινται (στοχεύοντας προφανώς και στο θρησκευτικό συναίσθημα του ακροατή του και στα οφέλη που η ενεργοποίησή του θα είχε για τον σκοπό του)³⁶⁴, πλέκει το εγκώμιο τόσο στον βασιλέα Ανδρόνικο που τον απέστειλε³⁶⁵, ὅσο και στον ἴδιο τον Προσοῦχ που απεστάλη³⁶⁶ και τον βεβαιώνει ὅτι ο λαός τον καλοδέχεται με ενθουσιασμό ὡς σωτήρα³⁶⁷, σε μια σαφή προσπάθεια να τον προδιαθέσει ευμενώς για τα πράγματα της Ἀθήνας. Τὴν ἴδια δε τὴν πόλη των Ἀθηνῶν τὴν παρουσιάζει ὡς ἄλλοτε υπερλάμπουσα ἀνάμεσα στις ἄλλες πόλεις, ἐνῶ στὴν ἐποχὴ του κατήντησε ἓνα μικρὸ φτωχὸ χωριό, που θύμιζε τὴν παλιὰ ἐνδοξη πόλη μόνο ἀπὸ τὸ ὄνομα και ἀπὸ τα ερείπια των ἀρχαίων τῆς μνημείων. Μια πόλη που κάποτε νίκησε τις ὀρδές των Περσῶν και τώρα καταδυναστεύεται ἀπὸ λίγους πειρατές³⁶⁸. Του ζητᾷ λοιπὸν να συμβάλει στὴν προσπάθεια, ὥστε ἡ πόλη των Ἀθηνῶν να ανακτήσει τὴν παλιὰ τῆς δόξα και ἔτσι ο ἴδιος ο Προσοῦχ, «να γραφεῖ στὴν Ἱστορία δίπλα στον Θεμιστοκλή, τον Μιλτιάδη και τον Ἀριστείδη τον Δίκαιο»³⁶⁹, ἀνθρώπους δηλαδή που τὴν ἀνύψωσαν και τὴ δόξασαν.

Εἶναι ενδιαφέρον ὅτι αὐτὰ τα λόγια, ο μητροπολίτης τα ἀπευθύνει στον Προσοῦχ σαν να τα λέει ἡ ἴδια ἡ Πόλη των Ἀθηνῶν, κάτι βέβαια που το καθιστᾷ και ο ἴδιος ἀπολύτως σαφές με τὴν ἐξῆς ἀποστροφὴ του: «ταῦτα ἡ πόλις αὕτη δι' ἡμῶν σοι προσφθέγεται»³⁷⁰. Στὸ σημεῖο αὐτὸ φαίνεται ἡ ἐκκλησιαστικὴ-ποιμαντικὴ συνείδηση του Μιχαήλ, ἀφοῦ δείχνει ὅτι ομιλεῖ ὄχι ὡς κάποιος κοσμικὸς εκπρόσωπος, ἀλλ' ὡς

³⁶³ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 142 κ. ἐξ.

³⁶⁴ Ενδεικτικῶς: Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 142, στ. 15-18: «Μέγας ὄντως ὁ κύριος ἡμῶν και μεγάλη ἡ ἰσχὺς αὐτοῦ. Αὐτὸς εἶπε και τὰ πάντα παρήχη, μᾶλλον δὲ ἐνόησε και ἐγένετο· ῥάδιον αὐτῷ θανατῶσαι και ζωογονῆσαι, καταγαγεῖν εἰς Ἄδου και αὐτὸς ἀναγαγεῖν...».

³⁶⁵ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 144, στ. 17-18: «...τὴν προβολὴν φημι και πρὸς τὰ δεῦρο ἀποστολὴν τοῦ τὰ πάντα ἀρίστου τούτου ἀνδρός».

³⁶⁶ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 144, στ. 23-27: «...τὴν πραιτωρικὴν ἀρχὴν πάλαι διαλελωβημένην ὑπὸ μοχηρίας τῶν οὐ καλῶς αὐτῇ χρησαμένων εἰς τὸ ἀρχαῖον κάλλος ἐπανήγαγον, οὐχ ἥττον δὲ και οἷς τῷ ἀρίστῳ τῶν ἀνδρῶν και πιστοτάτῳ τὰ τε εἰς θεὸν και εἰς βασιλέα ταύτην ἀνέθεντο». Αὐτόθι σ. 145, στ. 2-8: «Διὰ ταῦτα και παρὰ θεοῦ και βασιλέως στέλλεται δεῦρο πενήτων ἀντιλήπτωρ, ἀδικίας τομεὺς, δικαιοσύνης βραβεύς, ἐννομίας ταμίης, τιμωρὸς ὕβρεως. Τοιοῦτον σε σωτήρα, λαμπρότατε ἀνδρῶν και δικαιοσύνη, αἱ κάμνουσαι πόλεις εὐτύχησαν ὅσαι τε τῆς Ἑλλάδος και ὅσαι τοῦ Πέλοπος» κ.α. Βλ. και Brand, *Byzantium*, σ. 63.

³⁶⁷ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 145-146, στ. 28-18, 1: «Ὅρᾳς ὅπως σκιρτῶμεν, ὅπως πανηγυρίζομεν, ὁρᾳς τοὺς λιμοῦ τραυματίας, τοὺς ἀχίτωνα, τοὺς καλαμωμένους, τοὺς ἡμιθνήτας, ὅπως ἀναζωπυρηθέντες φαιδροὶ και γεγανωμένοι βαδίζουσι και περιίστανται σε τὸν σωτήρα και ζωογόνον και φίλοικτον». Αὐτόθι, σ. 146, στ. 22-25: «ἂ ἐμὴ Ἀττικὴ και ἡ χρυσεὴ ποτε πόλις Ἀθῆναι, ἥτις σε ὡς δώρημα θεῖον και τέλειον ὑποδέχεται και ὡς ὄριμον ὑετὸν γῆ διψῶσα και ἀνυδρὸς».

³⁶⁸ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 147, στ. 13-21: «Ὅρᾳς με τὴν θρυλουμένη τῶν πόλεων, ὅπως ὁ μὲν χρόνος ἀνάλωσε, τοῖς δὲ λειψάνοις τοῦ χρόνου συνεπέθετο κακία πολύτροπος και κατέλυτε χωρίον μικροῦ και ἀοίκητον, ὀνόματι μόνῳ και σεμνοῖς ἐρείπιοις γνωρίζομένην. Ἦδε ἐγὼ ἡ τλήμων, ἡ πάλαι μὲν μήτηρ σοφίας παντοδαπῆς και πάσης καθηγεμὼν ἀρετῆς, ἡ πεζομαχίαις και ναυμαχίαις Πέρσας πολλάκις καταστρατηγήσασα, νῦν δὲ σκαφιδοῖς ὀλίγοις πειρατικοῖς καταπολεμουμένη και ληϊζομένη τὰ ἐπὶ θαλάττῃ πάντα».

³⁶⁹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 147-148, στ. 28-30, 1-2: «Ἄγε γοῦν δός μοι χεῖρα χαμαὶ κειμένη, κινδυνευοῦσῃ βοήθησον, νεκρουμένην ἀναζωπύρωσον, ἵνα τῷ Θεμιστοκλεῖ και Μιλτιάδῃ και τῷ δικαίῳ Ἀριστείδῃ ἐγγράψω σε, οἱ πάλαι τὰ κατ' ἐμὲ πλημμελῶς φερόμενα ἐπὶ νῶτον και μετεπὶ ῥύθμιζον».

³⁷⁰ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 148, στ. 8.

ποιμενάρχης μεριμνών για το ποίμνιό του, για την υλική και πνευματική του κατάσταση. Η έλλειψη ιδιαίτερης εκκλησιαστικής ορολογίας οφείλεται στην πολιτική ιδιότητα του αποδέκτη. Και συνεχίζει ο Χωνιάτης την προσπάθεια συναισθηματικής φορτίσεως του Προσούχ, λέγοντάς του ότι πάνω σ' αυτά τα ερείπια της Αθήνας, ο ίδιος (ο Χωνιάτης) σαν άλλος Ιερεμίας που κλαίει την παλιά Ιερουσαλήμ, θρηνεί και απευθύνει ικεσία προς εκείνον (τον Προσούχ)³⁷¹.

Όπως ανέφερε και ο μητροπολίτης στο προσφώνημά του, οι πολίτες της Αθήνας υποδέχθηκαν με ενθουσιασμό και πανηγυρισμούς τον Προσούχ, καθώς είχε τη φήμη ότι με τους φτωχούς ήταν επεικής ενώ με τους πλούσιους σκληρός, με όσους δε έκαναν αδικίες, εχθρικός³⁷². Ήλπιζαν λοιπόν ότι θα τους απαλλάξει απ' όλα τα δεινά που τους ταλαιπωρούσαν, όπως επιπροσθέτως ήταν και αυτό της πειρατείας³⁷³. Οι ελπίδες τους αυτές περί του προσώπου του Προσούχ δεν απέβησαν τελείως μάταιες. Κύριο έργο του ήταν το να περικόψει τα χρέη, κάτι απαραίτητο λόγω της φτώχειας στην οποία είχαν βρεθεί πολλές ελληνικές περιοχές. Αυτή η περικοπή, καθώς κρίνει ο Σπ. Λάμπρος, πιθανότατα πραγματοποιήθηκε, ενώ όπως συμπληρώνει δεν είναι απίθανο εκείνη την περίοδο να έγινε και κάποια δωρεά γιδιών³⁷⁴.

β. Προσφώνημα στον πραιτόρα Δημήτριο Δριμύ.

Όταν ο Νικηφόρος Προσούχ ήρθε το 1182 ως πραιτόρας της Ελλάδος και της Πελοποννήσου στην Αθήνα προκειμένου να απαλλάξει την πόλη από την καταπίεση του αντιπραιτόρα Τεσσαρακονταπύχη, ο Ανδρόνικος Α΄ ήταν ακόμα συμβασιλέας του νεαρού Αλεξίου. Ένα χρόνο μετά, το 1183, όταν ο Ανδρόνικος είχε γίνει πλέον αυτοκράτορας, εστάλη άλλος πραιτόρας στη θέση του, ο Δημήτριος ο Δριμύς³⁷⁵, που στο παρελθόν είχε διαπρέψει ως δικαστής³⁷⁶, με σκοπό να περιορίσει τις αυθαιρεσίες των διαφόρων κρατικών υπαλλήλων στην πόλη³⁷⁷. Ο Μιχαήλ Χωνιάτης, όπως έκανε με τον Προσούχ, απηύθυνε δημόσια προσφώνηση και προς τον Δριμύ με τον τίτλο «Προσφώνημα εις τὸν πραιτῶρα κῦρ Δημήτριον τὸν Δριμὺν ταῖς Ἀθήναις ἐπιστάντα»³⁷⁸, στην οποία βρήκε αφορμή να πλέξει εγκώμια περισσότερο προς τον Ανδρόνικο, παρά προς τον ίδιο τον Δριμύ³⁷⁹.

Αφού λοιπόν κάνει μια εισαγωγική αναφορά στα αρχαία χρόνια και ειδικότερα στον Θησέα³⁸⁰, ώστε να τον καλέσει να γίνει μιμητής του, τον εγκωμιάζει επιση-

³⁷¹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α΄*, σ. 148, στ. 8-11: «ἐπὶ τούτοις δ' ἐγὼ ὁ δειλὸς ποιμὴν ὁ καὶ λαχὼν ταυτηνὶ καὶ θρηνῶν ὡς Ἰερεμίας τὴν παλαιὰν Ἰερουσαλήμ, ταῦτα προσανακλαίομαι καὶ αὐτὸς καὶ τὰς αὐτὰς ἱκετηρίας προσφέρω σοι...».

³⁷² Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 66-67.

³⁷³ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 66.

³⁷⁴ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 69.

³⁷⁵ Νερούτσου, *Ἀθῆναι Α΄*, σ. 43. Κατά τον Σπ. Λάμπρο όμως, όταν στάλθηκε ο Δριμύς στην Αθήνα, ο Ανδρόνικος ακόμα συμβασίλευε με τον Αλέξιο (Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 71).

³⁷⁶ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 71· Λάμπρου, *Σωζόμενα Α΄*, σ. 161, στ. 17-21: «... καὶ σὲ, δικαιοτάτον ἀνδρῶν ἀποδεδειγμένον καὶ τοῖς δικαστικοῖς θρόνοις ἤδη λαμπρῶς ἐμπρέψαντα, κατέπεμψεν ὁ θεϊότατος ἡμῶν αὐτοκράτωρ εἰς τὰ κατώτατα ταῦτα μέρη δικαστὴν ἀκριβῆ καὶ τῆς Θέμιδος πρῦτα-τιν...».

³⁷⁷ Νερούτσου, *Ἀθῆναι Α΄*, σ. 43.

³⁷⁸ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α΄*, σ. 157 κ. εξ.

³⁷⁹ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 71.

³⁸⁰ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α΄*, σ. 157, στ. 1-13.

μαίνοντάς του ότι εκείνος, ο «γενναῖος του θεοῦ ἄνθρωπος», με τις αρετές του στην πράξη και στον λόγο έρχεται να δαμάσει εκείνους που βλάπτουν την πόλη λόγω της πλεονεξίας τους³⁸¹. Μακαρίζει δε ο ιεράρχης αυτούς που ζούνε κάτω από τέτοιον δικαστή και σωφρονιστή, αλλά και όσους πέθαναν, διότι αναπαύονται ειρηνικά, αφού οι περιουσίες τους δεν σκυλεύονται όπως πριν, καθώς ασφαλής είναι τώρα και η παρουσία των συγγενών που μένουν πίσω, ενώ πριν αφαιρείτο από τους πραιτόρες³⁸². Στη συνέχεια, με εκτεταμένες αναφορές προσπάθησε να τον συγκινήσει για την κατάσταση της κάποτε ένδοξης πόλης, η οποία όμως τότε αποτελούσε απλώς απομεινάρια του παρελθόντος της³⁸³. Προχωρά λοιπόν σε μια αναλυτική καταγραφή της κατάστασώς της, με τα γκρεμισμένα τείχη, τις οικίες, που έχουν ερειπωθεί και είναι γεμάτες από αγριόχορτα, και γενικά μια πόλη σχεδόν έρημη και ακατοίκητη, σχολιάζοντας χαρακτηριστικά ότι ο χρόνος τελικά για την πόλη φάνηκε πιο βάρβαρος και από τους Πέρσες³⁸⁴. Πολλές φορές μάλιστα, αποκαλεί την Αθήνα «έρημیان και έρείπιον μέγα τής μεγάλης ποτὲ πόλεως σεμνυνομένης μόνῳ τῷ τοῦ ὀνόματος ἀοιδίμῳ»³⁸⁵.

Παρ' ότι οι προσπάθειες του Δριμύ –όπως αντιστοίχως και του Προσούχ πρωτύτερα– δεν επέφεραν τα θετικά αποτελέσματα που περίμενε ο Χωνιάτης, ο ίδιος είχε καλές προθέσεις και έπραξε το κατά δύναμιν προκειμένου να ρυθμίσει τα περισσότερα από τα προβλήματα, γι' αυτό και αργότερα ο Μιχαήλ τον αναπολεί και τον αποκαλεί «θαυμάσιον»³⁸⁶. Γενικώς φαίνεται ότι και για τους δύο αυτούς άνδρες (Προσούχ και Δριμύ), ο Χωνιάτης διατηρούσε πολύ καλές αναμνήσεις³⁸⁷.

Ύστερα από μερικά χρόνια από την ανωτέρω επιστολή, ο επόμενος αυτοκράτορας, ο Ισαάκιος Β' Άγγελος, ανέθεσε στον Δριμύ την διοίκηση του θέματος της Ελλάδος. Όμως ο Δριμύς προτίμησε να παραμείνει στην Κωνσταντινούπολη, όπου είχε το αξίωμα του πρωτασηκρήτου. Τότε λοιπόν ο Χωνιάτης επικοινωνήσε και πάλι μαζί του με μια επιστολή γεμάτη πικρία³⁸⁸ γι' αυτήν του την άρνηση. Η πικρία πήγαινε από το γεγονός ότι, όπως φάνηκε και από την προσφώνησή του προς αυτόν, εκτιμούσε τον Δριμύ πολύ για τη δικαιοσύνη του και συνεπώς θεωρούσε ότι η ανάληψη της θέσεως αυτής από μέρους του θα ήταν επωφελής για το Θέμα των Αθηνών και τους κατοίκους του.

Παραπονείται στο γράμμα του προς τον Δριμύ, για τη στάση γενικώς των Κωνσταντινοπολιτών προς τους «κατωτικούς» (δηλ. τους κατοίκους του ελλαδικού χώρου και πιο ειδικά της Νοτίου Ελλάδος), ενώ χαρακτηρίζει την άρνηση του Δριμύ να υπηρετήσει την Ελλάδα, όμοια με άρνηση ιατροῦ να βοηθήσει ασθενείς ή στρατη-

³⁸¹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 157, στ. 14-16: «Καὶ σὲ τοίνυν, ὃ γενναῖε τοῦ θεοῦ ἄνθρωπε, στελλόμενος δεῦρο δυνατὸν ἐν ἔργῳ καὶ λόγῳ ὅπως τῷ τῆς δίκης ὅπλῳ δαμάσῃς τοὺς βαλλομένους οἷστρω πλεονεξίας...».

³⁸² Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 72.

³⁸³ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 159-160, στ. 20-29, 1-14.

³⁸⁴ Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 32-33· Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 159, στ. 19-29: «ὁρῶ γάρ ὡς οὐκ ἄδακρυτὶ βλέπεις Ἀθήνας οὕτως ἀποβαλομένης οὐ λέγω τὴν ἀρχαίαν λαμπρότητα (μακρὸς γὰρ χρόνος ἐξ οὗ περ ταύτην ἀφήρηται), ἀλλὰ καὶ αὐτὸ τὸ τῆς πόλεως σχῆμα καὶ τὴν ὅλως ἐγγράφουσιν ταῖς πόλεσι μορφήν καὶ κατάστασιν. Ὅρᾳς τείχη τὰ μὲν περιηρημένα, τὰ δὲ καθηρημένα παράπαν, οἰκίας δὲ κατεσκαμμένες καὶ γεωργομένης, τοῦτο δὴ τὸ τῶν ἐκπορθούντων ἔσθ' ὅτε τελευταῖον παροίνημα, ὁποῖον καὶ Μακεδὼν ταῖς Θήβαις ἐμπεπαρόντην. Ὅρᾳς τὴν πόλιν μακρὰν ἐρημίαν μικροῦ καὶ ἀοίκητον. Οὕτω βαρβαρικώτερον τῶν Περσῶν ὁ χρόνος τοῖς ἀγαθοῖς ἐπεξῆλθε τῆς πόλεως».

³⁸⁵ Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 34.

³⁸⁶ Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 72.

³⁸⁷ Brand, *Byzantium*, σ. 63.

³⁸⁸ Υπ' αρ. 50, «Τῷ πρωτασεκρήτῃ κυρ Δημητρίῳ τῷ Δριμεῖ». Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 72, 81.

γού που, ενώ μπορεί, δεν βοηθά μια μονάδα του που πολεμά³⁸⁹. Και αν ο Δριμύς αντιπαραβάλει ρητορικά –συνεχίζει την επιχειρηματολογία του ο μητροπολίτης Αθηνών– το γεγονός ότι στην Κωνσταντινούπολη ζει μια καλή και ήρεμη, χωρίς λύπες ζωή, μαζί με τη γυναίκα του και τα παιδιά του, ενώ αν έλθει να ζήσει στην Ελλάδα θα υποστεί ταλαιπωρίες, ο Μιχαήλ του θυμίζει με φιλοσοφική διάθεση ότι ο κάθε άνθρωπος πρέπει να καταπιάνεται με τα καθήκοντα για τα οποία έχει προοριστεί³⁹⁰. Αυτό καταδεικνύει και τη συνείδηση καθήκοντος που είχε ο Χωνιάτης και η οποία τον έκανε να στέκει προσηλωμένος στις προσπάθειές του υπέρ της μητροπόλεώς του.

Συνεχίζει ο Μιχαήλ προβάλλοντας από την ελληνική αρχαιότητα πρότυπα ανδρών άξια θαυμασμού (και συνεπώς μιμήσεως), οι οποίοι αγωνίστηκαν προκειμένου να κάνουν το καθήκον τους³⁹¹, ενώ εκφράζει έντονη αποστροφή προς τους βυζαντινούς άρχοντες, που, κλεισμένοι στην Κωνσταντινούπολη, έχουν μάθει στην καλοπέραση και δεν θέλουν να απομακρυνθούν από αυτήν ούτε να επισκεφτούν γειτονικές πόλεις, ώστε να τις ωφελήσουν, παρά μόνο στέλνουν εφοριακούς, οι οποίοι με ασυτηρότητα καταγράφουν (με σκοπό την υψηλή φορολόγηση) τα διάφορα κληροδοτήματα. Και ενώ οι ίδιοι ζούνε με ηρεμία στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας ασχολούμενοι με υψηλές ασχολίες σχετικές με την δικαιοσύνη, την ίδια ώρα οι πόλεις ερημώνουν εξαιτίας της δράσεως των κρατικών υπαλλήλων, που προκαλεί φθορά και πείνα³⁹².

Η αδιαφορία αυτή των αρχόντων της πρωτεύουσας, σύμφωνα με τον Χωνιάτη, είναι αποτέλεσμα του γεγονότος ότι δεν τους λείπει τίποτα, αφού τις ανάγκες τους τις καλύπτουν οι διάφορες περιοχές της Ελλάδος. Είναι ιδιαίτερος γλαφυρός ο λόγος του μητροπολίτου σε αυτό το σημείο: «Τι σας λείπει;» τους ρωτάει. «Μήπως δεν σας καλύπτουν τις ανάγκες σας σε γεωργικά προϊόντα οι πεδιάδες της Μακεδονίας της Θράκης και της Θεσσαλίας; Μήπως δεν σας παρασκευάζουν το κρασί σας οι κάτοικοι της Εύβοιας, της Κω, της Χίου ή της Ρόδου; Μήπως τα ενδύματά σας δεν τα παρασκευάζουν Θηβαίοι και Κορίνθιοι; Μήπως δεν συρρέουν ποταμοί χρημάτων στη Βασιλεύουσα απ' όλη την αυτοκρατορία;»³⁹³.

Και καταλήγει το «κατηγόρω» του ο Χωνιάτης, ως «εκπρόσωπος» της επαρχίας και των «κατωτικών» έναντι του «Κέντρου» και των Κωνσταντινουπολιτών, ελέγχοντάς τους για τη στάση τους εις βάρος των πόλεων της Ελλάδος και επισημαί-

³⁸⁹ Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 73· Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 81, στ. 11-15 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 68, στ. 10-13: «Ταύτης τῆς ἀδικίας μνησικακῶ σοι, τῷ ἀμέμπτῳ τὰ πάντα δικαστῇ, ὥσει καὶ κυβερνήτῃ ἀγαθῷ κατοκνοῦντι νηὸς ναυαγούσης οἰάκων ἄψασθαι ἢ ἱατρῷ μὴ βουλομένῳ βοηθῆσαι νόσῳ κάμνουσιν ἢ στρατηγῷ δυναμένῳ ἐπικουρεῖν πολεμουμένοις καὶ οὐκ ἐπικουρήσαντι».

³⁹⁰ Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 73· Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 82, στ. 10-14.

³⁹¹ Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 73.

³⁹² Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 83, στ. 4-15 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 69, στ. 52-60: «Ὑμεῖς δὲ, ὧ τρυφεροὶ τῆς Κωνσταντίνου πολῖται, οὐδὲ τοῦ τείχους καὶ τῶν πυλῶν προκύπτειν ἐθέλετε, οὐδὲ τὰς ἀστυγείτονας καὶ ἀγχιπύλους ἐπισκέπτεσθαι πόλεις ποτέ, ἵνα τῆς παρ' ὑμῶν εὐνομίας ὄναιτο, μόνους δὲ φορολόγους καὶ θηρίων ὀδόντας κατὰ τὴν μωσαϊκὴν ἀπειλὴν στέλλετε ἄλλους ἐπ' ἄλλοις, καλαμωμένους τὰ τῶν πέλεων ἐγκαταλείμματα. Αὐτοὶ δὲ μένετε κατὰ χώραν, ἡσυχίαν ἄγοντες, εἴ τις νόμων ἐπιστήμην πλουτεῖ, εἴ τις δικαστικὴν ἐπισκῆσατο, εἴ τις δικαιοσύνην ἀσπάζεται ἢ καὶ ὑπὲρ τοῦ δικαίου τάχα καὶ τολμᾷ ἀποθανεῖν. Ἐξερημοῦσι δὲ τὰς πόλεις οἱ φθόροι καὶ λοιμοὶ πράκτορες».

³⁹³ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 83, στ. 15-21 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 69-70, στ. 60-65: «Τίνος γὰρ καὶ σπανίζετε; Οὐ Μακεδονίας καὶ Θράκης καὶ Θετταλίας πυροφόροι πεδιάδες ὑμῖν γεωργοῦνται, οὐχ ὑμῖν ληνοβατεῖται οἶνος ὁ Εὐβοεὺς καὶ Πτελεατικὸς καὶ Χῖος καὶ Ρόδιος, οὐ τὰς ἀμπεχόνας ὑμῖν ἱστουργοῦσι Θηβαῖοι καὶ Κορίνθιοι δάκτυλοι, οὐ χρημάτων πάντες ὁμοῦ ποταμοὶ ὥς ἐς μίαν θάλασσαν τὴν βασιλίδα πόλιν συρρέουσιν;».

νοντάς τους ότι δεν πρέπει κανείς να ενδιαφέρεται μόνο για τα δικά του ζητήματα, αλλά και για εκείνα των άλλων³⁹⁴. Εκφράζει δε την απορία πώς είναι δυνατόν να μένουν αδιάφοροι στην καταστροφή πόλεων της αυτοκρατορίας, από τα μεν εξωτερικά από τους πειρατές, από τα δε εσωτερικά από ποικίλες αδικίες³⁹⁵.

Όπως σημειώνει και η Φωτεινή Κολοβού, ο Χωνιάτης στην επιστολή του αυτή «έπισημαίνει τὸ φαινόμενο τῆς πόλωσης ἐπαρχίας καὶ κέντρου»³⁹⁶, το δε προσφώνημα αυτό προς τον Δριμύ χαρακτηρίστηκε ως «κραυγή για δικαιοσύνη»³⁹⁷. Και πράγματι, ήταν άδικη η αντίφαση του γεγονότος ότι η επαρχία, που οικονομικώς ήταν αυτή που στήριζε την αυτοκρατορία, περιφρονείτο από την πρωτεύουσα κατ' αυτό τον τρόπο, αντιμετωπιζόμενη μόνον ως πηγή εσόδων³⁹⁸.

γ. Επιστολές προς τον βασιλικό υπογραμματέα Θεοδόσιο Ματζούκη.

Για τα προβλήματα της Αθήνας ο Χωνιάτης απευθύνθηκε και στον αυτοκρατορικό υπάλληλο (βασιλικό υπογραμματέα³⁹⁹) στην Κωνσταντινούπολη Θεοδόσιο Ματζούκη, στέλνοντάς του σειρά επιστολών που κάλυπταν την περίοδο 1183-1199⁴⁰⁰. Ο Ματζούκης ήταν ισχυρός παράγων της Κωνσταντινουπόλεως. Απέκτησε δύναμη επί βασιλείας Ανδρονίκου Β' και με τη μετριοπάθειά του πέτυχε να μετριάσει τη σκληρή πολιτική τού Ανδρονίκου, με αποτέλεσμα να παραμείνει στο προσκήνιο και επί Ισαακίου Β'⁴⁰¹.

Στην πρώτη λοιπόν επιστολή⁴⁰², που είναι και η πιο σημαντική για την Αθήνα, εκφράζει τη θλίψη του για την απομόνωση της πόλεως («ὀδύρωμαι τῆς μονώσεως»⁴⁰³), εξηγώντας ότι η φτώχεια των Αθηναίων είναι μεγάλη, τόσο σε χρήματα όσο και σε φίλους (που θα μπορούσαν να τη βοηθήσουν)⁴⁰⁴. Δεν παραλείπει επίσης να επισημάνει το οξύ πρόβλημα των πειρατών, που ταλανίζουν την Αττική κλέβοντας ή σκοτώνοντας ζώα και αιχμαλωτίζοντας ή ακρωτηριάζοντας ανυπεράσπιστους ανθρώπους, των οποίων οι συγγενείς δεν κατάφερναν να βρουν τα απαιτούμενα λύτρα για να τους απελευθερώσουν⁴⁰⁵.

³⁹⁴ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 83, στ. 26 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 70, στ. 69-70: «οὐκ ἔδει μόνα τὰ ἑαυτῶν σκοπεῖν, ἀλλὰ καὶ τὰ τῶν ἄλλων».

³⁹⁵ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 74· Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 84, στ. 3-6 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 70, στ. 75-78: «Ἦ οἴεσθε ὥς τῶν ὑπὸ τὴν βασιλίδᾳ φθειρομένων πόλεων ἔξωθεν μὲν θαλασσίους λησταῖς, ἔσω δὲ πολυτρόποις ἀδικίαις, ὑμεῖς ἀπαθεῖς καὶ διὰ τέλους εὐδαίμονες ἔσεσθε;».

³⁹⁶ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 145.

³⁹⁷ «The speech is a cry for justice» (Brand, *Byzantium*, σ. 64).

³⁹⁸ Kazhdan / Wharton Epstein, *Ἀλλαγές*, σ. 84.

³⁹⁹ Νερούτσου, *Ἀθῆναι Α'*, σ. 42.

⁴⁰⁰ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 13.

⁴⁰¹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 563-564 (σχόλια Λάμπρου).

⁴⁰² Επιστολή υπ' αρ. 27, «τῷ Ματζούκῃ κῦρ Θεοδοσίῳ», Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 40.

⁴⁰³ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 41, στ. 15 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 36, στ. 17-18.

⁴⁰⁴ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 41, στ. 16-19 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 36, στ. 19-21: «Βαθεῖα γὰρ Ἀθήνησιν ἐρημία καὶ σπάνις οὐ μόνον τῶν λοιπῶν ἀγαθῶν, ἀλλὰ πολλῷ πλέον καὶ φιλίας καὶ τῆς κατὰ Χριστὸν ἀγαπήσεως, ὅσον καὶ τῶν ἄλλων καλῶν τὸ χρῆμα τοῦτ' σπανιώτερον».

⁴⁰⁵ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 42, στ. 4-14 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 36-37, στ. 30-39: «...πειρατὰς ληιζομένους τὰ κύκλῳ τῆς Αττικῆς καὶ δὲ τοὺς ἀνόπλους καὶ ἀρράβδους ἀγεληδὸν καὶ αὐτοὺς ἀνδραποδιζομένους καὶ σιδήρου ποιουμένους ἀπερργον ἢ τὰ ἐνεργὰ καὶ καιριώτερα τῶν μελῶν ἀκρωτηριάζοντας ἢ, τὸ τελευταῖον, ἀπεμπολοῦντας, ὅποτε καὶ φιλανθρωπεύσασθαι βούλονται, πλὴν οὐκ ἀλογοπραγῆτως καὶ ἄλλως ἀβασανίστως, ἀλλὰ μετὰ τὸ τυπτῆσαι πολλὰ καὶ στρεβλῶσαι

Ορμητήριά τους οι πειρατές είχαν τα παρακείμενα νησιά, ιδίως την Αίγινα και τη Μακρόνησο, καθώς και τη Σαλαμίνα⁴⁰⁶, ενώ ακόμα και ο Πειραιάς είχε παραδοθεί σ' αυτούς⁴⁰⁷. Ορισμένα νησιά είχαν εξ ολοκλήρου καταληφθεί από τους πειρατές⁴⁰⁸, όπως για παράδειγμα η Αίγινα, την οποία ο Μιχαήλ Χωνιάτης, στην ίδια επιστολή προς τον Ματζούκη (No 27), την αποκαλεί «κοινὸν καταγώγιον τῶν κατὰ θάλατταν πειρατῶν»⁴⁰⁹. Γενικότερα μπορούμε να πούμε ότι τα γραπτά του Μιχαήλ βρῖθουν από αναφορές στο ζήτημα των πειρατών, κάτι που φαίνεται απολύτως λογικό, καθώς ήταν ένα από τα μεγαλύτερα πλήγματα που η περιοχή ποιμαντικής ευθύνης του υφίστατο εκείνα τα χρόνια, άρα κυριαρχούσε σε μεγάλο βαθμό στη σκέψη του.

Στην επιστολή αυτή προς τον Θεοδόσιο Ματζούκη ο Χωνιάτης προσθέτει στα δεινά της πόλεως και την «κακῶς γενομένην διανομήν... τῶν δημοσίων τελῶν»⁴¹⁰, που ως αποτέλεσμα είχε τη συντριβή των πιο φτωχών και τη μετανάστευση σχεδόν του συνόλου των κατοίκων⁴¹¹. Τον παρακαλεί λοιπόν, καταλήγοντας, να μεριμνήσει για τη βελτίωση των φορολογικών συνθηκών στην Αθήνα, αλλά και να λάβει μέτρα κατά των πειρατών, το πρόβλημα των οποίων του είχε εκθέσει⁴¹².

Στην επόμενη επιστολή του (υπ' αρ. 30) ο Μιχαήλ αναφέρεται στον ερχομό κάποιου πραιτόρα στην Αθήνα⁴¹³. επρόκειτο για τον Δημήτριο Δριμύ. Στην επιστολή υπ' αρ. 34 σχολιάζει την πτώση του Ανδρόνικου και την άνοδο στον θρόνο του Ισαακίου, σε σχέση μάλιστα με την πολιτική επιρροή του Ματζούκη. Στην υπ' αρ. 54 επιστολή του ο Μιχαήλ δήλωνε προς τον Θεοδόσιο Ματζούκη με θλίψη ότι αδυνατούσε να επισκεφθεί την Κωνσταντινούπολη, παρ' όλο που είχε κατά νου ένα τέτοιο ταξίδι⁴¹⁴.

δ. Η εκκλησιαστική μέριμνα για τη διευθέτηση της διενέξεως του μητροπολίτου Νέων Πατρών με τον μητροπολίτη Ευρίπου.

Ανάμεσα στα ζητήματα, που ο Μιχαήλ Χωνιάτης αντιμετώπισε αυτή την περίοδο, ήταν και μια εκκλησιαστική διαμάχη που είχε προκύψει ανάμεσα στον μητρο-

καὶ ἀναρτῆσαι καὶ τῷ βυθῷ καταδῶσαι πολλάκις καὶ οὕτω λαβεῖν ἀντάλλαγμα τῆς ψυχῆς τῶν ἀθλίων πάντα τὰ προσόντα σφίσι, πρὸς δὲ καὶ ὅσα δυνηθεῖεν παρὰ τῶν φιλανθρωποτέρων δανεῖσθαι».

⁴⁰⁶ Stadtmüller, *Choniates*, σ. 158· Μύλλερ, *Φραγκοκρατία*, σ. 18-19· Setton, Athens, σ. 192· Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 293-294.

⁴⁰⁷ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 294.

⁴⁰⁸ Δενδρινού, *Υπομνηστικόν*, σ. 198, υπ. 15.

⁴⁰⁹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 43, στ. 16-19 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 38, στ. 63-65: «...διακομήσασθαι δὲ τι καὶ κατὰ τῆς Αἰγίνης, τοῦ κοινού καταγωγίου τῶν κατὰ θάλατταν πειρατῶν, ἀφ' ἧς ὡς ἐξ ὑπερδεξίου ὁρμητηρίου τῶν δεῦρο χωρῶν ἀπασῶν κατατρέχουσι...».

⁴¹⁰ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 42, στ. 15-16 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 37, στ. 40-41.

⁴¹¹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 42, στ. 16-17 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 37, στ. 41-42: «...ἐπὶ συντριβῇ μᾶλλον τῶν πτωχοτέρων καὶ ἀποικισμῷ παντελεῖ».

⁴¹² Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 43, στ. 14-18 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 37-38, στ. 60-64: «Τῆς σῆς δ' ἂν εἴη φιλανθρώπου ψυχῆς καὶ κηδομένης τῆς ἡμῶν οὐθενότητος πεῖσαι μὲν τὸν τοιοῦτον ἄνδρα ἐνδοῦνται τῇ διορθώσει τῆς διανομῆς, διοικονομήσασθαι δὲ τι καὶ κατὰ τῆς Αἰγίνης, τοῦ κοινού καταγωγίου τῶν κατὰ θάλατταν πειρατῶν...»· Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 156-157.

⁴¹³ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 48, στ. 3-6 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 41, στ. 6-9: «...ὁ πανυπέρλαμπρος πραιτωρ πρό γε τῶν ἄλλων τὰ καθ' ἡμᾶς ἐπεσκέψατο καὶ οἷος οὗτος μισοπόννηρος φύσει καὶ φιλοδίκαιος ἐπεχείρησε τὰ δεῦρο πλημμελῶς φερόμενα κοσμεῖν καὶ ρυθμίζειν».

⁴¹⁴ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 157.

πολίτη Νέων Πατρών Ευθύμιο Μαλάκη και τον επίσκοπο Ευρίπου/Χαλκίδος Βαλσάμ⁴¹⁵, η επισκοπή του οποίου υπαγόταν στη Μητρόπολη Αθηνών. Η ακριβής φύση της διαμάχης μας είναι άγνωστη, ενώ την ίδια την ύπαρξή της την πληροφορούμαστε από μια επιστολή του Χωνιάτη που αποστέλλει από την Αθήνα προς τον μητροπολίτη Νέων Πατρών Ευθύμιο Μαλάκη⁴¹⁶, που εκείνη την περίοδο διέμενε στην Κωνσταντινούπολη⁴¹⁷. Εκεί ο Ευθύμιος βρισκόταν ίσως ως συνοδικός, και καθώς φαίνεται τη διεύθυνση των ζητημάτων της επισκοπής του την είχε αναλάβει ο μητροπολίτης Αθηνών ως τοποτηρητής⁴¹⁸, ενώ την αντιμετώπιση της συγκεκριμένης διενέξεως ο Χωνιάτης την ανέλαβε κατόπιν και ειδικής παρακλήσεως προς αυτόν του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως⁴¹⁹.

Λίγο καιρό λοιπόν μετά την έλευση του πραιτόρα Δημητρίου στην Αθήνα, ο Χωνιάτης επισκέφτηκε τη Χαλκίδα για να τακτοποιήσει το πρόβλημα και να λύσει τη διένεξη. Φτάνοντας εκεί, προσφώνησε τους κατοίκους της, εκδηλώνοντας τον θαυμασμό του τόσο για το υπέροχο φυσικό περιβάλλον της περιοχής, όσο και για την ευσέβεια και την αγάπη τους προς τον ποιμένα τους, ενώ τους προέτρεψε σε ομόνοια και δικαιοσύνη⁴²⁰. Τον ίδιο τον Βαλσάμ τον επέπληξε για τη στάση του και για το γεγονός ότι δεν φρόντισε με αγαπητική διάθεση να ομονοήσει με τον Μαλάκη, τονίζοντάς του ότι ο τελευταίος είναι άνθρωπος τέτοιας ποιότητας, που τον τιμάνε όλοι για τη σωφροσύνη του, τη σοφία του και τις κάθε είδους αρετές του, μη παραλείποντας φυσικά να υπενθυμίσει και τη φιλία που συνέδεε τον ίδιο τον Χωνιάτη με τον μητροπολίτη Νέων Πατρών⁴²¹. Την αποστολή του την έφερε εις πέρας ο Μιχαήλ, πετυχαίνοντας να λύσει τη διένεξη των δύο ανδρών⁴²².

2. Επαφές Χωνιάτη επί Ισαακίου Β' Αγγέλου (1185-1195).

Το 1185 στην Κωνσταντινούπολη ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος, ο οποίος είχε πάρει την εξουσία όταν φονεύθηκε ο Αλέξιος Β', ύστερα από σύντομη περίοδο βασιλείας του κατασπαράσσεται από τον στασιασμένο όχλο και στον θρόνο ανεβαίνει τον

⁴¹⁵ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 114.

⁴¹⁶ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 114· επιστολή υπ' αρ. 20 «Τῷ αὐτῷ Νέων Πατρῶν καὶ ὑπερτίμῳ», Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 26 κ. εξ.

⁴¹⁷ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 114.

⁴¹⁸ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 75· Ζαχαροπούλου, *Φραγκοκρατία*, σ. 235.

⁴¹⁹ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 75· Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 27, στ. 23-28 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 21, στ. 41-45: «Τὸ δὲ προσκυνητὸν γράμμα τοῦ ἁγιωτάτου δεσπότη καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου δεξάμενοι, ἐπεὶ ὑφωρώμεθα τὸ φιλοπαῖγμον τῶν Εὐριπιωτῶν καὶ ἐφυλαττόμεθα μὴ ποτε τῶν συνήθων τι μετεωρήσειε, μετακαλεσάμεθα τὸν τε ἐπίσκοπον καὶ τοὺς ἡγουμένους Ἀθήναζε, καθ' ἡσυχίαν τὰ τῆς ὑποθέσεως ἐξετάσοντες».

⁴²⁰ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 75· Ζαχαροπούλου, *Φραγκοκρατία*, σ. 235.

⁴²¹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 28, στ. 6-14 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 27, στ. 50-56: «...τὸν δ' Εὐρίπου μεγάλως αἰτιασάμενοι καὶ σφοδρῶς ἐπιπλήξαντες ὥς μὴ θεραπείαν καὶ διάθεσιν ἀγαπητικὴν τοιοῦδε ἀνδρὸς ἐκ παντὸς τρόπου θέλοντα, ὃν ὅσοι φίλον εὐτυχίσσαμεν κατὰ θεῖον εὐδαίμονες τοῦτό γε τὸ μέρος νομιζόμεθα· οὐ μόνον γὰρ οἱ καθ' ἡμᾶς ἐπίσκοποι, ἀλλὰ καὶ πατριάρχαι καὶ βασιλεῖς αὐτοὶ τὴν εὐνοίαν καὶ φιλίαν τοῦ Νέων Πατρῶν πολλοῦ τιμῶνται καὶ τοῦ παντὸς ἀνταλλάττονται ὥς ἐπὶ φρονήσει καὶ σοφίᾳ καὶ παντοδαπῇ ἀρετῇ τῆς συνόδου προκαθημένου πάσης...».

⁴²² Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 75.

Σεπτέμβριο του 1185 ο πρώτος της δυναστείας των Αγγέλων, ο Ισαάκιος Β'⁴²³. Ο νέος αυτοκράτορας, αφού πέτυχε το σπουδαίο κατόρθωμα της νίκης κατά των Νορμανδών, κάλεσε τις φιλικές πόλεις, γειτονικές και απομακρυσμένες, να μετάσχουν της χαράς⁴²⁴.

α. Επίσκεψη Χωνιάτη στην Κων/πολη – Λόγος Εγκωμιαστικός στον Ισαάκιο.

Σ' αυτή την περίπτωση λοιπόν, δύο χρόνια μετά από την άνοδο του Ισαακίου στον θρόνο, δηλ. το 1187, μετέβη στην Κωνσταντινούπολη και ο Μιχαήλ⁴²⁵, ως απεσταλμένος των Αθηναίων, για να αποδώσει τιμές στον αυτοκράτορα εκ μέρους της πόλεώς του και να του υποβάλει τα συγχαρητήριά του για τη νίκη του επί των Νορμανδών⁴²⁶. Γι' αυτό το γεγονός εκφώνησε εκτεταμένο εγκωμιαστικό λόγο: «Λόγος εγκωμιαστικός εις τὸν βασιλέα κῦρ Ἰσαάκιον τὸν Ἄγγελον», ο οποίος καταλαμβάνει ακριβώς πενήντα σελίδες⁴²⁷.

Σ' αυτόν τον λόγο, ο προηγούμενος αυτοκράτορας Ανδρόνικος, που λίγα χρόνια πριν είχε εξυμνηθεί θερμώς από τον Μιχαήλ, τώρα εξυβριζόταν έντονα, ενώ εξυψωνόταν σε υπερβολικό βαθμό ο τωρινός, ο Ισαάκιος⁴²⁸, ο οποίος εκθειαζόταν πλέον ως τυραννοκτόνος, που είχε απαλλάξει την αυτοκρατορία από τον Ανδρόνικο και τον οποίον ο Μιχαήλ Χωνιάτης δεν θα μπορούσε να παραλείψει να έρθει να προσκυνήσει: «Εἶδομεν τυραννίδος πρώτης καὶ δευτέρας καθαίρεσιν καὶ οὐκ ἦνεσχόμεθα τὸ μὴ οὐ προσδραμεῖν καὶ τὸ τυραννοκτόνον προσκυνῆσαι ξίφος καὶ τὴν μεγαλουργὸν καὶ σώτειραν δεξιὰν περιπτύξασθαι»⁴²⁹.

Ο Ανδρόνικος λοιπόν γινόταν πλέον συνώνυμος με την απάτη που εξαπάτησε τους πάντες ότι είναι ο ηγέτης εκείνος που διαθέτει τάχα όλα τα καλά χαρακτηριστικά που χρειάζονται για να υπάρχει ευημερία στην αυτοκρατορία. Όμως, φευ, καταλήγει ο Χωνιάτης, έπεσαν θύματα πλάνης από τον «πανούργο Ανδρόνικο», «την άτρυτο (=ακαταπόνητη) και ωμοτάτη ψυχή», που τους έκανε να πιστέψουν λανθασμένα ότι εκείνος ήταν ο ιδανικός, κρύβοντας τον πραγματικό χαρακτήρα του κάτω από δέρμα προβάτου (κώδιον⁴³⁰), εννοώντας δηλαδή ότι υποκρινόταν το πρόβατο, τον καλό και αγαθό, ενώ στην πραγματικότητα ήταν πανούργος όπως ο λύκος⁴³¹.

Ευτυχώς όμως, που ήρθε ο Ισαάκιος και «τοῦ λοιμοῦ ἐκείνου ἀνδρὸς τὴν βασιλίδαν πόλιν ἀπήλλαξας»⁴³², απάλλαξε δηλαδή την Κωνσταντινούπολη –και μαζί όλη την αυτοκρατορία– από την αρρώστια εκείνου του ανδρός. Ο Ισαάκιος, συνεπώς,

⁴²³ Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 84.

⁴²⁴ Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 84.

⁴²⁵ Την επίσκεψη αυτή η Φωτεινή Κολοβού την προσδιορίζει στον Σεπτέμβριο του 1187 (Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 14), ενώ ο Φερδινάνδος Γρηγορόβιος κάνει λόγο για τις αρχές του 1187 (Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 329).

⁴²⁶ Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 84.

⁴²⁷ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 208-258.

⁴²⁸ Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 84-85. Βλ. και Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, σ. 103.

⁴²⁹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 209, στ. 15-19.

⁴³⁰ Κώδιον : υποκ. του κῶας = δέρμα προβάτου (Ιω. Σταματάκου, «κώδιον», *Λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσης*, Αθήνα 1994, σ. 561).

⁴³¹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 218, στ. 15-21: «Φεῦ τῆς τηνικαῦτα συγχύσεως, φεῦ τῆς ἀπατηλῆς ὑποκρίσεως, ὅφ' ὧν ἐπισκοτούμενοι τοὺς λογισμοὺς, οὐκ εἶχομεν τὸν τῷ κωδίῳ κρυπτόμενον ὑποβλέπεσθαι· ἀλλὰ, σχήμασιν ἐπιποιήτοις καὶ λόγοις φενακισθέντες, ἐπιστεῦσαμεν ἡμᾶς αὐτοὺς, οὐκ οἶδ' ὅπως, τοιῷ δε ἀνδρὶ, λαθόμενοι ὡς οὗτος ἐκείνός ἐστιν ὁ πάλαι πανοῦργος Ἀνδρόνικος, ἡ ἄτρυτος καὶ ὠμοτάτη ψυχή...».

⁴³² Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 210, στ. 19-20.

στολίζεται από τον Χωνιάτη με όλα τα καλά χαρακτηριστικά, επισημαίνοντας ότι χάρη σ' εκείνον οι υπήκοοί του είδαν «ποταμούς ευεργεσιών» να κατακλύζουν τις πόλεις τους και «τις ακτίνες του ήλιου της δικαιοσύνης» να φτάνουν μέχρι τις εσχατιές της αυτοκρατορίας, όπου βρίσκεται και η δική του πόλη, δηλαδή η Αθήνα, δίνοντας στους κατοίκους της ζωή⁴³³.

Και συνεχίζοντας ο Χωνιάτης την ίδια φαινομενικώς υποτακτική στάση με την κολακευτική παρομοίωση του Ισαακίου προς τον ζωοδότη ήλιο, λέει πως, αισθανόμενος αυτές τις ακτίνες, θέλησε να έρθει να δει αυτοπροσώπως την πηγή αυτού του ζωοποιού φωτός⁴³⁴, διευκρινίζοντας παράλληλα πως αυτό το κάνει όχι με το θράσος που κοιτά τον ήλιο κατάματα ο αετός, αλλά αρκούμενος στο φως που έρχεται από την αντανάκλασή του, όταν την ημέρα χτυπάει πάνω στο μάρμαρο⁴³⁵.

Βεβαίως, όλη αυτή η φαινομενικά υποτακτική στάση του Χωνιάτη είναι αναγκαίος συμβιβασμός προκειμένου να προδιαθέσει ευμενώς τον αυτοκράτορα για τα θέματα της Αθήνας, ως απεσταλμένος και εκπρόσωπος άλλωστε της οποίας είχε έρθει σ' αυτή του την επίσκεψή στην Κωνσταντινούπολη. Το γεγονός αυτό καθιστά σαφές και στον ανωτέρω λόγο του προς τον Ισαάκιο: «ἐθάρσησα τοὺς κατὰ δύναμιν ὕμνους ἀναθεῖναι τῷ κράτει σου· καὶ ἄλλως δὲ λειτούργημα τοῦτο τῶν ἐμῶν Ἀθηνῶν ἐκπληρῶ· ἐκεῖναι γάρ με στέλλουσι δεῦρο, προσπτυζόμενον ὑπὲρ αὐτῶν τὰ πέλματα τῶν ὠραίων ποδῶν σου, εἰρήνην εὐαγγελιζομένου καὶ ἀγαθὰ»⁴³⁶. Ἐτσι ακριβώς ερμηνεύεται και η αλλαγή της στάσεώς του έναντι του νεκρού πλέον Ανδρονίκου: Ο μητροπολίτης Μιχαήλ είναι αναγκασμένος να προσαρμοστεί στη νέα κατάσταση προς όφελος της μητροπόλεώς του⁴³⁷.

Πέρα όμως από αυτά τα ειδικά αίτια (δηλ. την προσπάθεια να κερδηθεί η εύνοια του βασιλιά, ώστε να ωφεληθεί η Αθήνα), η εκφώνηση τέτοιων υπερβολικών εγκωμιαστικών λόγων σε αυτοκράτορες ήταν γενικότερη συνήθεια της εποχής. Η συνήθεια αυτή είχε κληροδοτηθεί στο Βυζάντιο από την αυτοκρατορική Ρώμη ως μέρος της αρχαίας ρητορικής, και χρησιμοποιούσε όλη την υπερβολή και το λογοτεχνικό περίβλημα που ταιριάζει σ' ένα τέτοιο είδος λόγου. Συνεπώς αν σήμερα τέτοιες κολακείες προς την εξουσία μας ξενίζουν, για τους τότε Έλληνες αποτελούσε κάτι το φυσιολογικό και το αποδεκτό, ως μέρος των παραδοσιακών τύπων⁴³⁸.

Ακριβώς όμως επειδή ο πραγματικός του στόχος δεν είναι να κάνει μια άνευ ουσίας κολακεία στον αυτοκράτορα, αλλά να προωθήσει τα προβλήματα της μητροπόλεώς του, ο Μιχαήλ Χωνιάτης, εν μέσω των κολακειών που απευθύνει, βρίσκει την ευκαιρία με περίτεχνο τρόπο να προβάλει τα ζητήματα που θέλει. Ἐτσι λοιπόν επισημαίνει στον αυτοκράτορα πως η κάποτε πλούσια και ξακουστή έδρα της σοφίας πόλη των Αθηνών, που μισούσε τους τυράννους και γι' αυτό τίμησε με αθάνατη δόξα τους

⁴³³ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 209, στ. 19-23: «Ἐθεασάμεθα ρεῖθρα εὐεργεσιῶν ἐπικλύζοντα τὰς πόλεις καὶ ἀναψύχοντα (...) Εἶδομεν ἀκτῖνας ἡλίου δικαιοσύνης, μέχρι καὶ τῆς κατωτάτης ἐσχατιᾶς ἡμῶν πεμπομένας, ἐθαλφθημεν, ἀνεζωπυρήθημεν, ἐξωώθημεν».

⁴³⁴ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 209, στ. 23-25: «...οὐκοῦν καὶ τὸν δίσκον τοῦ τοσοῦ δε φωτὸς αὐτοπτῆσαι προεθυμήθημεν».

⁴³⁵ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 209, στ. 25-29: «Καὶ μὲν τοι καὶ αὐτοπτοῦμεν, ἰδοῦ, καὶ προσβλέπομεν ἔντρανον οὐ παρὰ τὸ οἶεσθαι εἶναι τινες ἀετιδεῖς θρασύτερον ἀντιβλεπτοῦντες πρὸς τὸν τηλικούτον ἥλιον, ἀλλὰ παρὰ τὸ μαρμαρύσσειν σε ἡμερα καὶ ὁπόσα δὴ καὶ χωροῦμεν ἡμεῖς, ὧ τοῦ κράτους μέγα φῶσφορε».

⁴³⁶ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 211, στ. 7-11.

⁴³⁷ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 328.

⁴³⁸ Για περισσότερα σχετικά με το θέμα της συνήθειας των εγκωμίων της εποχής, βλ. Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 329-331.

τυραννοκτόνους (δηλ. τον Αρμόδιο και Αριστογείτονα⁴³⁹), σήμερα (και ενώ θα ήθελε να τιμήσει με ανάλογο τρόπο τον σύγχρονο τυραννοκτόνο Ισαάκιο) δεν είναι σε θέση να προσφέρει ούτε το χρυσό στεφάνι που συνηθιζόταν να προσφέρεται στον αυτοκράτορα. Και αυτό λόγω της μεγάλης της ανέχειας, εξαιτίας μάλιστα της οποίας κινδυνεύει να χαθεί τελείως⁴⁴⁰.

β. Επιστολή προς τον πραιτόρα Νικόλαο Τρίψυχο.

Η επίσκεψη όμως του Μιχαήλ Χωνιάτη στην Κωνσταντινούπολη και ο εγκωμιαστικός λόγος που απηύθυνε προς τον αυτοκράτορα Ισαάκιο δεν έφεραν κάποιο θετικό αποτέλεσμα στα πράγματα της Αττικής, παρά μόνο το να αποσταλούν για άλλη μία φορά γράμματα επί γραμμάτων, τα οποία παρακινούσαν προς την αποφυγή της πλεονεξίας και της αδικίας⁴⁴¹. Έτσι λοιπόν η κατάσταση παρέμεινε η ίδια, με βαριά φορολογία, πειρατές και ληστές να ταλαιπωρούν τους κατοίκους της. Στις συνθήκες αυτές ο μητροπολίτης Αθηνών δεν θα ήταν δυνατόν να μείνει άπραγος. Συνέχισε λοιπόν αμείωτα την προσπάθειά του να μετριάσει τα προβλήματα της μητροπόλεώς του, απευθύνοντας εκκλήσεις προς ανώτατους κρατικούς λειτουργούς για φορολογικές ελαφρύνσεις των Αθηναίων⁴⁴². Αυτή την περίοδο ως πραιτόρας Ελλάδος και Πελοποννήσου στάλθηκε ο Νικόλαος Τρίψυχος, ο οποίος είχε τον τίτλο του πρωτονοτάριου. Δεν είναι γνωστό όμως αν έφτασε στην Αθήνα. Πιθανότατα διέμενε στη Θήβα⁴⁴³. Ο Μιχαήλ συνέταξε προσωπική επιστολή προς αυτόν (η οποία χρονολογείται μεταξύ των ετών 1186-1187⁴⁴⁴), με την ελπίδα ο νέος διοικητής να προστατεύσει τα δίκαια της μητροπόλεως Αθηνών και ότι θα διοικήσει γενικότερα τον τόπο με δικαιοσύνη.

Αρχίζει την επιστολή του λέγοντας με πόση ανακούφιση έλαβε την είδηση που προανήγγειλε την άφιξη του Τρίψυχου⁴⁴⁵ και ευχαριστεί τον Θεό που έφερε στην περιοχή έναν τέτοιο ικανό κυβερνήτη, κατευναστή όσων έφριξαν με τις αδικίες της πολιτείας, φως της Θέμιδος και σοφό ιατρό των ασθενειών που έχουν ενσκήψει στην Ελλάδα⁴⁴⁶. Του δηλώνει την πεποίθησή του πως δεν υπάρχει νόσημα της πολιτείας το οποίο να μη μπορεί ο ίδιος ο Τρίψυχος να αντιμετωπίσει⁴⁴⁷, επικαλούμενος παράλληλα το γεγονός ότι ήταν γνώστης του Ρωμαϊκού Δικαίου⁴⁴⁸. Συμπληρώνει δε ότι θα

⁴³⁹ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 328.

⁴⁴⁰ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 211, στ. 12-18: «Ἀθῆναι, πόλις μὲν ἦν ὅτε χρυσὴ καὶ σοφὴ καὶ λιπαρὰ ὕμνουμένη καὶ αἰοίδιμος καὶ μισοτύραννος καὶ τοὺς κατὰ σὲ τυραννοκτόνους εἰς ἀθάνατον κλέος, ὡς ἔξῃν, ἀναφέρουσα, αὕτη χρυσοῦν μὲν στέφανον οὐχ οἷα τε ἦν προσενεγκεῖν καὶ τὴν νικηφόρον κεφαλὴν ἀναδῆσαι· ἀχρήματος γὰρ ἡ πόλις καὶ πενιχρὰ καὶ τοῦ κύκλου διαγραφῆναι τῶν πόλεων καὶ παρ' ἅπαν ἀφαντωθῆναι κινδυνεύουσα...». Βλ. και Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 331.

⁴⁴¹ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 85.

⁴⁴² Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 14.

⁴⁴³ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 86-87.

⁴⁴⁴ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 170.

⁴⁴⁵ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 67, στ. 19-24 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 57, στ. 1-7.

⁴⁴⁶ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 68, στ. 4-9 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 57, στ. 11-15.

⁴⁴⁷ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 68, στ. 13-14 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 58, στ. 18-19: «... οὐδὲν ἔσται νόσημα πολιτείας ὃ μὴ τῆς παρὰ σοῦ θεραπευτικῆς ἐπὶ καλῷ αἰσθῆται».

⁴⁴⁸ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 170· Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 68, στ. 17-20 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 58, στ. 22-24: «...καὶ τὴν τῆς παιδεύσεως ἐλευθέριον ἀγωγὴν εὖ εἰδὼς καὶ ὡς ἅπασαν ἐπιστήμην λόγου συνειληφώς, εἶτα καὶ ἰταλικὴν ἐπιστήμην ὥσπερ τινὰ χρυσὴν στεφάνην ἐπέθηκας».

έσπευδε να τον συναντήσει –πιθανώς όταν ο Τρίψυχος διέμενε στη Θήβα⁴⁴⁹—αν δεν είχε πεθάνει προσφάτως (και συγκεκριμένα το 1185⁴⁵⁰) από τόξο πειρατών ο ανηψιός του⁴⁵¹.

Ο τρόπος μάλιστα που γράφει το συγκεκριμένο κομμάτι της επιστολής ο Μιχαήλ υποδηλώνει σαφώς τη σχέση των δύο ανδρών, που φαίνεται πως δεν ήταν μόνο τυπική, αλλά και φιλική: Αναρωτιέται ρητορικά, πώς είναι δυνατόν να ανέχεται να μιλάει με τον Τρίψυχο μέσω αλληλογραφίας και δεν προστρέχει προκειμένου να δει από κοντά το πρόσωπο ενός ευγενούς φίλου⁴⁵², αναφέροντας στη συνέχεια την περίπτωση του ανηψιού του, που έχει βαρύ τραύμα επειδή τοξεύτηκε από πειρατές, αλλά και τα άλλα κωλύματα που τον εμποδίζουν⁴⁵³.

γ. Με τον λογοθέτη των σεκρέτων Θεόδωρο Κασταμονίτη.

Ο Μιχαήλ είχε πολύ καλές σχέσεις με τον Θεόδωρο Κασταμονίτη, θείο του αυτοκράτορα από τη μεριά της μητέρας του, ο οποίος, όταν διορίστηκε λογοθέτης των σεκρέτων, συγκέντρωσε ολόκληρη την εξουσία στα χέρια του, παρ' ότι είχε πρόβλημα με τις αρθρώσεις των ποδιών του και κυκλοφορούσε σε «αναπηρικό καροτσάκι»⁴⁵⁴. Καθώς φαίνεται, ανάμεσα στα άλλα ο Θεόδωρος Κασταμονίτης είχε αναλάβει πιθανότατα και τον έλεγχο των φορολογικών υποθέσεων στη διοίκηση των Αθηνών⁴⁵⁵. Έτσι λοιπόν ο Μιχαήλ, αξιοποιώντας τη γνωριμία μαζί του, έπραξε όσα μπορούσε προς όφελος της μητροπόλεώς του⁴⁵⁶. Σ' αυτή την προσπάθεια ανήκει και η μοναδική σωζόμενη επιστολή του προς τον Κασταμονίτη⁴⁵⁷.

Σ' αυτή ο Μιχαήλ ικετεύει τον λογοθέτη να μη ζημιώσει την Εκκλησία των Αθηνών, ζητώντας πιθανώς φορολογικές ελαφρύνσεις⁴⁵⁸, εξηγώντας ότι από τα κτήματα της Εκκλησίας άλλα έχουν χαθεί ποικιλοτρόπως και άλλα λεηλατούνται συνεχώς από τους πειρατές, με αποτέλεσμα να μη μπορούν να αποδώσουν τα απαραίτητα κέρδη, ώστε να πληρωθούν οι αναλογούντες φόροι⁴⁵⁹. Προσπαθώντας δε να τον κο-

⁴⁴⁹ Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 87.

⁴⁵⁰ Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 56.

⁴⁵¹ Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 87· Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 68, στ. 25-28 (επιστ. 42) / Kolovou, *Epistulae*, σ. 58, στ. 27-30.

⁴⁵² Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 68, στ. 21-24 / Kolovou, *Epistulae*, σ. 58, στ. 24-28.

⁴⁵³ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 68, στ. 25-28 / Kolovou, *Epistulae*, σ. 58, στ. 28-30.

⁴⁵⁴ Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 85. Συγκεκριμένα, όπως καταγράφει ο ιστοριογράφος Νικήτας Χωνιάτης, κυκλοφορούσε καθήμενος σ' ένα κάθισμα, το οποίο σήκωναν στα χέρια τους δύο μεταφορείς. Βλ. Choniatae, *Historia*, σ. 574, στ. 13-15: «νοσῶν δὲ τὰ ἄρθρα τῶν ποδῶν ὁ Κασταμονίτης φοράδην τὰ πολλὰ πρὸς τὸν κρατοῦντα εἰσήγετο, ὑπὸ δυοῖν φορέων αἰρόμενος διὰ σκίμποδος...» «διὰ σκίμποδος»: σκίμπους = σκαμνί ή είδος χαμηλού και αναπαυτικού κραββάτου (φορείου) χρησιμοποιουμένου κατά την μεταφορά ασθενών (βλ. Ιω. Σταματάκου, «σκίμπους», *Λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσης*, Αθήνα 1994, σ. 899).

⁴⁵⁵ Κατσαρού, *Κασταμονίτης*, σ. 141.

⁴⁵⁶ Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 85.

⁴⁵⁷ Επιστολή υπ' αρ. 44, «τῷ πρωτοπανεντιμοῦπερτάτῳ θείῳ τοῦ βασιλέως τῷ Κασταμονίτῃ», Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 69. Η επιστολή αυτή χρονολογείται από τον Σπ. Λάμπρο στο πρώτο έτος της βασιλείας του Ισαακίου Β' Αγγέλου, δηλ. στα 1185, ενώ ο G. Stadtmüller διευρύνει τα όρια έως το 1192 (Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 151-152). Την χρονολόγηση του Λάμπρου δέχεται και ο Β. Κατσαρός (Κατσαρού, *Κασταμονίτης*, σ. 141).

⁴⁵⁸ Κατσαρού, *Κασταμονίτης*, σ. 141.

⁴⁵⁹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 71-72, στ. 28-30, 1-2 / Kolovou, *Epistulae*, σ. 60, στ. 53-57: «...τὰ τῆς καθ' ἡμᾶς ἐκκλησίας κτήματα τὰ μὲν τὸ παρ' ἅπαν ἀπώλοντο πολυτρόπως, τὰ δὲ καθ' ἑκάστην

λακεύσει και να τον συγκινήσει, καταλήγει γράφοντας ότι οι Αθηναίοι αξιώθηκαν να αναλάβει την ευθύνη της πόλεώς τους ο Κασταμονίτης, για τον οποίο ελπίζει ότι θα πράξει ό,τι είναι αναγκαίο, ώστε να αναβιώσει και πάλι η αθηναϊκή Εκκλησία, η οποία από παλιά είχε πεθάνει, και έτσι στο εξής δεν θα καυχώνται μόνο για τους πολιτικούς της αρχαιότητας, που ωφέλησαν την πόλη, αλλά και για τον Κασταμονίτη⁴⁶⁰.

δ. Με τον οικουμενικό πατριάρχη Λεόντιο Θεοτοκίτη.

Είναι πιθανόν με ενέργεια του Θεόδωρου Κασταμονίτη ν' ανατέθηκε εκκλησιαστικώς από τον πατριάρχη Νικήτα το 1187 στην μητρόπολη Αθηνών επί Χωνιάτη (πιθανώς όταν αυτός μετέβη στην Κωνσταντινούπολη) η Αίγινα και η συγκέντρωση των χρημάτων που έπρεπε να λαμβάνει το Πατριαρχείο από την καλλιέργεια κάποιων εκκλησιαστικών κτημάτων σ' αυτό το νησί⁴⁶¹. Ύστερα όμως από ένα χρόνο και βλέποντας τις δυσκολίες που συνεπαγόταν αυτή η εργασία, ο Χωνιάτης παραιτήθηκε. Έπειτα, επί πατριάρχου Λεοντίου, το 1189⁴⁶², η διαχείριση της νήσου του παραχωρήθηκε ξανά, χωρίς τη θέλησή του, την οποία πάλι για ένα διάστημα άσκησε αποδίδοντας τους φόρους που όφειλε στο Πατριαρχείο, αλλά ταυτοχρόνως ζήτησε να απαλλαγεί οριστικώς από την Αίγινα⁴⁶³. Είναι γεγονός, ότι την εποχή εκείνη η Αίγινα, όπως και άλλα νησιά της περιοχής, είχαν εξ ολοκλήρου καταληφθεί από τους πειρατές⁴⁶⁴. Αυτό είχε ως συνέπεια, το μεγαλύτερο μέρος των Αιγινητών να φύγει για να διασωθεί από τους πειρατές, οι δε εναπομείναντες κάτοικοι αναγκάστηκαν να γίνουν συνένοχοί τους, συνδεδεμένοι μαζί τους με γάμους κτλ⁴⁶⁵.

Στη σχετική επιστολή του προς τον Λεόντιο⁴⁶⁶, ο Μιχαήλ εκφράζει την επιθυμία να πάει στην Κωνσταντινούπολη να δει από κοντά τον πατριάρχη, για να του εκθέσει αναλυτικά το εν λόγω ζήτημα⁴⁶⁷. Του εξηγεί πως θέλει να απαλλαγεί από την ευθύνη της νήσου, διότι αφ' ενός αυτός δεν μπορούσε να στέλλει ανθρώπους εκεί, ενώ στο ίδιο το νησί οι περισσότεροι από τους κατοίκους του γίνονταν φυγάδες, για να αποφύγουν τις σφαγές και τις κακοποιήσεις των πειρατών. Οι ελάχιστοι που είχαν απομείνει πια, όσοι δεν ήσαν γόννοι επιγαμιών μεταξύ κατοίκων και πειρατών, αναγκάζονταν να μάθουν να λειτουργούν όπως οι πειρατές⁴⁶⁸. Τον ενημερώνει δε, πως

ὑπορρέουσιν, ὑπὸ τῶν πειρατῶν ληϊζόμενα, καὶ τὰ τῶν προσόδων εἰς στενὸν κομιδῇ οὐκ ἀνάλογον ταῖς ἀναγκαίαις δαπάναις περιίστανται».

⁴⁶⁰ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 72, στ. 3-12 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 60, στ. 58-65.

⁴⁶¹ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 85-86· Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, σ. 398.

⁴⁶² Πρόκειται για τον οικουμενικό πατριάρχη Λεόντιο Θεοτοκίτη, ο οποίος παρέμεινε στον πατριαρχικό θρόνο μόνον για επτά μήνες κατά το έτος 1189 (Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 97).

⁴⁶³ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 86.

⁴⁶⁴ Δενδρινού, *Υπομνηστικόν*, σ. 198, υπ. 15.

⁴⁶⁵ Μίλλερ, *Φραγκοκρατία*, σ. 19.

⁴⁶⁶ Επιστολή υπ' αρ. 46, «Τῷ οἰκουμενικῷ πατριάρχῃ κῦρ Λεοντίῳ», Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 74.

⁴⁶⁷ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 97· Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 75, στ. 1-12 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 63, στ. 14-22.

⁴⁶⁸ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 86· Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 75, στ. 22-26 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 63, στ. 30-34: «Ἡμεῖς γὰρ οὐκέτι δυνάμεθα οὐδὲ ἄνθρωπον γοῦν ἀποστέλλειν ἐκεῖσε διὰ τὸ τοὺς πλείονας φυγάδας γενέσθαι σφαττομένους καὶ πάντα δὴ τρόπον κακουμένους, ὀλιγοστοὺς δὲ τινας ἐναπομείναι, ὅσοι δῆλα δὴ ἐμίγησαν τοῖς πειρατικοῖς ἔθνεσι δι' ἐπιγαμιῶν καὶ ἔμαθον τὰ ἔργα αὐτῶν...».

σχετικά με αυτά τα προβλήματα συνέταξε και εκτενή έκθεση προς τον μεγάλο οικονομό⁴⁶⁹, η οποία όμως δυστυχώς δεν διασώθηκε⁴⁷⁰.

3. Επαφές Χωνιάτη επί Αλεξίου Γ' Αγγέλου (1195-1203).

Ο Ισαάκιος Άγγελος έχασε τον θρόνο του τον Απρίλιο του 1195, όταν ανατράπηκε από τον μεγαλύτερο αδελφό του⁴⁷¹, ο οποίος διέταξε την τύφλωσή του και ανέβηκε αυτός στον θρόνο με το όνομα Αλέξιος Γ'⁴⁷². Η περίοδος διακυβερνήσεως του Αλεξίου ήταν η χειρότερη, καθώς τα προβλήματα για τους υπηκόους της αυτοκρατορίας και ιδιαιτέρως της Αττικής κορυφώθηκαν. Η πειρατεία είχε ξεφύγει από κάθε έλεγχο, και για την αντιμετώπισή της τριπλασιάστηκαν οι φόροι⁴⁷³, υπέρ της κατασκευής πλοίων για τον βυζαντινό στόλο και τη συντήρηση των πληρωμάτων τους, ενώ διατάχθηκε και η κατασκευή κατέργων⁴⁷⁴. Επίσης η βυζαντινή διοίκηση έφθασε στον έσχατο βαθμό διαλύσεως και όλα τα αξιώματα έγιναν αντικείμενο αγοραπωλησίας, με αποτέλεσμα οι χειρότεροι των ανθρώπων να αγοράζουν τα σημαντικότερα των αξιωμάτων. Ακόμα και Σκύθες και Σύροι, που στο παρελθόν είχαν υπάρξει δούλοι, αξίωναν με χρήματα να κερδίσουν τον τίτλο του «σεβαστού»⁴⁷⁵. Οι δε συγγενείς του αυτοκράτορα και άλλοι της ανωτέρας τάξεως, συνηθισμένοι, λόγω των συνεχών ανατροπών στον θρόνο, να αρπάζουν με κάθε τρόπο χρήματα από τη δημόσια περιουσία, συσσώρευαν πλούτη κλέβοντας τις επαρχίες⁴⁷⁶. Και επιπλέον, αυτή την εποχή ανέκυψε και το σοβαρό πρόβλημα του Λέοντος του Σγουρού.

Εξαιτίας όλης αυτής της καταστάσεως, η περίοδος αυτή είναι για τον Μιχαήλ Χωνιάτη η πιο παραγωγική από πλευράς διπλωματικής δραστηριότητας. Επιστολές αποστέλλονται σε μεγάλο αριθμό υψηλά ισταμένων πολιτικών και εκκλησιαστικών ανδρών της εποχής, που θα μπορούσαν να συμβάλουν στην καλύτερη κατάσταση των πραγμάτων για την Αθήνα. Στο κέντρο αυτής της δραστηριότητας βρίσκεται το περίφημο «Υπομνηστικόν» προς τον Αλέξιο Γ', όπου ο Χωνιάτης βλέποντας πλέον τα αδιέξοδα, στα οποία είχε περιέλθει η πόλη, αποφασίζει να τον ενημερώσει άμεσα και με κάθε λεπτομέρεια, με την ελπίδα να επιτύχει κάποια βελτίωση της καταστάσεως. Δεν είναι δε τυχαίο ότι οι περισσότερες από τις επίσημες αυτές επιστολές στέλλονται όχι απλώς αυτή την περίοδο, αλλά και την ίδια ακριβώς χρονιά με το «Υπομνηστικόν», γεγονός που καταδεικνύει την αποκορύφωση των προβλημάτων της Αθήνας εκείνο το έτος.

⁴⁶⁹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 75, στ. 26-28 / Κολονού, *Epistulae*, σ. 63, στ. 34-35: «...καθώς πλατύτερον περὶ τούτου ἐδηλώθη τῷ πανεντιμοτάτῳ μεγάλῳ οἰκονόμῳ».

⁴⁷⁰ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 86.

⁴⁷¹ Φειδᾶ, *Βυζάντιο*, σ. 123.

⁴⁷² Γρηγοροβίου, *Ἱστορία*, σ. 331-132.

⁴⁷³ Μαυρομμάτη, *Περιβάλλον*, σ. 04.

⁴⁷⁴ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 87.

⁴⁷⁵ Γρηγοροβίου, *Ἱστορία*, σ. 336.

⁴⁷⁶ Γρηγοροβίου, *Ἱστορία*, σ. 336· βλ και Choniatae, *Historia*, σ. 638, στ. 16-17: «ἀλλ' οἱ τῷ βασιλεῖ προσήκοντες κερδοσυλλέκται πάντες τυγχάνοντες...».

α. Επιστολές προς τον λογοθέτη Δημήτριο Τορνίκη.

Μαζί με το «Υπομνηστικόν» προς τον αυτοκράτορα Αλέξιο Γ΄ και για τους ίδιους ακριβώς λόγους με αυτό, ο Χωνιάτης έστειλε επιστολή (την υπ' αρ. 58) και στον λογοθέτη του δρόμου Δημήτριο Τορνίκη⁴⁷⁷. Τον ενημέρωσε εξ ονόματος του «πτωχού και αδικουμένου λαού»⁴⁷⁸, δηλ. των Αθηναίων, ότι πλήθυναν, γινόμενοι πιο πολλοί από τις τρίχες των κεφαλιών τους, εκείνοι που τους προκαλούσαν θλίψη και επηρέαζαν αρνητικά τη ζωή τους⁴⁷⁹. Εννοούσε όλους εκείνους τους δασμολόγους και τους κρατικούς υπαλλήλους, για τους οποίους έκανε λόγο και στο «Υπομνηστικόν», στο οποίο εξάλλου, όπως θα δούμε παρακάτω, χρησιμοποιεί και αντιστοιχία φράση.

Για το ίδιο δε το «Υπομνηστικόν» (που το ονόμαζε «δεητήριον»⁴⁸⁰, δηλαδή παρακλητικό γράμμα) ενημέρωνε τον Τορνίκη, ζητώντας του να το διαβάσει πριν από τον αυτοκράτορα και στη συνέχεια να το αναγνώσει δημοσίως προς το πλήθος των «καταστροφικών δυνάμεων»⁴⁸¹, εννοώντας προφανώς τους διάφορους αξιωματούχους, που με τη δύναμή τους καταπίεζαν τον λαό. Του ζητούσε όμως να μην αρκестεί σ' αυτά, αλλά και ο ίδιος να καταπιαστεί με τα προβλήματα των Αθηναίων, χρησιμοποιώντας την εξουσία του προκειμένου να μειωθεί η φορολογία και να σταματήσουν οι έκτακτες εισφορές («επήρειες»). Τον καλούσε επίσης να μην αδιαφορήσει για την απόγνωση και τις εκκλήσεις των κατοίκων της πόλης και τις δικές του, ώστε να μη γίνει ο ίδιος αιτία να καταστραφεί η Αθήνα⁴⁸².

Δεν ήταν όμως αυτή η πρώτη φορά που ο Χωνιάτης ζητούσε βοήθεια, ούτε φυσικά η πρώτη που του απέστελλε γράμμα με ανάλογα αιτήματα. Ήδη από την πρώτη του επιστολή⁴⁸³, την οποία είχε αποστείλει το 1185⁴⁸⁴, παρακαλούσε τον Τορνίκη να μεσολαβήσει στον τότε αυτοκράτορα για το ποίμνιο της μητροπόλεώς του⁴⁸⁵. Αντιστοιχώς και σε δύο επόμενες επιστολές προς τον Τορνίκη (τις υπ' αρ. 32 και 40), το αίτημα ήταν ίδιο.

Η υπ' αρ. 32 είναι της ίδιας χρονιάς με την πρώτη, δηλαδή του 1185, και υπάρχουν αναφορές για την πτώση της τυραννίδας του Ανδρονίκου⁴⁸⁶. Ζητούσε προνομιακή μεταχείριση και διαμαρτυρόταν γιατί η Αθήνα δεν ωφελήθηκε από τη «βα-

⁴⁷⁷ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 167.

⁴⁷⁸ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 96, στ. 2-3 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 79, στ. 2: «βοήσομαι πρὸς σὲ μετὰ τοῦ πτωχοῦ τούτου καὶ ἀδικουμένου λαοῦ».

⁴⁷⁹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 96, στ. 4-6 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 79-80, στ. 5-6: «ἐπληθύνθησαν γὰρ ὑπὲρ τὰς τρίχας τῶν κεφαλῶν ἡμῶν οἱ θλίβοντες καὶ ἐπηρεάζοντες ἡμᾶς».

⁴⁸⁰ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 96, στ. 13 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 80, στ. 11.

⁴⁸¹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 96, στ. 13-16 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 80, στ. 11-13: «Ὑπανάγνωθί μοι τὸν δεητήριον χάρτην, ὃν οἱ παντλήμονες Ἀθηναῖοι ἀνέπεμψαν πρὸς τὸν κράτιστον καὶ ἅγιον ἡμῶν αὐτοκράτορα, καὶ, ἀναλεξάμενος ἐκείθεν τὸ πλῆθος τῶν ὀλοθρευτικῶν δυνάμεων...».

⁴⁸² Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 96, στ. 17-23 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 80, στ. 14-19: «Ἀλλὰ καὶ τὰ πρὸς τὴν αὐθεντίαν σου ἐπελθὼν, οὐκ ἀμφιγνοήσεις τὸ μὴ οὐκ ἀπογῶναι τοὺς ἀνθρώπους καὶ ὁμόσε πᾶσι κινδύνους χωρεῖν. Ἐπικαμφθεὶς οὖν ταῖς αὐτῶν τε καὶ ἡμῶν δεήσεσι, τὴν μὲν παρείσπραξιν μετριωτέραν κέλευσον γίνεσθαι, τὰς δ' ἐπηρείας κουφισθῆναι ὅση δύναμις σπούδασον, ἵνα μὴ τῆς ἀπωλείας τῶν Ἀθηνῶν ἡ αἰτία τῇ αὐθεντίᾳ σου προστριβῇ».

⁴⁸³ Επιστολή υπ' αρ. 31, «Τῷ σεβαστῷ ἐπὶ τοῦ κανικλείου κῦρ Δημητρίῳ Τορνίκη», Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 50 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 43.

⁴⁸⁴ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 165.

⁴⁸⁵ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 165-166.

⁴⁸⁶ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 164.

σιλική δωρεά»⁴⁸⁷. Στην υπ' αρ. 40, μέσω του Τορνίκη και της ιδιότητάς του ως λογοθέτου, ζητούσε την αυτοκρατορική εύνοια και διαμαρτυρόταν για άλλη μία φορά για την παραμέληση των Αθηνών⁴⁸⁸, λέγοντάς του πως είναι πεπεισμένος ότι πλέον ήρθε ο καιρός η Αθήνα να ευημερήσει ξανά και να απαλλαγεί από τα προβλήματα που την ταλανίζουν από παλιά, ώστε να βρει και ο ίδιος ως ιεράρχης της επιτέλους ανάπαυση από τις ατελείωτες δυσκολίες⁴⁸⁹. Ιδιαίτερα διαμαρτυρόταν για τον ερχομό δύο αντιπραιτόρων αντί ενός στην Αθήνα και ζητούσε να μη στέλλεται αντιπραιτόρας, παρά μόνο κατά περιόδους ένας πραιτόρας, όταν παρίστατο ανάγκη, όπως είχε συμβεί με τους Δριμύ και Προσούχ. Επεσήμαινε επίσης ότι αυτό που ζητούσε δεν αποτελούσε ζημία για το δημόσιο (και συνεπώς δεν υπήρχε λόγος να μη γίνει αποδεκτό)⁴⁹⁰. Το αίτημα βεβαίως αυτό έχει μεγάλη σημασία, διότι όπως είδαμε κάθε επίσκεψη κρατικού αξιωματούχου στην Αθήνα σήμαινε γι' αυτή σειρά εξόδων και χρηματικών απωλειών.

Εκτός από τον Δημήτριο Τορνίκη, επιστολή είχε αποστείλει και στον γιο του, τον –επίσης λογοθέτη του δρόμου– Κωνσταντίνο Τορνίκη⁴⁹¹, με την οποία ζητούσε βοήθεια, ιδιαίτερα για την αντιμετώπιση των εχθρικών διαθέσεων του Λέοντος Σγουρού την εποχή που αυτός είχε αποκτήσει μεγάλη ισχύ, με αποτέλεσμα να προκαλεί ανησυχία στον Μιχαήλ για την τύχη της Αθήνας⁴⁹². Και πράγματι, όπως θα δούμε στη συνέχεια, ο Σγουρός επιτέθηκε στην Αθήνα προξενώντας της μεγάλη ζημιά, παρ' ότι δεν κατάφερε να την κατακτήσει χάρις ακριβώς στον ιεράρχη της.

β. Με τον λογοθέτη Ιωάννη Βελισσαριώτη.

Την ίδια χρονιά με το «Υπομνηστικόν» στέλνει επιστολή και προς τον λογοθέτη Ιωάννη Βελισσαριώτη. Ο Μιχαήλ Χωνιάτης με τον Ιωάννη Βελισσαριώτη συνδεόταν με δεσμούς φιλίας, αφού η αδελφή των αδελφών Βελισσαριώτη (Ιωάννη και Μιχαήλ) έγινε σύζυγος του αδελφού του, του Νικήτα Χωνιάτη⁴⁹³, ενώ οι ίδιοι ήσαν παλαιοί συμμαθητές⁴⁹⁴. Στην επιστολή υπ' αρ. 65 λοιπόν διαμαρτύρεται για τη βαρεία φορολογία και τις πιέσεις που υφίστανται οι Αθηναίοι από τον Στειριόνη (τον πρώην

⁴⁸⁷ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 164· Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 54, στ. 11-14 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 44-80, στ. 54-56: «...ὡς ἡ μᾶλλον δεομένη εὐποίας ἡμετέρα χώρα τῶν Ἀθηνῶν, ὡς καὶ μᾶλλον ἐρημωθεῖσα, οὐκ ἀναλόγως ταῖς λοιπαῖς χώραις τῆς βασιλικῆς δωρεᾶς ἀπήλαυσε».

⁴⁸⁸ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 166.

⁴⁸⁹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 65, στ. 8-12 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 55, στ. 7-11: «...μᾶλλον δ' ἐπεείσμεν, ὡς νῦν ἤκει καιρὸς Ἀθήνας ἀναζωπυρηθῆναι καὶ συνοικισθῆναι καὶ τῆς παλαιᾶς τάλαιπωρίας ἀνενεγκεῖν καὶ τὸν οὐκ εὐτυχῇ ταύτης ἱερέα τῶν ἐπ' αὐτῇ θρήνων ἀνακωχεῦσαι βραχὺ καὶ μικρὰν εὐρέσθαι τῶν μυρίων δυσχερειῶν ἀνάπνευσιν...».

⁴⁹⁰ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 66, στ. 13-17 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 56, στ. 34-37: «Οὐ μεγάλα τινὰ καὶ ἐπιζήμια τῷ δημοσίῳ αἰτούμεθα· ἀλλὰ πρῶτον μὲν μὴ στέλλεσθαι εἰς Ἀθήνας ἀντιπραιτόρα, αὐτὸν δὲ τὸν πραιτόρα κατὰ περιόδους ἐπιδημεῖν καὶ ὅσας δέησεις, καθὼς ὁ θαυμάσιος Δριμὺς καὶ ὁ πρὸ αὐτοῦ Προσούχ...». Βλ. καὶ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 335.

⁴⁹¹ Επ. υπ' αρ. 77.

⁴⁹² Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 169.

⁴⁹³ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 137. Στη σχέση αυτή κάνει αναφορά και ο ίδιος ο Χωνιάτης λέγοντας: «...εἴτα καὶ διὰ συγγενείας ἀνεκράθην εἰς ἄκραν ἔνωσιν, τοῦ θεοῦ, οἶμαι, προβλεψαμένου τὴν νῦν διάστασιν καὶ διὰ τοῦτο τῷ τοῦ τῆς φιλίας δεσμῷ τὸν τῆς συγγενείας προσπλέξαντος, ἵνα καὶ ἐς τοσοῦτον ἀφεστηκόσιν ἄλντος διαμένη καὶ ἄρρηκτος», Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 21, στ. 7-11 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 20, στ. 6-10.

⁴⁹⁴ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 81.

πειρατή που πλέον είχε βρεθεί στην υπηρεσία της αυτοκρατορίας και καταδυνάστευε οικονομικώς τους κατοίκους της Αττικής), τους «επηρεαστάς», τους «κτίστας κατέργων», τους «πλωιμολόγους», τους «καπνολογούντας», τους «ζευγολογούντας», τους «ὑποδοχάτορας τοῦ πραίτωρος», τους πειρατές και κάποιον άγνωστο σε μας «βεστιαρίτη» που, όπως φαίνεται, απαιτούσε από τους Αθηναίους «κήνσκο», καθώς επίσης και για τις πιέσεις που δέχονταν οι κάτοικοι της Αττικής για την επιβολή των «προσκυνητικών» και του «ακροστίχου», όταν μάλιστα, συνεχίζει ο Μιχαήλ, οι Θήβες, αν και πλουσιότερες, δεν κατέβαλλαν τον φόρο στους πλωιμολόγους⁴⁹⁵.

Προλαβαίνει πιθανή σκέψη τοῦ παραλήπτη του ότι αυτά για τα οποία διαμαρτύρεται τα αντιμετωπίζουν και άλλες πόλεις, γράφοντάς του ότι κάποια τα υφίσταται μόνο η Αθήνα, όπως τις εισφορές προς τον Στειριόνη και τους κτίστες κατέργων, ενώ κάποια άλλα μπορεί να είναι κοινά και με άλλες πόλεις, όμως και πάλι από την Αθήνα ζητείτο να πληρώσει περισσότερα. Επισημάνει ειδικότερα ότι η Αθήνα επιφορτιζόταν περισσότερο από τις άλλες πόλεις, τόσο με την πληρωμή του ακροστίχου, όσο και με τις λεηλασίες των «θαλασσίων ληστών», δηλ. των πειρατών, που μαστίζαν τα παράλια της Αττικής⁴⁹⁶. Κρούει τέλος τον κώδωνα του κινδύνου, λέγοντας ότι αν δεν ληφθούν μέτρα, ώστε να επιλυθούν τα προβλήματα αυτά που ταλανίζουν την πόλη, η Αθήνα, η «κάποτε εστία των σοφών», κινδυνεύει να «απαλειφθεί από τον κατάλογο των ελληνικών πόλεων»⁴⁹⁷.

Με τον Ιωάννη Βελισσαριώτη είχε επικοινωνία και για ένα θέμα εκκλησιαστικής δικαιοδοσίας, που αφορούσε τα δίκαια της Εκκλησίας των Αθηνών: Το χωριό Ωρωπός, ήδη από το έτος 1193, με τη συνέργεια του Βελισσαριώτη, είχε ανατεθεί στην Εκκλησία των Αθηνών, προκειμένου να τη βοηθήσει στις αμέτρητες οικονομικές της υποχρεώσεις. Η ίδια η Αθήνα βρισκόταν κάτω από την άμεση προστασία του Λογοθέτου του δρόμου Κωνσταντίνου Τορνίκη, που διέκειτο ευμενώς έναντι του μητροπολίτου Μιχαήλ. Αλλά οι Θηβαίοι, με ψεύδη προς τους πραίτορες Ελλάδος και Πελοποννήσου, που έδρευαν στην πόλη τους, πέτυχαν επί Αλεξίου Γ', το 1200, την έκδοση πραιτορικού σημειώματος, με το οποίο το χωριό αναγραφόταν ως κτήμα των Θηβαίων, στερώντας έτσι την Εκκλησία των Αθηνών από τα έσοδα που αυτό της προσέφερε⁴⁹⁸.

⁴⁹⁵ Φωτεινή Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 138-139· Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 106, στ. 10-13 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 88, στ. 19-21: «Εἰ δὲ ἀδίκως ἐκπιεζόμεθα καὶ παρὰ τῶν δασμολογούντων ἐκμυελίζομεθα δι' οὐδὲν ἕτερον, ἀλλ' ὅτι ἐπτωχεύσαμεν σφόδρα καὶ ἐσμέν ταπεινοὶ καὶ τῷ βουλομένῳ ἐτοίμη θήρα ἐκκείμεθα...»· Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 106, στ. 27-32 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 88, στ. 33-37: «...ἀριθμεῖτέ μοι τοὺς ἐπηρεαστάς, κτίστας κατέργων, πλωῖμολόγους τοῦ Στειριόνου, ἐτέρους πλωῖμολόγους οὐχ ἁπλῶς, ἀλλὰ καπνολογούντας, ζευγολογούντας, τοὺς ὑποδοχάτορας τοῦ πραίτωρος, αὐτὴν τοῦ πραίτωρος τὴν ἐπέλευσιν, τὰς ἀμέτρους τροφάς, τὰς ζημίας, τὰ προσκυνητικά...»· Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 107, στ. 2-4 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 89, στ. 39-40: «...ἐπὶ τούτοις καὶ τὴν παρὰ τοῦ βεστιαρίτου καινοφανῆ τοῦ κήνσου ἀπαίτησιν μετὰ σοβαροῦ τινος καὶ ὑψιβρεμέτου συνεργοῦ».

⁴⁹⁶ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 107, στ. 4-10 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 89, στ. 40-45: «Καὶ μὴ μοι λέγετε ὅτι κοινὰ ταῦτα, ἀλλὰ μανθάνετε τὴν ἡμετέραν ἀθλιότητα, ὅτι τινὰ μὲν τούτων ἡμεῖς μόνοι τῶν ἄλλων ἐξημιώθημεν, οἷον τὰ τοῦ Στειριόνου καὶ τὰ τῶν κατεργοκτιστῶν, τᾶλλα δὲ τῶν ἄλλων βαρύτερα ἡμεῖς ἀπαιτούμεθα, ἵνα μὴ λέγωμεν ἀπαίτησιν καὶ παρείσπραξιν βαρεῖαν τοῦ ἀκροστίχου καὶ θαλαττίων ληστῶν λεηλασίαν συνεχῆ».

⁴⁹⁷ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 106, στ. 21-24 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 88, στ. 28-29: «Εἰ μὴ δι' ἡμᾶς ἢ δι' αὐτάς, ὥς ἐστίαν ποτὲ τῶν σοφῶν, ὠφεῖλετε βοηθῆσαι, κινδυνευούσαις ἀπαλιφῆναι τοῦ καταλόγου τῶν Ἑλληνίδων πόλεων...».

⁴⁹⁸ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 81· Νερούτσου, *Ἀθῆναι Α'*, σ. 45.

Ο Μιχαήλ προσπάθησε να αντισταθεί σ' αυτό με όλες του τις δυνάμεις, επικοινωνώντας αρχικά με τον Βελισσαριώτη, τον μεγάλο λογοθέτη, στην συνέχεια με τον αναγραφέα (συμβολαιογράφο, δημόσιο γραμματέα) Γεώργιο Κολυμβά⁴⁹⁹ και τον συνεργάτη του Νομικόπουλο⁵⁰⁰. Αναγκάστηκε μάλιστα το 1201 να μεταβεί ο ίδιος στην Κωνσταντινούπολη, προκειμένου να καταφέρει πιο αποτελεσματικά να αλλάξει το δημιουργημένο από τους πραιτορες στη Θήβα κλίμα, σχετικά με το θέμα. Δεν κατάφερε όμως τίποτα, και έτσι γύρισε άπραγος φέροντας μόνο κενές υποσχέσεις⁵⁰¹, ενώ ο Ωρωπός αφαιρεθείς από την Αθήνα παραδόθηκε στους Θηβαίους⁵⁰². Όπως εύστοχα σχολιάζει ο Σπ. Λάμπρος, η περιέργη αυτή διαμάχη θυμίζει και τις ανάλογες αρχαίες διαμάχες μεταξύ των αρχαίων Αθηναίων και των αρχαίων Βοιωτών για την ίδια πάλι περιοχή, δηλαδή τον Ωρωπό⁵⁰³.

γ. Προσφώνημα προς τον λογοθέτη Βασίλειο Καματηρό.

Μετά το «Υπομνηστικόν»⁵⁰⁴, στην Αθήνα στάλθηκε ο λογοθέτης του δρόμου και φροντιστής του αυτοκράτορα⁵⁰⁵ Βασίλειος ο Καματηρός. Ο Καματηρός είχε χρηματίσει πατριάρχης⁵⁰⁶, ενώ ήταν αδελφός της πανίσχυρης βασίλισσας Ευφροσύνης συζύγου του Αλεξίου Γ'⁵⁰⁷. Ο μητροπολίτης Αθηνών, όπως με όλους τους επισήμους που επισκέπτονταν την Αθήνα, του απηύθυνε προσφώνημα. Η γνωριμία των δύο ανδρών ήταν παλαιά. Επί Ανδρονίκου για παράδειγμα, 10 χρόνια παλαιότερα, το 1185, ο Καματηρός είχε τυφλωθεί από τον αυτοκράτορα και διασώζεται επιστολή (υπ' αρ. 39) που του είχε στείλει ο Χωνιάτης προσπαθώντας να τον παρηγορήσει για το γεγονός⁵⁰⁸.

Με την έλευσή του στην Αθήνα λοιπόν, ο Χωνιάτης απηύθυνε προς τον επίσημο επισκέπτη και παλαιό γνώριμό του πανηγυρική προσφώνηση⁵⁰⁹, το «Προσφώνημα εις τὸν γυναικάδελφον τοῦ βασιλέως καὶ λογοθέτην κύρ Βασίλειον τὸν Καματηρόν»⁵¹⁰. Σ' αυτό ο Μιχαήλ προσπαθούσε να του εκθέσει, όσο πιο πειστικά μπορούσε, την κακή κατάσταση των αθηναϊκών πραγμάτων, αλλά και να κερδίσει τη συμπάθειά του, αφ' ενός εκδηλώνοντας τον θαυμασμό του για τις αρετές που διέθετε⁵¹¹, παρά την τύφλωσή του, και αφ' ετέρου επικαλούμενος την ιστορία της πόλεως,

⁴⁹⁹ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 81· επιστολή υπ' αρ. 81, «*Τῷ ἀναγραφῇ κύρ Γεωργίῳ τῷ Κολυμβᾷ*» Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 129 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 107.

⁵⁰⁰ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 153· επιστολή υπ' αρ. 82, «*Πρὸς τὸν αὐτὸν καὶ τὸν σύντροφον αὐτοῦ κυρὸν τὸν Νομικόπουλον*», Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 131 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 108.

⁵⁰¹ Νερούτσου, *Ἀθῆναι Α'*, σ. 45.

⁵⁰² Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 81-82.

⁵⁰³ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 81-82.

⁵⁰⁴ Ο G. Stadtmüller (Stadtmüller, *Choniates*, σ. 253) και η Φ. Κολοβού (Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 15) αναφέρουν το 1195 ως έτος κατά το οποίο ο Καματηρός στάλθηκε στην Αθήνα. Όμως η αποστολή του φαίνεται να ήταν αποτέλεσμα του Υπομνηστικού, όπως καταγράφουν οι Σπ. Λάμπρος (Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 96) και Κ. Μανίκας (Μανίκας, *Αθήνα*, σ. 353) άρα δεν μπορεί να συνέβη πριν από το 1199, χρονιά κατά την οποία απεστάλη το «Υπομνηστικόν».

⁵⁰⁵ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 336.

⁵⁰⁶ Από τον πατριαρχικό θρόνο παραιτήθηκε τον Ιούλιο του 1183 (Νερούτσου, *Ἀθῆναι Α'*, σ. 43).

⁵⁰⁷ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 96.

⁵⁰⁸ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 169.

⁵⁰⁹ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 336.

⁵¹⁰ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 312.

⁵¹¹ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 96-97.

ελπίζοντας ότι αυτός ο μορφωμένος άνδρας δεν θα καταφρονούσε την πάλαι ποτέ κοιτίδα της σοφίας⁵¹².

Αφού λοιπόν, του λέει, η Αθήνα αντιμετώπισε κατά την αρχαιότητα ένα σωρό κινδύνους, όπως τους Πέρσες του Δαρείου, του Ξέρξη και του Μαρδονίου, τους οποίους ανάγκασαν να υποχωρήσουν στην Ασία⁵¹³, πλέον βρίσκεται σε άσχημη κατάσταση, κινδυνεύοντας να εξαφανιστεί και να χαθεί ακόμα και το όνομά της από τη μνήμη των ανθρώπων⁵¹⁴. Και ακριβώς γι' αυτό ο Καματηρός, μετά τον Θεμιστοκλή και τον Κόνωνα⁵¹⁵, θα μπορούσε να ονομαστεί τρίτος ανοικιστής της πόλεως, αν κατόρθωνε να την αναστήσει ξανά, ύστερα από την κατάσταση στην οποία βρισκόταν⁵¹⁶. Ο Καματηρός πράγματι προσπάθησε να βοηθήσει την Αθήνα, φροντίζοντας να περιστείλει κάπως τις καταχρήσεις των φοροεισπρακτόρων, προσφέροντας έτσι μια προσωρινή ανακούφιση στους κατοίκους της πόλης⁵¹⁷. Αν και δεν κατόρθωσε κάτι ουσιαστικότερο, τουλάχιστον δεν την έβλαψε, όπως έκανε στη συνέχεια ο Μιχαήλ Στρυφνός⁵¹⁸.

δ. Προσφώνημα και επιστολή προς τον μέγα δούκα του στόλου Μιχαήλ Στρυφνό.

Αντίθετα με τον Καματηρό, που κατέβαλε προσπάθειες για τη βελτίωση των αθηναϊκών πραγμάτων, ο μέγας Δούκας του Στόλου Μιχαήλ Στρυφνός, που στάλθηκε μετά απ' αυτόν, δημιούργησε μόνο προβλήματα στην πόλη, λόγω της μεγάλης πλεονεξίας του, σε συνάρτηση με τις αυθαιρεσίες των ισχυρών. Με τη δύναμη που του έδινε το γεγονός ότι είχε νυμφευτεί την αδελφή της βασίλισσας Ευφροσύνης, σύζυγου του Αλεξίου Γ' του Κομνηνού, πώλησε για δικό του οικονομικό όφελος τον εξοπλισμό των βασιλικών πλοίων, που κανονικά θα χρησιμοποιούνταν για την αντιμετώπιση της πειρατείας⁵¹⁹. Φαίνεται δε ότι και όσο καιρό ήταν στην Αθήνα, μεριμνούσε για τη συγκέντρωση χρυσού⁵²⁰, εις βάρος φυσικά των ντόπιων. Επόμενο λοιπόν ήταν, όταν ο Στρυφνός επισκέφτηκε την Αθήνα μαζί με τη σύζυγό του, για να προσκυνήσει στον ναό της Παναγίας στον Παρθενώνα, να τον υποδεχθεί ο Χωνιάτης με δυσάρεσκη, την οποία ήταν δύσκολο να αποκρύψει⁵²¹ στο «προσφώνημα εις τὸν μέγαν δούκα τὸν Στρυφνόν»⁵²² που του απηύθυνε.

⁵¹² Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 337.

⁵¹³ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 316, στ. 8-12.

⁵¹⁴ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 316, στ. 17-18: «...νῦν δὲ τεθνηκυίας κἄν αὐτὸ τοῦνομα ἐκ μνήμης ἀνθρώπων ὄχρετο...».

⁵¹⁵ Κόνων ο Αθηναίος, στρατηγός. Μετά την νίκη του το 394 π.Χ. στη ναυμαχία της Κνίδου κατά των Σπαρτιατών, επέστρεψε θριαμβευτικά στην Αθήνα, όπου οι πολίτες της τον τίμησαν με χρυσό στεφάνι και με ανδριάντα που έστησαν στον Κεραμεικό. Με χρήματα που εξασφάλισε από τους Πέρσες (συμμάχους εκείνη την περίοδο των Αθηναίων) ανοικοδόμησε τα Μακρά Τείχη και τα τείχη του Πειραιά.

⁵¹⁶ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 316-317, στ. 26-27, 1-2: «...τὸν ἀφανισμόν τῆς καθ' ἡμᾶς ἐπέσκηψε πόλεως καὶ οἷός τε εἶ τὰ εἰς ἀνοικισμόν αὐτῆς διοικήσασθαι, ἵνα σε μετὰ Θεμιστοκλέα καὶ Κόνωνα τρίτον ἀνοικιστὴν Ἀθηναίων περιάδωμεν...».

⁵¹⁷ Setton, Athens, σ. 195· Μανίκα, *Αθήνα*, σ. 353.

⁵¹⁸ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 97.

⁵¹⁹ Μίλλερ, *Φραγκοκρατία*, σ. 20.

⁵²⁰ Σπ. Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 97.

⁵²¹ Μίλλερ, *Φραγκοκρατία*, σ. 20 και Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 337.

⁵²² Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 324.

Βεβαίως, ο κοινός χαρακτήρας βυζαντινής διπλωματίας και ευγένειας που διέκρινε όλα τα κείμενα του Μιχαήλ Χωνιάτη και μάλιστα τα πιο επίσημα εξ αυτών, δεν λείπει και από το συγκεκριμένο προσφώνημα. Δεν πρέπει να μας διαφεύγει το γεγονός ότι βασικός στόχος του μητροπολίτου δεν ήταν ούτε να «τιμωρήσει» ούτε φυσικά να θυμώσει τους παραλήπτες των λόγων του, αλλά σε κάθε περίπτωση να τους διαθέσει ευμενώς έναντι των προβλημάτων της Αθήνας. Στο παρόν κείμενο ο Χωνιάτης προσπαθεί να εκμεταλλευτεί την επιρροή που κατά κανόνα οι γυναίκες σύζυγοι ασκούν προς τους άνδρες τους. Έτσι απευθύνει τον κολακευτικό του λόγο προς τη γυναίκα του Μιχαήλ Στρυφνού Θεοδώρα. Τη συγκρίνει με διάσημες γυναίκες του παρελθόντος, όπως τη μητέρα του Μ. Κωνσταντίνου Αγία Ελένη⁵²³, αναφέροντας ότι η Θεοδώρα «βαδίζει στα χνάρια της πιο μακάριας από τις βασίλισσες, της Ελένης, που γέννησε τον μεγάλο ανάμεσα στους βασιλιάδες Κωνσταντίνο. Και όπως εκείνη έφτασε στην Παλαιστίνη για να αντικρύσει τα θαυμαστά πράγματα που υπήρχαν εκεί, έτσι τώρα και η Θεοδώρα ήρθε στον τόπο αυτόν (την Αθήνα), για να δει την τερπνότητα της Παρθένου, να επισκεφτεί τον άγιο ναό της, να γεμίσει την ψυχή της με τις αναλαμπές του ναού της...» (σ.σ. ίσως κάνει αναφορά στο φως που, όπως σημειώσαμε και αλλού, «έλουζε» εσωτερικά τον Παρθενώνα) «...και να ‘απολαύσει’ τον Κύριο, δεχόμενη απ’ αυτόν όλα εκείνα τα οποία επιθυμεί η καρδιά της»⁵²⁴.

Την ίδια εποχή με τον «Υπομνηστικόν» χρονολογείται και η μοναδική σωζόμενη επιστολή του Χωνιάτη προς τον Στρυφνό⁵²⁵. Σ’ αυτή, σε κάπως έντονο ύφος του εξηγεί αναλυτικά την κατάσταση της Αθήνας. Προφανώς ο Στρυφνός είχε δει εμπορικά πλοία που υπήρχαν στον Πειραιά, που ακόμα και τότε ήταν ένα σημαντικό λιμάνι, αντίθετα με τα άλλα δύο λιμάνια της Αττικής, δηλ. της Μουνιχίας και του Φαλήρου, και φαίνεται πως κάπου είχε αντιπαραβάλει ειρωνικά τον Πειραιά με το λιμάνι της Κωνσταντινουπόλεως. Όμως δεν υπήρχε στην πραγματικότητα καμμία σύγκριση, αφού το μεν πρώτο διέθετε εμπορική δραστηριότητα που δεν ήταν καν άξια λόγου, το δε δεύτερο αποτελούσε ένα από τα μεγαλύτερα διεθνή λιμάνια της εποχής⁵²⁶. Ο ιεράρχης λοιπόν αντέδρασε σ’ αυτή την παραπληροφόρηση, αποκαθιστώντας την αλήθεια και παρουσιάζοντάς του τη φτώχεια και τη δυστυχία της Αθήνας, η οποία δεν είχε ανεπτυγμένη ούτε γεωργία ούτε κτηνοτροφία ούτε μεταξουργία ούτε κάποια άλλη παραγωγή που θα μπορούσε να επιφέρει πλούτο, ενώ αντιθέτως ήταν «πλούσια» σε θαλάσσιους ληστές, οι οποίοι ρήμαζαν τις παραθαλάσσιες –και όχι μόνο– περιοχές⁵²⁷. Εξαιτίας αυτών, του έγραφε ότι οι Αθηναίοι θεωρούσαν τη γειτνίαση με τη θάλασσα ως το μέγιστο από τα δεινά της πόλεως⁵²⁸ και του απαριθμούσε τα δεινά που έπλητταν την πόλη, όπως κάποιοι ντόπιοι συκοφάντες, κακοήθεια γειτόνων, επιδρομές πειρατών, απληστία «επηρεαστών» και ένα σωρό άλλα⁵²⁹.

Καταλήγει δε λέγοντάς του ότι ο Θεός του έδωσε πολλά χρήματα και ότι θα του δώσει ακόμα περισσότερα, όμως από την Αθήνα δεν είναι δυνατόν να πάρει χρή-

⁵²³ Καλδέλλη, *Παρθενώνας*, σ. 223.

⁵²⁴ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α’*, σ. 332, στ 20-28.

⁵²⁵ Επ. υπ’ αρ. 20, «Τῷ μεγάλῳ δουκὶ τῷ Στρυφνῷ», Λάμπρου, *Σωζόμενα Β’*, σ. 98.

⁵²⁶ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 337-338.

⁵²⁷ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β’*, σ. 98-99, στ. 22-26, 1-3 / Kolovou, *Epistulae*, σ. 82, στ. 10-15.

⁵²⁸ Μίλλερ, *Φραγκοκρατία*, σ. 20· Λάμπρου, *Σωζόμενα Β’*, σ. 99, στ. 8-10 / Kolovou, *Epistulae*, σ. 82, στ. 20-21: «...ὅτι μὴ τὸ ἐπὶ θαλάττῃ κεῖσθαι καὶ πρὸς τὸν ἐκ θαλάττης πλοῦτον εὖ ἔχειν τῆς κατὰ φύσιν θέσεως».

⁵²⁹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β’*, σ. 99, στ. 11-14 / Kolovou, *Epistulae*, σ. 82, στ. 23-25: «...πολλὰ ἐπιτρίβουσι τὰ δεινὰ καὶ φιλονεικοῦσιν ἐξερημῶσαι, φθόνος ἐγχωρίων βασκάνων τινῶν, κακοήθεια γειτονούντων, καταδρομὴ πειρατῶν, ἀπληστία ἐπηρεαστῶν, ἄλλα μυρία».

ματα, διότι αυτά δεν υπάρχουν, αλλά θα πάρει κάτι πολύ ανώτερο, πολυτιμότερο από χρυσό, πολύτιμους λίθους και μαργαριτάρια· θα πάρει ευχαριστίες και επαίνους και προσευχές προς τον Θεό από τους ευεργετημένους Αθηναίους, που θα είναι μονιμότερα και πιο σίγουρα δικά του απ' ό,τι τα χρήματα⁵³⁰. Ο μητροπολίτης δηλαδή, προσπαθεί να του αφυπνίσει την κοιμισμένη του φιλοτιμία, παρουσιάζοντάς του πόσο είναι ανώτερη από τα χρήματα η χωρίς έξοδα ευλογία από την πόλη και τον ιερέα⁵³¹.

ε. Επιστολές προς τον σεβαστό και επί του κανικλείου Θεόδωρο Ειρηνικό.

Ο Μιχαήλ Χωνιάτης απέστειλε την υπ' αρ. 63 επιστολή του προς τον «σεβαστό και επί του κανικλείου» Θεόδωρο Ειρηνικό στην Κωνσταντινούπολη (που ήταν ισχυρός παράγων της διοικήσεως⁵³²), την ίδια εποχή με το Υπομνηστικόν στον Αλέξιο Γ' Άγγελο, και για τον ίδιο ακριβώς λόγο· για να επιτύχει δηλ. τη βελτίωση της οικονομικής καταστάσεως των Αθηνών με την απαλλαγή των κατοίκων της Αττικής από δυσβάσταχτους φόρους⁵³³.

Για να το πετύχει, υπενθύμιζε και σ' αυτόν την ιστορία της πόλεως, καθώς πρόκειται για «πόλιν ἀρχαίαν καὶ ἦν ὅτε εὐδαίμονα καὶ μισοτύραννον καὶ πατρίδα φίλην τοῦ κοινοῦ γένους τῶν ἀπανταχοῦ σοφῶν...»⁵³⁴ και κατά τα νεώτερα χρόνια «πολιοῦχον αὐχοῦσαν τὴν παμβασίλειαν Παρθένον καὶ θεομήτορα, ἧς τὸ δεῦρο θεῖον ἀνάκτορον βέβηκε μὲν κατὰ κορυφὴν τῆς παλαιᾶς ἀκροπόλεως...»⁵³⁵. Αυτή την πόλη, στολίδι στα παλιά και στα νέα χρόνια, την καταδυναστεύει ο πραίτορας, σε βαθμό χειρότερο και από τον αρχαίο Ξέρξη. Δεν ζητά γη και ύδωρ (όπως ο Ξέρξης), αλλά κάθε καρπό της γης και όλα τα ζώα, και μαζεύει χρήματα σαν να έχει βρει πηγή θησαυρού. Κάθε δε επηρεαστής είναι χειρότερος από τους τριάκοντα τυράννους μαζί⁵³⁶.

Στον Ειρηνικό απέστειλε και μια δεύτερη επιστολή⁵³⁷, που χρονολογείται μετά το 1200. Σκοπός της ήταν η εξασφάλιση ευνοϊκής μεταχείρισης της Αθήνας εκ μέρους του λογοθέτη του δρόμου Κωνσταντίνου Τορνίκη και η έκθεση της απειλητικής για την Αθήνα κατάστασης, όπως είχε διαμορφωθεί ύστερα από τις επεκτατικές διαθέσεις του Λέοντος Σγουρού⁵³⁸.

⁵³⁰ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 99-100, στ. 25-31, 1-3 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 82, στ. 32-41· Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 98·

⁵³¹ Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 98· Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 100, στ. 3-5 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 82, στ. 41-43: «Πόσων χρημάτων ἐμισθώσω ἂν πρὸς τὸ ὑπερεντυγχάνειν σου νύκτα καὶ μεθ' ἡμέραν ἐν ναφ̃ τοιῷδε κληρον τοσόνδε σὺν ἐμοὶ ἀρχιερεὶ καὶ λαοῦ πλήθει τοσοῦτω;».

⁵³² Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 90.

⁵³³ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 146.

⁵³⁴ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 103, στ. 6-8 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 85, στ. 19-20.

⁵³⁵ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 103, στ. 10-12 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 85, στ. 12-14.

⁵³⁶ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 103, στ. 16-22 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 85-86, στ. 17-21.

⁵³⁷ Επιστολή υπ' αρ. 75, «Τῷ ἐπὶ τοῦ κανικλείου κῦρ Θεοδώρῳ τῷ Εἰρηνικῷ», Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 121 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 85, στ. 19-20.

⁵³⁸ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 146.

4. Το «Υπομνηστικόν» προς τον αυτοκράτορα Αλέξιο Γ΄ Αγγελο-Κομνηνόν.

α. Στοιχεία περί του «Υπομνηστικού».

Η πιο σημαντική διπλωματική πράξη του Μιχαήλ Χωνιάτη –χωρίς φυσικά να στερούνται αξίας όλες οι άλλες– υπήρξε η αποστολή του περίφημου «Υπομνηστικού» προς τον αυτοκράτορα Αλέξιο Γ΄ Αγγελο-Κομνηνόν⁵³⁹. «Υπομνηστικόν» (ή «ύπόμνησις» ή «δέησις» ή «άναφορά») ήταν ένα γραπτό ερώτημα υπαλλήλου που απευθυνόταν προς τον αυτοκράτορα, σχετικό με ζήτημα διοικητικής ή φοροτεχνικής φύσεως. Η δε απάντηση του αυτοκράτορα, αν ήταν αυτοτελής ονομαζόταν «λύσις», αν λαμβανόταν από κοινού με πολιτικούς και εκκλησιαστικούς αξιωματούχους ονομαζόταν «σημείωμα»⁵⁴⁰.

Ο μητροπολίτης Αθηνών λοιπόν, δεν αρκέστηκε στις διάφορες ιδιωτικές επιστολές σε φίλους και γνωστούς ισχυρούς άνδρες και αξιωματούχους, αλλά καθώς τα προβλήματα για τη μητρόπολή του παρέμεναν και οξύνονταν, πήρε την πρωτοβουλία να ενεργήσει κατά τον πιο επίσημο τρόπο, απευθυνόμενος στον ίδιο τον αυτοκράτορα. Βέβαια δεν ήταν η πρώτη φορά που έκανε κάτι τέτοιο, αφού όπως είδαμε σε προηγούμενα κεφάλαια είχε προβάλει και στους προηγούμενους αυτοκράτορες τα προβλήματα της Αθήνας. Τα διαβήματα εκείνα όμως είχαν γίνει ευκαιριακά, δηλαδή με την ευκαιρία κάποιου άλλου γεγονότος ο Μιχαήλ προσπαθούσε να τους ευαισθητοποιήσει και για τα προβλήματα της Αθήνας. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, εξ αρχής η δράση του είχε σκοπό να γνωστοποιήσει αυτά τα προβλήματα, δίχως άλλου είδους πρόσχημα ή αναμονή κάποιας ευκαιρίας.

Συνέταξε λοιπόν και του απέστειλε το «Υπομνηστικόν», το οποίο ο ίδιος αποκαλούσε «δεητήριον» ή «δεητήριον χάρτην»⁵⁴¹. Αυτό στάλθηκε στην Κωνσταντινούπολη κατά τα τέλη του 1198 ή τις αρχές του 1199⁵⁴², με τον πιστό γραμματικό του Μιχαήλ, τον Θωμά, ο οποίος είχε εντολή να εκθέσει στον αυτοκράτορα δια ζώσης και εκτενέστερα όπου χρειαζόταν τα παράπονα των Αθηναίων, με στόχο να επιτύχει την άμεση και ριζική ικανοποίηση των αιτημάτων τους⁵⁴³. Στο «Υπομνηστικόν» εκτίθενται, όπως θα δούμε, όλα τα δεινά της Αθήνας : Πειρατές, ασυδοσία πραιτόρων, ναυτολόγοι, φορολογία, φτώχεια, ερήμωση κτλ. Ακριβώς δε για τους λόγους αυτούς, δηλαδή την αναλυτική έκθεση της καταστάσεως της Αττικής στα χρόνια εκείνα, το κείμενο αυτό είναι σημαντικότερο για τους ιστορικούς, όχι μόνο για την ανάπλαση της ιστορίας των Αθηνών, αλλά και για την ιστορία όλου του Βυζαντινού Κράτους αυτής της περιόδου⁵⁴⁴.

Ο πλήρης τίτλος του κειμένου είναι «Υπομνηστικόν εις τὸν βασιλέα κύριον Ἀλέξιον τὸν Κομνηνόν»⁵⁴⁵. Σχετικά με την προσωνομία «Κομνηνός» του Αλέξιου Γ΄ Αγγέλου, ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος δίνει δύο πιθανές εξηγήσεις για τους

⁵³⁹ «Υπομνηστικόν εις τὸν βασιλέα κύριον Ἀλέξιον τὸν Κομνηνόν», Λάμπρου, *Σωζόμενα Α΄*, σ. 307· Acominati Michaelis Choniatae (Athenarum Archiep.), «Υπομνηστικὸν εις τὸν Βασιλέα Κύριον Ἀλέξιον τὸν Κομνηνόν», *P.G.*, τ. 140 (1887), στ. 377.

⁵⁴⁰ Δενδρινού, *Υπομνηστικόν*, σ. 194.

⁵⁴¹ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 90-91.

⁵⁴² Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 15.

⁵⁴³ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 91· Δενδρινού, *Υπομνηστικόν*, σ. 194· Τωμαδάκη, *Επιστολογραφία*, σ. 77.

⁵⁴⁴ Κωνσταντινίδου, *Ιστορία*, σ. 312.

⁵⁴⁵ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α΄*, σ. 307.

λόγους μετατροπής τού «Ἄγγελος» σε «Κομνηνός»: Σύμφωνα με την πρώτη το έκανε προκειμένου να ξεχαστεί η σχέση του με τον δολοφονημένο -από τον ίδιο- αδελφό του, ενώ σύμφωνα με τη δεύτερη η αλλαγή έγινε προκειμένου να οικειοποιηθεί τη δόξα του ένδοξου οίκου των Κομνηνών⁵⁴⁶.

Από το «Υπομνηστικόν» πληροφορούμαστε, ανάμεσα σε άλλα, ότι η Αθήνα κατ' εξαίρεσιν έχαιρε από τους Βυζαντινούς κάποια έκτακτα προνόμια και ελευθερίες, ήδη μάλιστα από την εποχή του Ιουστινιανού, τις οποίες όλοι οι αυτοκράτορες έως και την εποχή του Χωνιάτη διατήρησαν, από σεβασμό προς το σπουδαίο όνομα της πόλεως και από συνήθεια ιερά⁵⁴⁷. Κατά τα τελευταία όμως χρόνια προ της φραγκικής κυριαρχίας (που συμπίπτουν με τα χρόνια της αρχιερατείας του Χωνιάτη στην Αθήνα), λόγω της αναρχίας στις επαρχίες και της αυθαιρεσίας των βυζαντινών αρχών και τυραννίσκων αλλά και της τρομερής δράσεως των πειρατών, ολόκληρη σχεδόν η Αττική είχε αρχίσει να κινδυνεύει να μετατραπεί σαν την παροιμιώδη αριστοτέλεια «σκυθική ερημία», δηλαδή με περιορισμένη απόδοση της γης και όλο και συρρικνούμενο πληθυσμό, ενώ τα προνόμια των Αθηναίων φαίνονται να καταπατούνται σε καθημερινή βάση.

Ο Χωνιάτης χρησιμοποίησε όλες τις δυνατότητες που προσέφερε η ρητορική τέχνη και ποικίλα λεκτικά σχήματα. Συχνά ίσως υπερέβαλε στην καταγραφή της πραγματικότητας, καθώς μάλιστα, όπως παρατηρεί ο Παπαρρηγόπουλος, αυτή η περιγραφή δεν ταίριαζε με τις πληροφορίες περί της πόλεως των Αθηνών κατά τους αμέσως επόμενους χρόνους, που φανερώνουν μια καλή οικονομική κατάσταση⁵⁴⁸. Βέβαια, οι μετέπειτα χρόνοι δεν μπορούν να αποκλείσουν μια διαφορετική –όντως κακή– κατάσταση στα χρόνια του Χωνιάτη. Σε πολλές απ' αυτές τις υπερβολές του πάντως, πιθανώς υπάρχει μια δόση σκοπιμότητας, δηλαδή να εξυπηρετήσει την προσπάθειά του να προσελκύσει το ενδιαφέρον της κεντρικής διοικήσεως της αυτοκρατορίας για την ανακούφιση του ποιμνίου του⁵⁴⁹. Πάντως, απ' ό,τι φαίνεται, τελικά το «Υπομνηστικόν» δεν κατάφερε να φέρει κάποιο θετικό αποτέλεσμα⁵⁵⁰.

β. Η έκθεση των προβλημάτων της Αθήνας μέσω του «Υπομνηστικού».

Στο «Υπομνηστικόν» λοιπόν, ο Μιχαήλ Χωνιάτης απευθύνεται προς τον αυτοκράτορα, αναπτύσσοντάς του τα προβλήματα της πόλεώς του, στα οποία ζητεί την εξεύρεση λύσεως. Το ύφος που χρησιμοποιεί είναι «υποτακτικό», όπως άλλωστε θα όφειλε να γράφει κάποιος που απευθύνεται προς τον παντοδύναμο αυτοκράτορα, προκειμένου μάλιστα να κερδίσει τη συμπάθειά του και συνεπώς την επιθυμητή παρέμβασή του. Αυτό το ύφος γίνεται σαφές από την αρχή του κειμένου, η οποία έχει ως εξής: «Τολμῶνες οἱ ἀνάξιοι καὶ πανευτελεῖς δοῦλοι τῆς κραταιᾶς καὶ ἀγίας βασιλείας σου δεόμεθα, δέσποτα ἡμῶν ἄγιε»⁵⁵¹.

⁵⁴⁶ Παπαρρηγοπούλου, *Ιστορία*, σ. 200: «Ὁ διὰ τοιαύτης κακουργίας καταλαβὼν τὴν βασιλείαν Ἀλέξιος ἀπέβαλε τὴν τῶν Ἀγγέλων προσωνομίαν καὶ μετωνομάσθη Ἀλέξιος Γ' Κομνηνός. Ἴσως γὰρ ἵνα λησμονηθεῖ ἡ συγγένεια αὐτοῦ πρὸς τὸ θῦμα τῆς ἀνοσίῃς ἐκείνης ἐπιβουλῆς ἢ ἵνα περιποιήσῃ πλείον εἰς ἑαυτὸν λαμπρότητα, παριστάμενος ὡς ἀπόγονος τοῦ περιφανοῦς τῶν Κομνηνῶν οἴκου;».

⁵⁴⁷ Κωνσταντινίδου, *Ιστορία*, σ. 312-313.

⁵⁴⁸ Παπαρρηγοπούλου, *Ιστορία*, σ. 214.

⁵⁴⁹ Μανίκα, *Αθήνα*, σ. 353· Παπαρρηγοπούλου, *Ιστορία*, σ. 213.

⁵⁵⁰ Κωνσταντινίδου, *Ιστορία*, σ. 315.

⁵⁵¹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 307, στ. 1-2.

Μετά από την αρχική αυτή προσφώνηση ο Μιχαήλ προχωρεί κατ' ευθείαν στην παρουσίαση του προβλήματος, το οποίο δεν είναι άλλο από το γεγονός ότι σιγά-σιγά η περιοχή εγκαταλείπεται από τους κατοίκους της, οι οποίοι δεν μπορούν πλέον να αντέξουν τις συνεχείς έκτακτες οικονομικές εισφορές που πρέπει να πληρώνουν, με αποτέλεσμα πλέον η Αττική, όπως χαρακτηριστικά γράφει, να κινδυνεύει να περιέλθει σε κατάσταση σαν και αυτή της παροιμιώδους σκυθικής ερημιάς: «Τὸ καθ' ἡμᾶς ὄριον τῶν Ἀθηνῶν, πάλαι τοῦ πλήθους τῶν ἐποίκων αὐτοῦ διὰ τὰς ἀλλεπαλλήλους ἐπηρείας ἐκκενούμενον ἀεὶ, νῦν κινδυνεύει καὶ εἰς αὐτὴν περιστῆναι τὴν παροιμιαζομένην ἐρημίαν σκυθικὴν»⁵⁵². Ο φόβος αυτός του σχεδόν καθολικού εποικισμού, μοιάζει να μην είναι υπερβολικός, κρίνοντας από το γεγονός ότι ο Νικήτας Χωνιάτης πληροφορεί τον αυτοκράτορα ότι ολόκληρες ελληνικές πόλεις μετανάστευαν προς τους βαρβάρους, προκειμένου να εγκατασταθούν σ' αυτούς⁵⁵³.

Επισημαίνει δε το γεγονός ότι μόνον στους Αθηναίους έχουν επιβληθεί τόσες πολλές έκτακτες εισφορές, περισσότερες δηλ. από όλους τους άλλους «κατωτικούς»⁵⁵⁴ γείτονες τους⁵⁵⁵, ενώ ακόμα υπέστησαν και αλλεπάλληλες και εξονυχιστικές «αναγραφές», δηλ. μετρήσεις της γης τους και των περιεχομένων της (καλλιεργειών κτλ.) προς επιβολήν φόρου⁵⁵⁶. Μιας γης, η οποία συν τοις άλλοις είναι κατά το μεγαλύτερο μέρος της χέρσα, άγονη, αμμώδης και άρα δεν μπορεί να αποδώσει μεγάλα κέρδη, παρά μόνο τα ελάχιστα⁵⁵⁷. Και αυτό την ίδια ώρα που στους γείτονές τους, όχι μόνο δεν επιβάλλονται τέτοιοι εξονυχιστικοί έλεγχοι όπως στους Αθηναίους⁵⁵⁸, αλλά έχουν μειωθεί ή και καταργηθεί συχνά ακόμα και οι καθημερινές μικρές έκτακτες εισφορές των πολιτών τους, ενώ στους Αθηναίους εφαρμόζονται απαρεγκλίτως και μάλιστα (για τους καινούριους φόρους), πρώτα σ' αυτούς και μετά στους άλλους⁵⁵⁹.

Ο μητροπολίτης Αθηνών όμως δεν μένει σε θεωρητικές-γενικές διαπιστώσεις, αλλά προχωρά σε πιο συγκεκριμένα, απτά παραδείγματα, προκειμένου να τεκμηριώσει τον λόγο του. Παραθέτει δηλαδή προς τον αυτοκράτορα ορισμένα περιστατικά, που καταδεικνύουν του λόγου του το αληθές. Ως πρώτο παράδειγμα που χρησιμοποιεί είναι ένα γεγονός από το προηγούμενο, όπως σημειώνει, έτος, όταν είχε υποβληθεί

⁵⁵² Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 307, στ. 3-6. Πρβλ.: «Εξολέσθαι συμπλακέντα τῇ Σκυθῶν ἐρημίᾳ» (Ἀριστοφάνης, *Ἀχαρνῆς* 703), Δενδρινού, *Ὑπομνηστικόν*, σ 196, υπ. 11.

⁵⁵³ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 332.

⁵⁵⁴ «Κατωτικοί» ονομάζονταν αρχικώς οι κάτοικοι της Ελλάδος και της Ιταλίας· έπειτα, όταν τα εδάφη της Ιταλίας χάθηκαν, μόνο της Ελλάδος, την εποχή δε του Μιχαήλ πλέον της Νοτίου Ελλάδος, ενώ εδώ ο συντάκτης εννοεί πιο συγκεκριμένα τους Θηβαίους και τους Ευβοείς. Δενδρινού, *Ὑπομνηστικόν*, σ 195, υπ. 6.

⁵⁵⁵ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 307, στ. 6-8: «Τὸ δὲ αἴτιον ὅτι πολλαῖς ἐπηρείαις βαρυνόμεθα, μᾶλλον δὲ πλείοσι καὶ βαρυτέρας ἢ περ οἱ γειτονοῦντες ἡμῖν λοιποὶ κατωτικοί».

⁵⁵⁶ Δενδρινού, *Ὑπομνηστικόν*, σ 195, υπ. 7.

⁵⁵⁷ Βλ. Kazhdan / Wharton Epstain, *Ἀλλαγές*, σ. 86.

⁵⁵⁸ Τόσο εξονυχιστικοί, που, όπως δηκτικά επισημαίνει ο Μιχαήλ, έφτασαν σχεδόν να καταριθμούν και να υπολογίζουν ακόμα και τις... τρίχες των κεφαλών τους. Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 307, στ. 12-14: «καὶ σχεδὸν καὶ τὰς τρίχας αὐτὰς τῶν κεφαλῶν ἡμῶν διαριθμουμένων, πόσῳ γε μᾶλλον ἀμπέλου φύλλον ἢ φυτοῦ τινός». Το ίδιο σχήμα περί τριχῶν κεφαλῆς χρησιμοποιεί και στην επιστολή προς τον λογοθέτη Δημήτριο Τορνίκη, την οποία, όπως είδαμε νωρίτερα, αποστέλλει παράλληλα με το «Ὑπομνηστικόν»: «ἐπληθύνθησαν γὰρ ὑπὲρ τὰς τρίχας τῶν κεφαλῶν ἡμῶν οἱ θλίβοντες καὶ ἐπηρεάζοντες ἡμᾶς» (Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 96, στ. 4-6).

⁵⁵⁹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 307-308, στ. 14-18, 1-3: «Ἀλλὰ καὶ αἱ καθ' ἐκάστην λοιπαὶ κοσμικαὶ ἐπηρεαί ἐν μὲν ταῖς λοιπαῖς χώραις ἢ οὐδὲ τὴν ἀρχὴν ἐνεργοῦνται ἢ παρὰ τῶν πραιτῶρων κουφίζονται, χαρίζομένων αὐτοῖς τὰ τοιαῦτα, ἅτε καὶ τὰς ἐπηρείας ταύτας ἐνεργούντων αὐτῶν ὡς τὰ πολλὰ ἢ συνεργούντων πάντως τοῖς ἐνεργοῦσιν· ἐν ἡμῖν δὲ πᾶσαι ἐνεργοῦνται καὶ ἐπιβαρῶς ἅπασαι καὶ τῶν ἄλλων πρότιστα, καὶ ταῦτα ἐν τῇ τῆς Ἑλλάδος κειμένοις ἐσχατιᾷ».

μια έκτακτη εισφορά για ναυπήγηση πλοίων. Αυτή την εισφορά μόνον οι Αθηναίοι την πλήρωσαν, παρ' ό τι μάλιστα τα πλοία αυτά τελικά δεν ναυπηγήθηκαν ποτέ⁵⁶⁰. Άλλη περίπτωση που επιβεβαιώνει τους ισχυρισμούς του Μιχαήλ, είναι πάλι ότι μόνο η Αθήνα πλήρωσε χρήματα για τους ναύτες του στόλου του «πανσέβαστου Στειριόνη». Ο Ιωάννης Στειριόνης (ή Στειριώνης ή Εστουριών), με καταγωγή από την Καλαβρία της Κάτω Ιταλίας, ήταν αρχικά πειρατής, που τελικά ορίστηκε από τον ίδιο τον αυτοκράτορα Αλέξιο Γ' Άγγελο ναύαρχος του βυζαντινού στόλου, προκειμένου να καταδιώξει τους άλλους πειρατές.

Η περίπτωση που αναφέρει ο Μιχαήλ στο «Υπομνηστικόν» του εντοπίζεται στα 1197-1198, όταν ο Στειριόνης κλήθηκε να αντιμετωπίσει την πειρατική δράση του Γενουάτη Καφούρη. Ύστερα από μια αποτυχία του βυζαντινού στόλου και αντίστοιχη επιτυχία του Καφούρη, ο αυτοκράτορας αποφάσισε να εξοπλίσει νέα πλοία για να αντιμετωπίσει τον πειρατή. Καθώς φαίνεται λοιπόν ο Στειριόνης είχε λάβει εξουσιοδότηση από τον Αλέξιο Γ' να συλλέγει φόρους εξ ονόματός του από τους κατοίκους των γύρω περιοχών, προκειμένου να καλυφθούν τα έξοδα γι' αυτά τα πλοία, αλλά και γενικότερα ως αντάλλαγμα των υπηρεσιών του προς αυτόν⁵⁶¹. Γι' αυτή την περίπτωση λοιπόν είναι που -ανάμεσα στις άλλες- διαμαρτύρεται στην επιστολή του προς τον αυτοκράτορα ο Μιχαήλ, λέγοντας ότι ακόμα και τότε οι Αθηναίοι ήσαν οι μόνοι που πλήρωσαν τα απαιτούμενα χρήματα προς τον Στειριόνη. Όπως δε σχολιάζει και ένας μελετητής, μπορεί κανείς να φανταστεί την αντίδραση του Μιχαήλ Χωνιάτη, όταν διαπιστώνει ότι ένας πρώην πειρατής, που είχε κατατρομοκρατήσει το Αιγαίο την περίοδο 1185-1195, ερχόταν πλέον για να συλλέξει φόρους ως ο διορισμένος διοικητής του αυτοκρατορικού στόλου⁵⁶²!

Η ίδια ιστορία περίπου, όπως προκύπτει από το «Υπομνηστικόν» του Μιχαήλ, επαναλήφθηκε και με τον Σγουρό, ο οποίος αργότερα πέτυχε να λάβει διαταγή να καταδιώξει και αυτός τους πειρατές που είχαν πλημμυρίσει τα παράλια της Πελοποννήσου και της Στερεάς. Ο Σγουρός έκανε στόλο με αναγκαστικές εισφορές⁵⁶³, και έτσι οι Αθηναίοι αναγκάστηκαν να του πληρώσουν παρά τη θέλησή τους χρήματα γι' αυτόν τον σκοπό, όταν ανάλογα χρήματα δεν πλήρωσαν οι γείτονές τους στη Θήβα και την Εύβοια, παρ' ό τι θα έπρεπε να συμβαίνει το αντίθετο, μιας που παλαιές συνήθειες, όπως επισημαίνει, υποδείκνυαν το ακριβώς αντίθετο, προφανώς επειδή η κεντρική εξουσία είχε αναγνωρίσει την αδυναμία της Αθήνας να ανταπεξέλθει σε τέτοιες οικονομικές υποχρεώσεις⁵⁶⁴. Οι Αθηναίοι, καθώς φαίνεται και από την αναφορά του Μιχαήλ, χρειάστηκε να καταβάλουν στον Σγουρό υποχρεωτικό ναυτικό φόρο (νομίσμα-

⁵⁶⁰ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 308, στ. 4-14: «Καὶ μαρτυρεῖ τὸ προσεχῶς παρελθὸν ἔτος, ὅτε, κτίσεως κατέργων ὀρισθείσης, ἡμεῖς πρῶτοι καὶ μόνοι τῶν ἄλλων, καὶ περ μὴ κτισθέντων, ἐζημιώθημεν, ὅτε τοῦ Πανσίου Στειριόνου καταπεπλευκότος, μόνοι πάλιν ἡμεῖς νομίσματα... ὑπὲρ πλωϊμῶν κατεβαλόμεθα· ἡνίκα πάλιν ἡμεῖς ὑπὲρ πλωϊμῶν τῷ Σγουρῷ καὶ τῷ πραίτωρι ποσότητα νομισμάτων... δεδώκαμεν, ἀπαιτηθέντες καὶ ἄκοντες, ὁπόσῃν οὐδὲ τὸ ὄριον Θηβῶν καὶ Εὐρίπου κατεβάλετο· καὶ ταῦτα τῷ καθ' ἡμᾶς ὀρίῳ ἔκ τε παλαιοῦ ἔθνους, ἀλλὰ δὴ ἀπὸ τῆς γενομένης καθ' ὀρισμὸν ἀπογραφῆς πολλοστημορίου ἐπιβάλλοντος ὧν ἐκεῖνα καταβαλέσθαι ὀφείλον».

⁵⁶¹ Δενδρινού, *Υπομνηστικόν*, σ. 196, υπ. 11.

⁵⁶² Hatzidimitriou, *The Decline of imperial authority*, σ. 111.

⁵⁶³ Δοανίδου, *Φραγκοκρατία*, σ. 199.

⁵⁶⁴ Δενδρινού, *Υπομνηστικόν*, σ. 197, υπ. 12. Βλ. και εισαγωγικό υποκεφάλαιο παρούσης εργασίας, σχετικό με την οικονομική κατάσταση της Αθήνας κατά τέλη του 12^{ου} αι., με τίτλο «Η Αθήνα από οικονομικής απόψεως».

τα ὑπὲρ πλωϊμῶν), με σκοπὸν τὴν προστασίαν τῶν παράλιων περιοχῶν ἀπὸ τῆς πειρατικῆς ἐπιδρομῆς. Πιθανόν καὶ αὐτὸς ὁ φόρος συλλεγόταν με ἐντολὴ τοῦ Ἀλεξίου Γ´⁵⁶⁵.

Ἀλλὰ οἱ παραπάνω ἀναφορές, ὅπως καταδεικνύεται, δὲν ἦσαν οἱ μοναδικές περιπτώσεις, ποὺ παρουσίασε ὁ Μιχαήλ στὸν αυτοκράτορα γιὰ νὰ τεκμηριώσῃ τὶς θέσεις τοῦ περὶ τῆς δεινῆς καταστάσεως τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ πόλις δεχόταν ἐπίσης μεγάλο πλήγμα καὶ ἀπὸ τοὺς ἐπίσημους κρατικούς υπαλλήλους τῆς αυτοκρατορίας, δηλαδὴ τοὺς πραιτόρες. Ἐνῶ δηλαδὴ, σύμφωνα με εἰδικὸ αυτοκρατορικὸ χρυσόβουλλο, ὁ ἐκάστοτε πραιτορας δὲν εἶχε κανένα δικαίωμα ἐπεμβάσεως καὶ εἰσπράξεως φόρων ἐντὸς τοῦ «οῦρίου» τῶν Ἀθηνῶν, ἐπὶ πλέον δὲ ἦταν ἀπαγορευμένη καὶ αὕτη ἡ εἰσοδὸς τοῦ στὴν πόλιν, ὁμῶς ἐκεῖνος εἰσερχόταν στὴν πόλιν προφασιζόμενος ὅτι ἠθέλε νὰ προσκυνήσῃ τὴν Παναγίαν τὴν Ἀθηνιώτισσα στὸν ναὸ τοῦ Παρθενῶνα. Με τὸν τρόπο αὐτὸ καταστρατηγοῦσε στὴν πράξιν τὴν ἀπαγόρευση τοῦ αυτοκρατορικοῦ χρυσόβουλλου. Ἡ εἰσοδὸς τοῦ ὁμῶς αὕτη ἐπέφερε τρομερὰ προβλήματα στὴν πόλιν, καθὼς μαζί με αὐτὸν εἰσερχόταν καὶ ἡ μεγάλη προσωπικὴ τοῦ φρουρά ποὺ μαζί με τοὺς διαφόρους «ντόπιους κηφήνες» (ἐγχωρίους κηφήνας), ὅπως τοὺς χαρακτηρίζει ὁ Μιχαήλ Χωνιάτης, λεηλατοῦσε τὴν πόλιν, δημιουργώντας τὴν αἴσθησιν, ὅπως χαρακτηριστικὰ ἐπισημαίνεται, ὅτι γινόταν εἰσβολὴ σὲ ἐχθρική καὶ βάρβαρη πόλιν (ὥσπερ ἂν εἰ κατὰ πολέμιας τινὸς καὶ βαρβαρικῆς χώρας εἰσβαλεῖν ἔμελλεν)⁵⁶⁶.

Στὴ συνέχεια ὁ μητροπολίτης, περιγράφει ἀναλυτικὰ τὴν κατάστασιν ποὺ ἐπικρατοῦσε κατὰ τὴν εἰσοδὸν στὴν πόλιν ὅλης αὐτῆς τῆς «πανστρατιάς». Συγκεκριμένα ἀναφέρεται στοὺς «υποδοχάτορες». Ἐτσι ονομάζονταν ἐκεῖνοι ποὺ εἰσέρχονταν πρὶν ἀπὸ τὸν πραιτορα στὴν πόλιν, προκειμένου νὰ προετοιμάσουν τὴν υποδοχὴ τοῦ καὶ συνάμα νὰ εἰσπράξουν παρὰ νόμῳ ἀρκετὰ πράγματα (χρήματα, υλικά ἀγαθὰ) πρὸς ἴδιον ὄφελος⁵⁶⁷. Σύμφωνα με τὸν μητροπολίτη Ἀθηνῶν, οἱ ἄνθρωποι αὐτοὶ κατανάλωναν τροφὴν γιὰ τοὺς ἰδίους καὶ τὰ ἀλόγα τοὺς ποὺ ἀντιστοιχοῦσε σὲ πεντακοσίους μεδίμνους. Ὅπως δὲ γράφει χαρακτηριστικὰ, γιὰ τὶς ἀπαιτήσεις αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων συγκεντρώνονταν ὁλόκληρα κοπάδια προβάτων καὶ ἀγέλες ὀρνίθων, καθὼς καὶ ὅλα τὰ παράγωγα τῆς θάλασσας (δηλαδὴ τὰ ψάρια καὶ τὰ θαλασσινά ποὺ ψάρευαν οἱ Ἀθηναῖοι) καὶ ὅλο τὸ κρασί ποὺ παρήγαν οἱ ἀμπελώνες τῆς πόλεως. Καὶ δὲν ἀρκούνταν μόνο σ' αὐτά, συνεχίζει ὁ Μιχαήλ, ἀλλὰ ἀπαιτοῦσαν νὰ τοὺς καταβάλλουν καὶ μισθὸν νὰ ἦσαν εὐεργέτες. Καὶ ὅχι ἓναν ὁποιοδήποτε μικρὸ μισθὸ, ἀλλὰ ἓναν μισθὸ ποὺ ἀντιστοιχοῦσε σὲ πολὺ μεγάλη ποσότητα χρυσοῦ⁵⁶⁸.

Ἀφοῦ τελείωναν με τὸ «ἔργο τοὺς» οἱ υποδοχάτορες, εἰσερχόταν πλέον καὶ ὁ πραιτορας στὴν πόλιν, ὁ ὁποῖος, ὅπως καταγγέλλει ὁ Μιχαήλ, προτοῦ καν πάει γιὰ τὸ προσκύνημα γιὰ τὸ ὁποῖο υποτίθεται ὅτι εἰσερχόταν στὴν πόλιν, ἀρχίζε τὶς συλλήψεις διαφόρων πολιτῶν ποὺ δὲν τοὺς ἦσαν συμπαθεῖς, ἐπικαλούμενος ποικίλα αἰτιολογικά, ὅπως ὅτι δὲν παρέστησαν κατὰ τὴν υποδοχὴ τοῦ ἢ ὅτι δὲν ἀπέδωσαν τὸ «προσκύνη-

⁵⁶⁵ Δενδρινού, Ὑπομνηστικόν, σ 197, υπ. 12.

⁵⁶⁶ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 308-309, στ. 15-23, 1-4.

⁵⁶⁷ Δενδρινού, Ὑπομνηστικόν, σ. 200, υπ. 18.

⁵⁶⁸ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 309, στ. 4-14: «Ἐμπροσθεν δὲ αὐτοῦ, τὸ τῆς Γραφῆς εἰπεῖν, τρέχει ἀπόλεια, ὑποδοχάτορες τινες καλούμενοι, πεντακοσιομεδίμνους ζητοῦντες ἐκάστης ἡμέρας ἀνδρῶν τε καὶ ἵππων τροφὰς καὶ θρεμμάτων ὅλα ποίμνια καὶ ὀρνίθων ὅλας ἀγέλας καὶ τὸ σύμπαν τῆς θαλάττης ὅσων εἰσπραττόμενοι οἴνου τε χρῆμα ὅσον οὐδ' ἂν [πᾶσαι] αἱ καθ' ἡμᾶς ἄμπελοι γεωργήσαιεν. Καὶ ἵνα μὴ μακρηγοῦμεν, τοῖς κατὰ μέρος ἐπεξιόντες, καὶ μισθὸν ἐπὶ τούτοις ἀπαιτοῦσιν ὡς εὐεργέται τινές, καὶ μισθὸν οὐ φαῦλον τινα καὶ κοῦφον, ἀλλ' ὀλκὴν χρυσοῦ, ὅσην ἂν αὐτοῖς περιστήσῃ τὸ τῆς ἀπλήστου ψυχῆς αὐτῶν ἐφιεμένον».

τήκιον»⁵⁶⁹. Το «προσκυνητήκιον» ήταν φόρος που αρχικά δινόταν τιμητικά αλλά αργότερα έγινε τακτικός, και αποδιδόταν από τους κατοίκους μιας περιοχής προς τον κρατικό υπάλληλο. Εδώ ο Μιχαήλ εννοεί τον έκτακτο φόρο προσκυνήματος, τον οποίο ως χρηματικό «δώρο» όφειλαν να καταβάλλουν οι πολίτες των Αθηνών στον πραιτόρα⁵⁷⁰. Αυτό το «προσκυνητήκιον», αν δεν το λάμβανε στα χέρια του ο πραιτόρας, αρνιόταν να αποχωρήσει. Χρειαζόταν να τον διαβεβαιώσουν οι Αθηναίοι κατηγορηματικά για την απόδοσή του, εξηγώντας του παράλληλα ότι ήταν αναγκαίο να διενεργηθεί έρανος προκειμένου να συγκεντρωθεί το απαιτούμενο χρηματικό ποσό, ο οποίος όμως απαιτούσε σχετικό χρόνο. Μόνο τότε ο πραιτόρας πειθόταν να εγκαταλείψει την Αθήνα, αφού πρώτα όριζε εκείνον που θα εισέπραττε το ποσό. Αλλά και η αποχώρησή του δεν γινόταν ανώδυνα για τους Αθηναίους, αφού και τότε άρπαζε απ' αυτούς ένα σωρό αγαθά και εφόδια για το ταξίδι του⁵⁷¹.

Δεν ήταν όμως μόνον αυτά τα έξοδα και τα ποσά που αναγκάζονταν να αποδίδουν οι Αθηναίοι στον πραιτόρα, αφού έπρεπε να συντηρούν και τους διάφορους ακολούθους του, ορισμένους από τους οποίους κατονομάζει στο «Υπομνηστικόν» του ο Μιχαήλ: «λογαριαστής»⁵⁷², «πρωτοβεστιάριος»⁵⁷³, «πρωτοκένταρχος»⁵⁷⁴ κ.α.⁵⁷⁵. Μερικά δηλαδή μόνο ενδεικτικά μέλη από την «πανστρατιά» που είχαμε δει ότι ανέφερε ο Μιχαήλ λίγο πρωύτερα, η οποία εισερχόταν στην Αθήνα μαζί με τον πραιτόρα, ρημάζοντας την άτυχη πόλη.

Αυτά είναι τα δεινά που βίωνε η πόλη των Αθηνών τότε και τα οποία εκθέτει ο μητροπολίτης προς τον αυτοκράτορα διαμαρτυρόμενος, με σκοπό να ζητήσει την παρέμβασή του. Και αναρωτιέται, οδεύοντας προς την ολοκλήρωση του «Υπομνηστικού» του, ποιος είναι ο λόγος για τον οποίον η Αθήνα πρέπει να υφίσταται αυτή τη φθορά, αφού απ' αυτή την φθορά το ίδιο το δημόσιο, δηλ. η αυτοκρατορία, δεν κερδίζει τίποτα· αντιθέτως μάλλον ζημιώνεται, μιας που σταδιακά οι περισσότεροι από τους κατοίκους της πόλεως μεταναστεύουν και η ίδια ερημώνεται, με αποτέλεσμα να

⁵⁶⁹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 309, στ. 14-20: «Ἐπὶ τούτοις ἔπεισιν ὁ πραιτωρ αὐτὸς, καὶ πρὶν ἢ πολλάκις τὴν προσκύνῃσιν ἀφοσιώσῃται τῇ θεομήτορι, τοῦ μὲν κατεγγχειρεῖ μὴ ἀπαντήσαντος, ἄλλον δὲ κατ' ἄλλην αἰτίαν καθείργουσι καὶ ζημιοῖ· καὶ οὕτω κατευωχηθεὶς ἡμῶν ἐφ' ὅσας ἂν βούλοιο τας ἡμέρας ζητεῖ προσκυνητήκιον, οὐκ οἶδαμεν εἴτε ὡς προσκυνηθεὶς παρ' ἡμῶν εἴτε ὡς αὐτὸς προσκυνήσας τὴν θεομήτορα».

⁵⁷⁰ Δενδρινου, *Υπομνηστικόν*, σ. 200, υπ. 21.

⁵⁷¹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 309-310, στ. 22-25, 1-6: «καὶ διατείνεται μὴ πρότερον ἐντεῦθεν ἀναστῆναι πρὶν ἂν ἐν ταῖς αὐτοῦ χερσὶ τοῦτο δέξοιτο. Ὅμως πολλὰ δεομένων ἡμῶν καὶ διομνυμένων μὴ ἄλλως δύνασθαι τοῦτο καταβαλεῖν, εἰ μὴ κοινὸς ἔρανος γένοιτο, πείθεται μόλις καί, τὸν εἰσπραξόμενον ἑάσας, ἀπαίρειν παρασκευάζεται. Εἴτα ποῖον ὑποζύγιον οὐκ ἀγγαρεύεται, μάλλον δὲ ποῖον ἀγγαρευόμενον οὐ τῷ οἰκείῳ δεσπότη πιπράσκειται οὐχ ἅπαξ, ἀλλὰ πολλάκις καὶ δευτέρων; Ἡ ποῖον ἕτερον οἰονδηποτὸν εἶδος οὐ διαρπάζεται καὶ ἀπεμπολεῖται ἕκαστον αὐτῶν ἢ αἰρόμενον οἴχεται;».

⁵⁷² Λογιστής, ο ταμίας του θέματος. Δενδρινου, *Υπομνηστικόν*, σ. 201, υπ. 22.

⁵⁷³ Κανονικά ήταν ο υπεύθυνος του αυτοκρατορικού βεστιαρίου και μάλιστα κατείχε την έκτη θέση στους αξιωματούχους της αυτοκρατορικής αυλής, αλλά εδώ ο όρος είναι κενός περιεχομένου και αφορά απλώς κάποιον συνοδό του πραιτόρος που είχε τον ίδιο τίτλο. Δενδρινου, *Υπομνηστικόν*, σ. 201, υπ. 23.

⁵⁷⁴ Διοικητής του στρατιωτικού τμήματος του θέματος, δυνάμεως εκατό ανδρών. Δενδρινου, *Υπομνηστικόν*, σ. 201, υπ. 25.

⁵⁷⁵ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 309, στ. 20-22: «καὶ οὐ μόνον αὐτὸς, ἀλλὰ καὶ λογαριαστής καὶ πρωτοβεστιάριος καὶ πρωτοκένταρχος καὶ καθεξῆς οἱ παρεπόμενοι ἅπαντες».

αποδίδεται μειωμένο «ακρόστιχον»⁵⁷⁶, με άλλα λόγια λιγότεροι φόροι προς την κεντρική εξουσία⁵⁷⁷.

γ. Προβολή αιτημάτων μέσω του «Υπομνηστικού».

Αφού τελειώνει με την έκθεση των προβλημάτων και των συνεπειών τους για την πόλη, ο Μιχαήλ με ιδιαίτερη διπλωματικότητα προχωρεί στην προβολή των αιτημάτων των Αθηναίων προς τον αυτοκράτορα: «Διὰ τοῦτο, ὀλίγα ὧν πάσχομεν ἀνενεγκόντες, δεόμεθα τῆς φιλανθρωποτάτης ἀγίας βασιλείας σου γενέσθαι καὶ ἐφ' ἡμῖν ἔλεος καὶ κοπάσαι ποτὲ τὸν κατακλυσμὸν τῶν ἐπηρεϊῶν ἢ διορισθῆναι μετριωτέρας καὶ ἡμῖν φορητὰς γίνεσθαι καὶ κατὰ τοὺς προσζόντας ἡμῖν ὀρισμούς· οὐδὲν γὰρ καινότερον ζητοῦμεν ἢ ἄλλως τῷ δημοσίῳ ἐπιζήμιον»⁵⁷⁸. Φροντίζει δηλαδή να τονίσει στον αυτοκράτορα, ότι αυτό που του ζητά εκ μέρους των Αθηναίων, δηλ. τη μείωση των φόρων και των έκτακτων εισφορών ή και ευνοϊκότερες ρυθμίσεις, ώστε να γίνει πιο υποφερτή η κατάσταση των Αθηναίων, στην πραγματικότητα δεν αποτελεί κάποια αλλαγή («οὐδὲν γὰρ καινότερον ζητοῦμεν»), δηλαδή κάποια ειδική χάρη, αλλά εφαρμογή στην πράξη του καθεστώτος που ο ίδιος ο αυτοκράτορας είχε ορίσει να ισχύει για την πόλη και μη παραβίασή του από τους αξιωματούχους του. Πολύ περισσότερο μάλιστα, αφού αυτά που ζητούσαν οι Αθηναίοι δεν ήσαν επιζήμια για το Δημόσιο, αλλά ωφέλιμα, αφού με τη δεινή αυτή κατάσταση το μόνο που προέκυπτε ήταν όλο και λιγότεροι Αθηναίοι να παραμένουν στην Αθήνα και ακόμα λιγότεροι να μπορούν να αποδώσουν προς το Κράτος τους φόρους που τους αναλογούσαν. Άρα ουσιαστικά δίνει στον αυτοκράτορα να καταλάβει ότι δεν έχει κανένα λόγο να αδιαφορήσει ή να αρνηθεί, αντιθέτως έχει κάθε λόγο να επιλύσει το ζήτημα προς την κατεύθυνση που του υποδεικνύει ο Μιχαήλ, αφού αυτό θα ωφελήσει και τους Αθηναίους και το Δημόσιο, άρα και τον ίδιο.

Στη συνέχεια ο Μιχαήλ προχωρά στη συγκεκριμενοποίηση των αιτημάτων των Αθηναίων: «καὶ πρῶτα μὲν ἀπαλλάξαι ἡμᾶς τῆς πραιτωρικῆς ἐφόδου, καταδρομῆς τε καὶ διαρπαγῆς τοῦ δοθέντος ἡμῖν δεφενδαρίου, μεγαλυπερόχου μυστικοῦ, τὸ παρ' ἡμῶν ἀφαιρούμενον ὑποκρατοῦντος ἐκ τῶν εἰσκομιζομένων παρὰ τῶν πραιτῶρων, ὡς διώρισται, καὶ ἐτέρας τινὸς ἐγγράφου ἐπιφωνήσεως καὶ ἀπειλῆς ἐπανατεινομένης αὐτοῖς τὰ ἔσχατα πείθεσθαι, εἰ μὴ ἀπόσχοιντο τοῦ ὀρίου τῶν Ἀθηνῶν»⁵⁷⁹. Πρώτο λοιπόν αίτημα των Αθηναίων ήταν να τους απαλλάξει ο αυτοκράτορας από τις ληστρικές επιδρομές του πραιτόρα, τις οποίες είδαμε να περιγράφει ο Μιχαήλ με πολύ μελανά χρώματα. Ζητούσαν επίσης να τους απαλλάξει από την

⁵⁷⁶ Το ακρόστιχον ήταν φόρος γης, που έλαβε το όνομά του από τους στίχους (καταλόγους) στους οποίους γράφονταν αφ' ενός τα ονόματα των φορολογουμένων, αφ' ετέρου τα ποσά φόρου που τους αντιστοιχούσαν (Δενδρινοῦ, Ὑπομνηστικόν, σ. 200, υπ. 25).

⁵⁷⁷ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 310: «Εἰς τι γοῶν ἡ τοιαύτη ἀπώλεια ἡμῶν, δέσποτα ἡμῶν ἄγιε, τοῦ δημοσίου μηδὲν ἐντεῦθεν κερδαίνοντος, μᾶλλον μὲν οὖν ζημιουμένου δι' ὧν κατὰ βραχὺ μεταναστεύουσιν οἱ πλείους ἡμῶν καὶ ἐρημοῦται ὅσον ἤδη ἡ χώρα ἡ ἡμετέρα, ὡς καὶ ανωτέρω εἴρηται, καὶ κολοβοῦται τὸ ἐγνωσμένον ἀκρόστιχον;». Βλ. και Hatzidimitriou, *The Decline of imperial authority*, σ. 109.

⁵⁷⁸ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 310, στ. 12-17.

⁵⁷⁹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 310, στ. 17-24.

παρουσία του διορισμένου «ρεφερενδάριου» και του «μεγαλυπέροχου μυστικού». Και οι δύο αυτοί ήσαν επίσης κρατικοί υπάλληλοι⁵⁸⁰.

Απ' ό,τι φαίνεται λοιπόν, και οι δύο αυτοί αξιωματούχοι με την πάροδο των ετών δεν εκτελούσαν όπως θα έπρεπε τα καθήκοντά τους, αλλά χρησιμοποιούσαν τον τίτλο τους για να πλουτίζουν με τις καταχρήσεις που έκαναν σε βάρος των πτωχών Αθηναίων. Ο πρώτος, ο «ρεφερενδάριος», ως μέλος της ακολουθίας του πραιτόρα, ήταν ένας από τους πολλούς που επιβάρυναν την Αθήνα με τα έξοδα και τις αρπαγές τους. Όσο για τον δεύτερο, τον «μυστικό», το κείμενο του μητροπολίτου είναι πιο σαφές, καθώς μας πληροφορεί πως ο συγκεκριμένος υπάλληλος κατακρατούσε κρυφά ό,τι χαριζόταν στους Αθηναίους από τις εισπράξεις των πραιτόρων, απ' όσα δηλαδή ο πραιτόρας αναγκαζόταν να επιστρέφει στους Αθηναίους ύστερα από τις πιέσεις του «μυστικού», μιας που αυτός ήταν, όπως είδαμε, ο ρόλος του· να προστατεύει την εκκλησιαστική περιουσία. Προφανώς, ένα μεγάλο μέρος από τα χρήματα που απαιτούσε ο πραιτόρας συγκεντρωνόταν από την περιουσία της μητροπόλεως αλλά και των ντόπιων μοναστηριών (π.χ. της μονής Καισαριανής), κάτι που παραβίαζε τα δικαιώματά τους, οπότε επενέβαινε ο «μυστικός» και έπαιρνε ορισμένα απ' αυτά τα ποσά πίσω. Αντί όμως να τα αποδώσει στους νόμιμους δικαιούχους, δηλαδή την Μητρόπολη και τα μοναστήρια, εκείνος τα κατακρατούσε για τον εαυτό του. Τη δράση του αυτή ζητάει ο μητροπολίτης από τον αυτοκράτορα να τερματίσει, κάνοντας προς αυτόν αλλά και προς τον «ρεφερενδάριο» κάποια έντονη γραπτή επίπληξη και να τους προειδοποιήσει ότι θα υποστούν αυστηρές τιμωρίες αν συνεχίσουν τις παράνομες αυθαιρεσίες τους σε βάρος της πόλεως και της μητροπόλεως των Αθηνών.

Και συνεχίζει ο Μιχαήλ, καταθέτοντας ένα ακόμα αίτημα των Αθηναίων, το οποίο είναι η αντιμετώπιση του προβλήματος της καταβολής χρηματικών ποσών για μισθό ναυτών, ζήτημα που, όπως είχαμε διαπιστώσει νωρίτερα, ήταν έντονο, αφού σε πολλές περιπτώσεις οι Αθηναίοι αναγκάζονταν να καταβάλλουν έκτακτες εισφορές, όπως για παράδειγμα στις περιπτώσεις του Στεριώνη και του Σγουρού, προκειμένου να καλυφθούν οι ανάγκες των ναυτών ώστε να αντιμετωπιστούν οι Πειρατές που λυμαίνονταν τα παράλια της περιοχής⁵⁸¹. Επισημαίνει λοιπόν ο Μιχαήλ ότι, αυτό που ζητάει, δεν είναι να σταματήσουν οι Αθηναίοι να καταβάλλουν τον μισθό για τους ναύτες και άνδρες για ναύτες, αλλά να συνεχίσουν να καταβάλλουν μόνον όσα προβλέπονται από εκείνα που όρισε ο λογοθέτης του δρόμου⁵⁸² Ιωάννης ο Δούκας⁵⁸³ και

⁵⁸⁰ Ο μεν «ρεφερενδάριος», θέση που υπήρχε από την εποχή του Μ. Κωνσταντίνου, ήταν ένας από τους αυτοκρατορικούς γραμματείς, που διαβίβαζε στον αυτοκράτορα τα αιτήματα των υπηκόων του, ενώ αργότερα αποτελούσε τίτλο αξιωματούχου των Πατριαρχείων επιφορτισμένο για τη μεταξύ Πατριαρχείου και αυτοκράτορος επικοινωνία. Στη συγκεκριμένη περίπτωση όμως ο αναφερόμενος τίτλος του «ρεφερενδάριου» ήταν κάτι σαν γραμματέας του πραιτόρα. Ο δε «μυστικός» ήταν γραμματέας επιφορτισμένος με το απόρρητο και τη μυστική αλληλογραφία του αυτοκράτορα, θέση που λόγω της εμπιστευτικής φύσεώς της προσέδιδε στον συγκεκριμένο υπάλληλο ιδιαίτερο κύρος. Κατά τον 12^ο αιώνα, που μας ενδιαφέρει, ο μυστικός έχει ως καθήκον να προστατεύει την εκκλησιαστική περιουσία από αυθαιρεσίες κρατικών υπαλλήλων. Είχε το δικαίωμα να αναγκάζει τους υπαλλήλους που καταπατούσαν τις ελευθερίες και τα δικαιώματα των μοναστηριών, να αποκαθιστούν τα πράγματα στην προτεραία τους κατάσταση. Όσο για το επίθετο «μεγαλυπέροχος» («μεγαλυπέροχος μυστικός») δεν ήταν τίποτε άλλο από μια σειρά διαφόρων επιθέτων, που με την προσθήκη κάποιου συνθετικού οι Βυζαντινοί θεωρούσαν ότι αύξαναν τη νοηματική έντασή τους. Δενδρινού, *Υπομνηστικόν*, σ. 201-202, υπ. 26 και 27.

⁵⁸¹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 310, στ. 24-30.

⁵⁸² Ο λογοθέτης του δρόμου από τον 9^ο αιώνα είχε ρόλο εισηγητή προς τον αυτοκράτορα για θέματα εσωτερικής και εξωτερικής πολιτικής, ενώ ήταν αυτός που υπαγόρευε στους γραφείς τη θέληση του αυτοκράτορα. Δενδρινού, *Υπομνηστικόν*, σ. 202, υπ. 28.

όχι περισσότερα απ' αυτά, ούτε εκτός του φόρου για τον μισθό των ναυτών να απαιτούν απ' αυτούς να καταβάλλουν και άλλες εισφορές. Προφανώς λοιπόν και εδώ ήταν αυτός που είχε υπαγορεύσει –εκφράζοντας την αυτοκρατορική βούληση φυσικά– το ακριβές ύψος του ποσού που θα έπρεπε οι Αθηναίοι να καταβάλλουν για τον μισθό των ναυτών. Άρα, για άλλη μια φορά, ο Μιχαήλ είναι σαν να λέει στον αυτοκράτορα ότι οι Αθηναίοι θέλουν να τηρούνται αυτά που εκείνος –ο αυτοκράτορας– έχει ορίσει, και πως αυτά τα οποία τους ενοχλούν, δεν είναι τίποτε άλλο από παραβίαση της δικής του βουλήσεως.

Και τελικά φτάνει στη διατύπωση του τελευταίου αιτήματος, που ήταν να σταματήσουν οι Αθηναίοι να υφίστανται νέες «αναγραφές». Όπως έχει αναφερθεί, οι «αναγραφές» ήσαν μετρήσεις της γης και των χρήσεών της (καλλιεργειών κτλ.) με σκοπό να οριστεί το ποσόν του φόρου που αναλογούσε στους κατόχους της. Ο Μιχαήλ ζητά λοιπόν να σταματήσουν αυτές οι καταγραφές και άρα η απόδοση φόρων από τους Αθηναίους για τη φτωχή και εν πολλοίς άκαρπη γη τους, δεδομένου ότι ήδη είχαν υποστεί πάρα πολλές τέτοιες καταγραφές και πλέον δεν μπορούσαν να σηκώσουν το βάρος μιας νέας, ακόμα και αν αυτό συνέβαινε στις υπόλοιπες κατωτικές επαρχίες (δηλ. Θηβαίων και Ευβοέων). Και ζητά όχι μόνο να σταματήσουν οι «αναγραφές», αλλά να επικυρωθούν και όλες εκείνες οι αυτοκρατορικές αποφάσεις που απάλλασσαν τους Αθηναίους από ορισμένες επιβαρύνσεις, αλλά και εκείνες που απέτρεπαν τη συγκέντρωση γης σε ορισμένους μεγαλογαιοκτήμονες εις βάρος των μικροκαλλιεργητών («δρούγγων»), γιατί διαφορετικά οι μικροκαλλιεργητές αυτοί σταδιακά θα αφανίζονταν, με συνέπεια την ολοκληρωτική καταστροφή της συγκεκριμένης επαρχίας. Μια τέτοια δε καταστροφή με τη σειρά της θα σήμαινε και δραματικό περιορισμό των ποσών που το όριο των Αθηνών θα μπορούσε να αποδώσει στο δημόσιο, δηλ. τον περιορισμό της αποδιδόμενης φορολογίας⁵⁸⁴. Ενώ αντιθέτως, αν σωθούν οι Αθηναίοι –επισημαίνει συνεχίζοντας την έξυπνη διπλωματική του τακτική ο Μιχαήλ και κλείνοντας ταυτόχρονα και το «υπομνηστικόν» του– δεν θα σταματήσουν (μαζί με τον μητροπολίτη τους) να εύχονται υπέρ της «αγίας βασιλείας του»: «καὶ τούτων γενομένων, σωζοίμεθ' ἂν ἡμεῖς, σώζοιτο δ' ἂν καὶ τῷ δημοσίῳ τὰ ἐξ ἡμῶν συνεισφερόμενα· καὶ σωζόμενοι, οὐ παυσάμεθα τοῦ ὑπερεύχεσθαι τῆς ἀγίας βασιλείας σου, ἥς ὡς ἀνάξιοι δοῦλοι τολμήσαντες ἐδεήθημεν»⁵⁸⁵. Το κλείσιμο είναι χαρακτηριστικό του όλου πνεύματος του κειμένου, που, όπως ήδη έχει επισημανθεί, υπηρετούσε την προσπάθεια του Μιχαήλ να κερδίσει την αυτοκρατορική εὐνοια, με στόχο την ικανοποίηση των προβαλλομένων αιτημάτων.

Κλείνοντας αυτό το κεφάλαιο θα πρέπει να σταθούμε στον όρο «καστρινοί»⁵⁸⁶, ο οποίος προβληματίσε κατά καιρούς τους ερευνητές για το ακριβές περιεχόμενό του⁵⁸⁷. Ο Σπ. Λάμπρος έδωσε στον όρο δύο πιθανές εξηγήσεις: πρώτον τον κάτοικο της πόλεως σε αντίθεση με αυτόν της υπαίθρου και δεύτερον τον φύλακα στρατιώτη ενός κάστρου, για να καταλήξει τελικά να υιοθετήσει τη δεύτερη ερμη-

⁵⁸³ Γιος του Ανδρονίκου Καματηρού. Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 88.

⁵⁸⁴ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 311, στ. 1-11.

⁵⁸⁵ Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 311, στ. 11-15.

⁵⁸⁶ «...καὶ μὴ μόνον τοῦτο, ἀλλὰ καὶ τοὺς διαφόρως ἀπολυθέντας καὶ ἀπειργόντας τοὺς πειρωμένους ἐκ τῶν **καστρινηῶν** κατέχειν ὅπωςδήποτε καὶ νέμεσθαι χωρία καὶ στάσεις χωριτικάς. Εἰς συντριβὴν γὰρ τοῦτο τῶν δρούγγων καὶ ὄλεθρον ἀφορᾷ...», Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. 311, στ. 6-10.

⁵⁸⁷ Σχετικά με την προβληματική του όρου, βλ. Παπαγεωργίου Αγγελική, «Το υπομνηστικόν του Μιχαήλ Χωνιάτη και οι Καστρινοί», *Βυζαντινά Σύμμεικτα*, τ. 18 (2008), σ. 159-169.

νεία⁵⁸⁸. Την ίδια ερμηνεία δέχεται και η καθηγήτρια Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου. Σύμφωνα με την Αγγελική Παπαγεωργίου, φαίνεται πως και οι δύο ανωτέρω επηρεάζονται από τη ρωμαϊκή έννοια του όρου «κάστρον», δηλαδή του οχυρωμένου στρατοπέδου ή του στρατιωτικού οχυρού. Εκείνη όμως υποστηρίζει, ότι ήδη από την πρώιμη βυζαντινή περίοδο και ιδίως στη βαλκανική χερσόνησο ο όρος «κάστρον» χρησιμοποιείται ως υποκατάστατο του όρου «πόλις». Με βάση λοιπόν αυτό το δεδομένο, μπορεί να προκύψει με σχετική ασφάλεια το συμπέρασμα ότι ο όρος «καστρινοί» δεν υποδηλώνει κάποια στρατιωτική φρουρά ή ομάδα, αλλά τους κατοίκους του κάστρου των Αθηνών, δηλαδή του οχυρωμένου οικισμού που βρίσκονταν στην Ακρόπολη και γύρω απ' αυτή, εντός της περιμέτρου του υστερορρωμαϊκού τείχους της πόλεως⁵⁸⁹ και το πιθανότερο οι ευπορότεροι αυτών⁵⁹⁰, κάτι που αποδέχεται και ο M. Angold, που κάνει λόγο για «δυνατούς, που κατοικούσαν στο 'κάστρον'»⁵⁹¹.

⁵⁸⁸ Βλ. Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 518 (σχόλιο Λάμπρου)· Παπαγεωργίου, *Καστρινοί*, σ. 160.

⁵⁸⁹ Παπαγεωργίου, *Καστρινοί*, σ. 160-161.

⁵⁹⁰ Παπαγεωργίου, *Καστρινοί*, σ. 168.

⁵⁹¹ Angold, *Comneni*, σ. 205: «The *Kastrenoi* were the local ascendancy, so called because they occupied the *kastron* or Acropolis of Athens».

ΚΕΦ. Δ΄. Ο ΧΩΝΙΑΤΗΣ ΑΝΤΙΜΕΤΩΠΙΟΣ ΜΕ ΤΟΥΣ ΕΠΙΔΡΟΜΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ

1. Η υπεράσπιση των Αθηνών έναντι του Σγουρού.

Εκτός από τους βυζαντινούς αξιωματούχους με τις αυθαιρεσίες τους και τους πειρατές, που λεηλατούσαν τα παράλια έως και τις πιο εσώτερες περιοχές, οι Έλληνες είχαν και μια ακόμα πληγή που τους ταλάνιζε· ήσαν οι επιχώριοι τύραννοι, οι οποίοι κατά τα τέλη του 12^{ου} και τις αρχές του 13^{ου} αι. δημιούργησαν μικρές επικράτειες στον ελλαδικό χώρο, καταλαμβάνοντας περιοχές του και γινόμενοι σχεδόν πλήρως ανεξάρτητοι από την κεντρική εξουσία της Κωνσταντινουπόλεως⁵⁹². Ένας εκ των πλέον ισχυρών μεταξύ αυτών ήταν ο ηγεμών του Ναυπλίου Θεόδωρος Σγουρός, μέλος της πλούσιας και ισχυρής βυζαντινής οικογένειας των Σγουρών ή Σγουροπούλων⁵⁹³.

Την εξουσία του Θεόδωρου Σγουρού στην αρχοντία του Ναυπλίου την κληρονόμησε ο Λέων Σγουρός⁵⁹⁴ από τον πατέρα του, μάλλον το 1200, με τον οποίο όμως συγκυβερνούσε και από πριν⁵⁹⁵. Ο Λέων Σγουρός, καταλαβαίνοντας ότι το Βυζάντιο σύντομα θα κατέρρεε, αποφάσισε να ιδρύσει εκτεταμένο κράτος ελληνικό υπό την ηγεμονία του⁵⁹⁶. Απέκτησε τελικά μεγάλη δύναμη⁵⁹⁷ και κάποτε θέλησε να ανεξαρτητοποιηθεί έναντι της Κωνσταντινουπόλεως⁵⁹⁸, αρχίζοντας να επεκτείνεται στρατιωτικά. Πρώτα κατέλαβε το Άργος το 1202, και στη συνέχεια την Κόρινθο⁵⁹⁹.

Ο μητροπολίτης Κορίνθου Νικόλαος⁶⁰⁰ είχε αρχικά αντιταχθεί σ' αυτόν. Έπειτα όμως υπέκυψε εξ ανάγκης και νόμισε ότι εξιλεώθηκε απέναντι στον Λέοντα λόγω της φαινομενικά φιλικής στάσεώς του προς αυτόν. Όμως ο Λέων Σγουρός ήταν φιλόδοξος και άπιστος άνθρωπος· αφού προσποιήθηκε ότι λησμόνησε την προηγούμενη σχέση τους, κάλεσε τον μητροπολίτη σε γεύμα, όπου ξαφνικά τον τύφλωσε και στη συνέχεια τον γκρέμισε από τους βράχους, στη θάλασσα⁶⁰¹. Πληροφορούμαστε τα σχετικά, από τη γραφίδα του αδελφού του Μιχαήλ, ιστορικού Νικήτα Χωνιάτη: «...ὁ Σγουρὸς Λέων, ὃς οὐδὲ τῆς γειναμένης εὖ ποιῶν ἐφείσατο, ἀλλὰ καὶ τῷ τῆς μητροπόλεως Κορίνθου ἀρχιποιμένι Νικολάῳ σπείσάμενος καὶ τὰς πρώην διχονοίας διαλυσά-

⁵⁹² Παπαρρηγοπούλου, *Ιστορία*, σ. 214.

⁵⁹³ Δενδρινού, *Υπομνηστικόν*, σ 197, υπ. 12.

⁵⁹⁴ Σχετικώς προς τον Σγουρό βλέπε και την υποπαράγραφο «*Η έκθεση των προβλημάτων της Αθήνας μέσω του Υπομνηστικού*» του προηγούμενου κεφαλαίου της παρούσης εργασίας.

⁵⁹⁵ Δενδρινού, *Υπομνηστικόν*, σ 197, υπ. 12.

⁵⁹⁶ Δοανίδου, *Φραγκοκρατία*, σ. 199.

⁵⁹⁷ Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 99 και Δενδρινού, *Υπομνηστικόν*, σ 197, υπ. 12.

⁵⁹⁸ Ζαχαροπούλου, *Φραγκοκρατία*, σ. 234.

⁵⁹⁹ Παπαρρηγοπούλου, *Ιστορία*, σ. 214.

⁶⁰⁰ Ο Τ. Νερούτσος, *Αθήναι Α΄*, σ. 46, τον αναφέρει ως μητροπολίτη Άργους, προφανέστατα όμως εκ παραδρομής, αφού όλοι οι άλλοι ερευνητές και ιστορικοί και βεβαίως ό ίδιος ο Νικήτας Χωνιάτης (βλέπε ακριβώς παρακάτω) που αποτελεί τη βασική σύγχρονη πηγή επί των γεγονότων, παρέχουν την πληροφορία ορθή, δηλ. τον Νικόλαο ως μητροπολίτη Κορίνθου. Το λάθος προφανώς έγινε διότι αμέσως πριν αναφέρεται και στον επίσκοπο Άργους, ο οποίος φαίνεται να υπέστη ανάλογη μεταχείριση.

⁶⁰¹ Παπαρρηγοπούλου, *Ιστορία*, σ. 214.

μενος, καὶ σύσσιτον οὕτω τὸν ἄνδρα παρειληφώς, τὸ μὲν σῶμα συνέστιος ἦν, τὸ δὲ φρόνημα δυσμενὲς ὁποῖος καὶ πρότερον, ὅθεν τὰς κόρας αἰμάξας, αἰμάξας εἶτα καὶ κατὰ σκοπέλων ἀφίησι»⁶⁰².

Ἐναν τόσο ἀδίστακτο ἄνθρωπο κλήθηκε νὰ ἀντιμετωπίσει ὁ Μιχαήλ Χωνιάτης, ὡς μητροπολίτης. Ὅταν πληροφορήθηκε αὐτὰ τα γεγονότα, ἀπευθύνθηκε πρὸς τὴν πρωτεύουσα, υποδεικνύοντας τὸν μεγάλο κίνδυνο ποὺ ἀπειλοῦσε τὴν Ἀθήνα, ἐπισημαίνοντας μάλιστα ὅτι ὁ Σγουρός εἶχε ἔλθει σὲ συνεννοήσεις με ὀρισμένους ἰσχυροὺς παράγοντες τῆς αυτοκρατορίας ποὺ κινούνταν γύρω ἀπὸ τὴν Ἀθήνα⁶⁰³. Εἰδικότερα ἀπευθύνθηκε πρὸς τὸν γιο τοῦ Δημητρίου Τορνίκη, τὸν λογοθέτη τοῦ Δρόμου Κωνσταντῖνο Τορνίκη⁶⁰⁴. Ὅμως ἀπάντηση φαίνεται πὺς δὲν ἔλαβε⁶⁰⁵, καθὼς στὴ βασιλεύουσα ἡ ἀναρχία εἶχε κορυφωθεῖ⁶⁰⁶. Παράλληλα δὲ ὁ Σγουρός εἶχε ἰσχυροὺς προστάτες, τοὺς γαμβροὺς καὶ συγγάμβρους τοῦ αυτοκράτορα Ἀλεξίου Γ' Ἀγγέλου, καὶ περισσότερο ἀπ' ὅλους τὸν μέγα δούκα Μιχαήλ Στρυφνὸ⁶⁰⁷.

Οἱ φόβοι τοῦ Μιχαήλ ἀποδείχθηκαν ἀπολύτως βάσιμοι, καθὼς ὁ Σγουρός, ἀφοῦ κατέλαβε καὶ τὰ Μέγαρα⁶⁰⁸ (ὁ Μιχαήλ Χωνιάτης συγκαταλέγει ἀνάμεσα στὰ θύματα τοῦ Σγουροῦ καὶ τοὺς κατοίκους τῆς Ερμιόνης καὶ τῆς Αἰγίνας⁶⁰⁹), θέλησε νὰ ἐπεκταθεῖ καὶ πέραν τοῦ Ἰσθμοῦ καὶ νὰ γίνῃ κύριος τῆς Ἀττικῆς καὶ τῆς ἀνατολικῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος καὶ στὴ συνέχεια ὅλης τῆς Ἑλλάδος. ΓΙΑ τὴν προσπάθειά τοῦ αὐτὴ κατήρτισε στόλο, τὸν ὁποῖο ναυπήγησε με χρήματα ἀπὸ λεηλασίες τῆς Πελοποννήσου καὶ ἐκβιαστικὴ φορολόγηση τῶν κατοίκων τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἄλλων πόλεων τῆς ἀνατολικῆς Ἑλλάδος, με τὴ γνωστὴ πλέον πρόφαση τῆς ἐξοντώσεως τῶν πειρατῶν, οἱ ὁποῖοι λυμαίνονταν τὶς παράλιες πόλεις τῆς Ἑλλάδος⁶¹⁰.

Τέλη τοῦ 1203 ἢ ἀρχές τοῦ 1204⁶¹¹ ὁ Σγουρός ἐφθάσε στὴν Ἀθήνα καὶ τὴν πολιορκήσε τόσο ἀπὸ ξηρὰ ὅσο καὶ ἀπὸ θάλασσα με πλοία ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ⁶¹², ἐλπίζοντας ὅτι θὰ υποτάξει εὐκόλα τὴν πόλιν. Τὸ πρόσχημα ἦταν ὁ ἐξαναγκασμὸς τῶν Ἀθηναίων νὰ καταβάλουν τοὺς φόρους ποὺ καθυστεροῦσαν ἀπὸ χρόνια⁶¹³. Ἡ μόνη

⁶⁰² Choniatae, *Historia*, σ. 841-842, στ. 20-23, 1-3 καὶ Χωνιάτου, *Ἱστορία*, στ. 1027-1028B. Στὸ πρῶτο ἀπὸ τὰ δύο κείμενα (αὐτὸ τῆς ἐκδόσεως τῆς Βόννης) τὸ «αἰμάξας» ἀναγράφεται μία φορὰ. Πιο σωστὸ ὁμῶς μοιάζει νοηματικῶς στὴν πρώτη ἐκδοχή, τὴν ὁποία καὶ ἔχουμε παραθέσει. Με τὴν μόνη διαφορά ὅτι τὰ δύο «αἰμάξας» δὲν τὰ χωρίζει κόμμα, κάτι ποὺ κρίναμε ἀπαραίτητο νὰ προσθέσουμε.

⁶⁰³ Δοανίδου, *Φραγκοκρατία*, σ. 199.

⁶⁰⁴ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 169.

⁶⁰⁵ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 101.

⁶⁰⁶ Δοανίδου, *Φραγκοκρατία*, σ. 199.

⁶⁰⁷ Νερούτσου, *Ἀθῆναι Α'*, σ. 46. Τὴ συγκεκριμένη πληροφορία τὴν ἀναφέρει καὶ ὁ Σπ. Λάμπρος, ἀλλὰ ὡς ὑπόθεση καὶ ὄχι ὡς δεδομένο γεγονός (βλ. Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 100).

⁶⁰⁸ Δοανίδου, *Φραγκοκρατία*, σ. 199.

⁶⁰⁹ Δενδρινού, *Ὑπομνηστικόν*, σ. 197, υπ. 12· Κορδῶση, *Κατάκτηση*, σ. 64· Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 170, στ. 11-13 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 139, στ. 205-206: «Ποῦ γὰρ οἱ τοσοῖδε Ἄργους, Ἑρμιόνης, Αἰγίνης οἰκῆτορες; ποῦ δὲ οἱ τῆς Κορίνθου πολῖται οἱ ὄλβιοι; οὐκ οἷχονται αἵστοι πάντες, ἅπτυστοι;».

⁶¹⁰ Καψάδη, *Σγουρός*, σ. 607.

⁶¹¹ Μανίκα, *Ἀθήνα*, σ. 353. Ἄλλοι ἀναφέρουν τὸ 1203 (π.χ. Κωνσταντινίδου, *Ἱστορία*, σ. 323) καὶ ἄλλοι τὸ 1204 (π.χ. Γρηγοροβίου, *Ἱστορία*, σ. 367). Ὁ δὲ Σπ. Λάμπρος ἀναφέρει καὶ τὶς δύο χρονολογίες, ἀλλὰ ἐπισημαίνει ὅτι μᾶλλον ἰσχύει ἡ πρώτη. Πράγματι λοιπόν, φαίνεται σωστότερο νὰ πούμε, ὅπως κάνει καὶ ὁ Κ. Μανίκας, ὅτι τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἔλαβε χώρα ἢ τέλη τοῦ 1203 ἢ ἀρχές τοῦ 1204, δίχως νὰ ἀποτολμήσουμε νὰ τὸ συγκεκριμενοποιήσουμε ὡς πρὸς τὴ χρονολογία κινδυνεύοντας νὰ λανθάνουμε στὴν τελικὴ μας ἐπιλογή.

⁶¹² Γρηγοροβίου, *Ἱστορία*, σ. 367· Κορδῶση, *Κατάκτηση*, σ. 67.

⁶¹³ Μανίκα, *Ἀθήνα*, σ. 353.

ηγεσία που υπήρχε στην Αθήνα ήταν ο μητροπολίτης της. Ο Μιχαήλ, το πρώτο που αποπειράθηκε να κάνει ήταν να προσπαθήσει να μεταπείσει τον Σγουρό με ειρηνικό τρόπο, με τα λόγια, αφού απ' ό,τι φαίνεται τον γνώριζε προσωπικά⁶¹⁴ από παλιά. Από περιγραφή του Νικήτα Χωνιάτη προκύπτει ότι ο μεν Σγουρός «πατέρα και ποιμένα τουτον όνομάζειν οὐδὲ ποτε ἀπηνήνατο», ο δε Μιχαήλ «παισί τοις κατά πνεῦμα τον Σγουρόν ενέγραφε»⁶¹⁵, δηλαδή ο μεν Σγουρός αποκαλούσε τον Μιχαήλ πατέρα και ποιμένα, ο δε ιεράρχης τον ενέτασσε μεταξύ των πνευματικών του τέκνων⁶¹⁶. Προσπάθησε λοιπόν να μεταπείσει τον Σγουρό από την απόφασή του να επιτεθεί στην Αθήνα, επικαλούμενος και υπενθυμίζοντάς του αυτή την παλαιότερη μεταξύ τους ιδιαίτερη σχέση, αλλά και επισημαίνοντάς του πως δεν αρμόζει σε κάποιον που καλείται χριστιανός να επιτίθεται κατά ομοφύλων του και κατά ομοθρήσκων του, καθώς μια τέτοια αδελφική αιματοχυσία θα ήταν τελείως ανίερη, όταν μάλιστα αυτοί (οι Αθηναίοι) δεν έχουν κάνει το παραμικρό που να τον έχει δυσареστήσει, αντίθετα με το Άργος ή με τον ιεράρχη της Κορίνθου που του είχε αντισταθεί⁶¹⁷. Αλλά ο Σγουρός δεν συγκινήθηκε και απάντησε κυνικά στον μητροπολίτη ότι τώρα που η κορωνίδα των πόλεων (δηλ. η Κωνσταντινούπολη) είχε πάθει από άλλους τα χειρίστα, ο καθένας πρέπει να δρα σύμφωνα με όσα του επιτρέπει η δύναμή του (προκειμένου να πετύχει τα συμφέροντά του)⁶¹⁸.

Επειδή δε είχε ανάγκη για μια καλή πρόφαση για την επίθεση που ήθελε να κάνει προκειμένου να υποτάξει την πόλη, απαίτησε την παράδοση σ' αυτόν ενός νεαρού Αθηναίου, τον οποίο ήθελε να θανατώσει. Ο λόγος δεν είναι γνωστός. Το σίγουρο είναι ότι αυτός ο νεαρός ήταν γνωστός για το όχι καλό ποιόν του, καθώς είχε αδικήσει πολλούς συμπολίτες του. Αλλά και τον ίδιο τον μητροπολίτη τον είχε εξυβρίσει κατά το παρελθόν, με αποτέλεσμα όλοι να θέλουν πολύ ευχαρίστως να τον παραδώσουν στον Σγουρό. Όμως ο μεγαλόψυχος ποιμένας αρνήθηκε να υποκύψει στον εκβιασμό και να παραδώσει έστω και «το μαύρο από τα πρόβατά του ποιμνίου του», διότι έκρινε πως δεν έπρεπε να συναινέσει στην άκριτη θανάτωσή του, ενώ ήξερε πως η απαίτηση αυτή για την παράδοσή του ήταν απλή πρόφαση, την οποία αν ικανοποιούσε θα ακολουθούσε άλλη αξίωση⁶¹⁹.

Στη διαδικασία των προσπαθειών για διαπραγμάτευση δεν αποκλείεται να υπήρξε και προσωπική συνάντηση των δύο ανδρών, Χωνιάτη-Σγουρού⁶²⁰. Η Σοφία Δοανίδου αναφέρει ότι ο Μιχαήλ συναντήθηκε με τον Σγουρό στο Δαφνί⁶²¹, αλλά κάτι τέτοιο κρίνεται ως μη στηριζόμενο στις πηγές⁶²², ενώ ο W. Miller στη διήγησή του παρουσιάζει τον μητροπολίτη να βροντοφωνάζει «ἀπὸ τοῦ ἱεροῦ βράχου τῆς

⁶¹⁴ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 367-368.

⁶¹⁵ Choniatae, *Historia*, σ. 802· Χωνιάτου, *Ιστορία*, στ. 994Α.

⁶¹⁶ Βλ. και Μίλλερ, *Φραγκοκρατία*, σ. 51.

⁶¹⁷ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 368· Παπαρρηγοπούλου, *Ιστορία*, σ. 215.

⁶¹⁸ Μίλλερ, *Φραγκοκρατία*, σ. 51 και Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 368. Από το σημείο αυτό, συμπεραίνει ορθώς ο Λάμπρος ότι η επίθεση του Σγουρού κατά των Αθηνών έγινε μετά την τελευταία κατάληψη της Κωνσταντινουπόλεως από τους Φράγκους (Βλ σχόλιο Λάμπου στο Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 368 υπ. 1). Ανάλογη επισήμανση κάνει και ο Μ. Κορδώσης (Κορδώση, Κατάκτηση, σ. 68).

⁶¹⁹ Παπαρρηγοπούλου, *Ιστορία*, σ. 215, Μίλλερ, *Φραγκοκρατία*, σ. 51 και Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 368.

⁶²⁰ Μανίκα, Αθήνα, σ. 353.

⁶²¹ Δοανίδου, *Φραγκοκρατία*, σ. 199.

⁶²² Βλ. Μανίκα, Αθήνα, σ. 353.

Ἀκροπόλεως... πρὸς τὸν φιλόρπαγα ἄρχοντα τὴν διπλὴν ἀδικίαν, ἣν μετήρχετο ἀντεπεξερχόμενος Ἕλληνας αὐτὸς πρὸς Ἕλληνας, Χριστιανὸς πρὸς Χριστιανούς»⁶²³.

Βλέποντας λοιπὸν ὁ Μιχαὴλ ὅτι ὁ Σγουρός ἦταν ἀνένδοτος, μὴ πειθόμενος γιὰ τὸ ἀδικοῦν τῆς ἐπιθέσεως, καὶ καταλαβαίνοντας τὰ ἀπώτερα σχέδιά του, ποὺ δὲν προέβλεπαν νὰ ἀφήσει τὴν πόλιν ἐν εἰρήνῃ, ἀποφάσισε νὰ ἀμυνθεῖ μέσα ἀπὸ τὰ τείχη τῆς Ἀκροπόλεως⁶²⁴, ἡ ὁποία εἶχε ἀπὸ αἰῶνες μεταβληθεῖ σὲ φρούριο καὶ αποτελοῦσε τὸ μόνον οχυρῶμα ποὺ διέθετε τότε ἡ Ἀθήνα, προκειμένου νὰ μπορεῖ νὰ ἀντισταθεῖ σὲ περίπτωση ἐπιθέσεως⁶²⁵. Ἀφοῦ πρῶτα ἐπικαλέστηκε τὴ θεία βοήθεια⁶²⁶, οχυρώσε τοὺς Ἀθηναίους στὴν Ἀκρόπολη, ὅπου ἦταν τὸ μοναδικὸ σημεῖο στο ὁποῖο θὰ μπορούσαν νὰ προστατευτοῦν καὶ νὰ ἀμυνθοῦν ἐπιτυχῶς⁶²⁷, καὶ τοὺς ἐνθάρρυνε νὰ πολεμήσουν κατὰ τοῦ εἰσβολέα⁶²⁸.

Ὁ Σγουρός ἀπὸ τὴν ἄλλη ξεκίνησε τὴν ἐπίθεση ρίχνοντας συνεχῶς βέλη κατὰ τῶν ἀμυνομένων στὴν Ἀκρόπολη⁶²⁹. Ἀλλὰ καὶ ὁ Χωνιάτης χρησιμοποίησε γιὰ τὴν ἀμυνὰ τῆς πολεμικὰ μηχανήματα⁶³⁰ καὶ συγκεκριμένα τοξοβόλα, τὰ ὁποία εἶχε τοποθετήσει στὰ τείχη τῆς, καὶ μαζὶ με αὐτὰ ἄνδρες ικανοὺς νὰ τὰ χειριστοῦν⁶³¹. Προφανῶς ἐπρόκειτο γιὰ τοὺς λίγους στρατιῶτες τῆς φρουράς τῆς Ἀκροπόλεως. Περισσότερο ὅμως ἀπ’ αὐτοὺς οἱ ἴδιοι οἱ πολῖτες, ποὺ ἀπὸ φιλοπατρία καὶ ἀπὸ τὸν φόβο γιὰ τὰ ἐπακόλουθα τῆς��ποτάξεώς τοὺς στὸν τύραννο τῆς Ναυπλίας ἀμύνθηκαν ὅσο πιο σθεναρά μπορούσαν, ἦσαν αὐτοὶ ποὺ ἔκαναν τὴ διαφορά. Πάντως γενικά ἡ Ἀκρόπολη ἦταν πιο οχυρωμένη ἀπ’ ὅσο περίμενε ὁ Σγουρός. Καὶ μὴ βρίσκοντας καὶ κάποιοις προδότες γιὰ νὰ τὸν βοηθήσουν ἀπὸ μέσα ἀνοίγοντάς τοις πύλες, τελικὰ ἐφυγε μὴ καταφέροντας νὰ τὴν καταλάβει⁶³².

Ἐπρόκειτο γιὰ μιὰ σπουδαία νίκη, γιὰ τὴν ὁποία δικαίως ὁ ἀδελφός του Μιχαήλ, Νικήτας Χωνιάτης, κατὰ τὴν περιγραφή τῶν γεγονότων, ἀναφερόμενος στὸν μητροπολίτη, ἐκφράζει τὴν υπερηφάνειά του γιὰ τὴ συγγένειά του με τέτοιον ἄνδρα⁶³³. Τὸ περίεργο εἶναι ὅτι σὲ κανένα ἀπὸ τὰ ποικίλα κείμενα τοῦ ἰδίου τοῦ πρωταγωνιστῆ Μιχαήλ δὲν ἀναφέρεται κάτι σχετικὰ με τὴν πολιορκία αὐτή καὶ τὴν ἐπιτυχὴ ἀμυνα ποὺ ἐκεῖνος ὁργάνωσε. Δύο τινὰ συμβαίνουν: εἴτε δὲν το ἀναφέρει ἀπὸ σεμνότητα, εἴτε τὸ ἔγραψε σὲ κάποιο χειρόγραφο, τὸ ὁποῖο ὅμως δὲν βρέθηκε⁶³⁴. Ὅ,τι πάντως γνωρίζουμε σήμερα σχετικὸ, εἶναι ἀπὸ Ἱστορία ποὺ κατέγραψε ὁ ἀδελφός του Νικήτας⁶³⁵ καὶ στὴν ὁποία ἀκριβῶς συμπεριέλαβε καὶ αὐτὸ τὸ ἱστορικὸ γεγονός.

⁶²³ Μύλλερ, *Φραγκοκρατία*, σ. 51.

⁶²⁴ Κωνσταντινίδου, *Ἱστορία*, σ. 323.

⁶²⁵ Μύλλερ, *Φραγκοκρατία*, σ. 32-33.

⁶²⁶ Παπαρρηγοπούλου, *Ἱστορία*, σ. 215.

⁶²⁷ Παπαρρηγοπούλου, *Ἱστορία*, σ. 215.

⁶²⁸ Ζαχαροπούλου, *Φραγκοκρατία*, σ. 234.

⁶²⁹ Παπαρρηγοπούλου, *Ἱστορία*, σ. 215.

⁶³⁰ Μύλλερ, *Φραγκοκρατία*, σ. 51· Choniatae, *Historia*, σ. 802, στ. 22-23: «...τῶν τειχῶν ἄνωθεν κάκεῖνος (δηλ. ὁ Μιχαήλ) ἀνθίστησι μηχανήματα».

⁶³¹ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 102.

⁶³² Γρηγοροβίου, *Ἱστορία*, σ. 368.

⁶³³ Choniatae, *Historia*, σ. 800, στ. 16-19: «Ὁ γὰρ ἀρχιποίμην Ἀθηνῶν Μιχαήλ (κασίγνητος οὗτος ἐμός, ναὶ ἐμός· ἐγκαλλωπίζομαι γὰρ τῇ ὁμογιότητι, καὶ χαίρω καθ’ αἶμα τῷ ἀνδρὶ συναπτόμενος, εἰ καὶ τῆς ἀρετῆς καὶ τοῦ λόγου κατὰ διάμετρον ἐκδίσταμαι)...». Πρβλ., Χωνιάτου, *Ἱστορία*, στ. 994Α: «Ὁ γὰρ ἀρχιποίμην Ἀθηνῶν Μιχαήλ ὁ Χωνιάτης (κασίγνητος οὗτος ἐμός, καὶ ἐμός· ἐγκαλλωπίζομαι γὰρ τῇ ὁμογιότητι, καὶ χαίρω καθ’ αἶμα τῷ ἀνδρὶ συναπτόμενος, εἰ καὶ τῆς ἀρετῆς καὶ τοῦ λόγου κατὰ διάμετρον ἐκδίσταμαι)...».

⁶³⁴ Δοανίδου, *Φραγκοκρατία*, σ. 199.

⁶³⁵ Γρηγοροβίου, *Ἱστορία*, σ. 368.

Το μόνο που αναφέρει ο Μιχαήλ, και μάλιστα σε έκταση, είναι τα σχετικά με κάποιον μικρανησιό του (με το όνομα Μιχαήλ και αυτός), γιο του ανηψιού του Γεωργίου Χωνιάτη, τον οποίο αποχωρώντας ο Σγουρός από την Αθήνα τον άρπαξε από τους δικούς του, προφανώς ως όμηρο μαζί με άλλους και τον είχε να τον υπηρετεί ως «παιδόπουλο», δηλαδή ως υπηρέτη. Κάποτε, πίσω στην Ακροκόρινθο, που από αδεξιότητα ο νεαρός έριξε και έσπασε μια γυάλινη κανάτα την ώρα που σέρβιρε κρασί, εξοργισμένος ο Σγουρός τον φόνευσε με άγριο τρόπο με το ρόπαλό του⁶³⁶, προφανώς και οργισμένος γενικότερα για την αποτυχία των σχεδίων του να κατακτήσει την Ελλάδα. Το γεγονός αυτό αποτέλεσε και αιτία για βαρύτατους χαρακτηρισμούς κατά του Σγουρού από μέρους του ιεράρχη στα συγγράμματά του⁶³⁷.

Απογοητευμένος και θυμωμένος λόγω της αποτυχίας του να καταλάβει την Ακρόπολη ο Σγουρός, εκτός από τις απαγωγές, φεύγοντας από την Αθήνα εκτόνωσε επί πολλές μέρες την οργή του στην κάτω πόλη (δηλαδή την πόλη έξω από τα τείχη) που ήταν απροστάτευτη, αρπάζοντας όσα λάφυρα, και πυρπολώντας σπίτια, χωράφια και ζώα⁶³⁸. Έτσι, αν και με αρκετά τραύματα, η πόλη κατάφερε να γλυτώσει από τον Σγουρό. Φυσικά, η απαλλαγή αυτή δεν ωφέλησε και πάρα πολύ, αφού σε λιγότερο από ένα έτος έπεσε στα χέρια των Φράγκων⁶³⁹.

2. Οι Φράγκοι στην Αθήνα. Η αντιμετώπισή τους από τον Χωνιάτη.

Τον Απρίλιο του 1204 η Κωνσταντινούπολη κατελήφθη από τους σταυροφόρους, δηλαδή τους Βενετούς υπό τον δόγη Δάνδολο και τούς Γάλλους υπό τον μαρκήσιο Βονιφάτιο τον Μομφερρατικό⁶⁴⁰. Τον Οκτώβριο του ίδιου έτους οι σταυροφόροι μοίρασαν τα εδάφη του βυζαντινού κράτους⁶⁴¹. Η διανομή όμως αυτή ήταν στην πραγματικότητα θεωρητική, γιατί εκτός από την Κωνσταντινούπολη η υπόλοιπη χώρα δεν είχε ακόμα κατακτηθεί. Επρόκειτο λοιπόν για μια προκαταρκτική συμφωνία ανάμεσα στους σταυροφόρους, η οποία προϋπέθετε τη μελλοντική κατάκτηση της βυζαντινής αυτοκρατορίας⁶⁴².

Τον ελλαδικό χώρο (από τη Θεσσαλονίκη και κάτω) ανέλαβε κατόπιν κληρώσεως να τον καταλάβει ο μαρκήσιος Βονιφάτιος ο Μομφερρατικός, επί κεφαλής στρατιάς που την αποτελούσαν Λομβαρδοί, Φλαμανδοί, Γάλλοι και Γερμανοί⁶⁴³. Το εγχείρημα κατακτησεως των ελληνικών εδαφών δεν παρουσίαζε δυσκολίες. Η εδαφική ενότητα του Βυζαντίου, πριν καταλυθεί επισήμως από τους Λατίνους, ήταν ήδη κατακερματισμένη λόγω της αποσπάσεως πολλών περιοχών της κεντρικής εξουσίας από τους διαφόρους άρχοντες, όπως είδαμε πιο πάνω, ένας εκ των οποίων ήταν και ο Σγουρός. Στην πλειοψηφία τους οι άρχοντες αυτοί ήσαν έτοιμοι να συνεργασθούν με τον κατακτητή, «τῆς πατρίδος προαγωγοί γινόμενοι», όπως τους κατηγορεί ο Νικήτας

⁶³⁶ Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 103 και Μανίκα, *Αθήνα*, σ. 353.

⁶³⁷ Μανίκα, *Αθήνα*, σ. 353.

⁶³⁸ Νερούτσου, *Αθήναι Α'*, σ. 46· Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 102· Κωνσταντινίδου, *Ιστορία*, σ. 323· Μανίκα, *Αθήνα*, σ. 353.

⁶³⁹ Κωνσταντινίδου, *Ιστορία*, σ. 325.

⁶⁴⁰ Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 104.

⁶⁴¹ Μίλλερ, *Φραγκοκρατία*, σ. 45.

⁶⁴² Μαλτέζου, *Λατινοκρατούμενη*, σ. 247.

⁶⁴³ Μαλτέζου, *Λατινοκρατούμενη*, σ. 248 και Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 104.

Χωνιάτης⁶⁴⁴, ώστε να διατηρήσουν τα προνόμια και την περιουσία τους⁶⁴⁵. Μάλιστα η μόνη επίσημη αντίσταση που τελικά υπήρξε σε έναν βαθμό εναντίον των Λατίνων ήταν αυτή του Λέοντος Σγουρού⁶⁴⁶.

Κατακτώντας πρώτα την Θεσσαλονίκη, και αφού έτρεψαν τον Λέοντα Σγουρό σε φυγή από το Στενό των Θερμοπυλών, όπου τον συνάντησαν⁶⁴⁷, οι Φράγκοι φτάνουν στην Βοιωτία, όπου και εκεί οι κάτοικοι τους υποδέχονται πανηγυρικώς, με τόσες ζητωκραυγές, τύμπανα, σάλπιγγες και ταμπούρα⁶⁴⁸. Από τη Βοιωτία οι Γάλλοι έφτασαν στα Μέγαρα και κατευθύνθηκαν προς την Αττική. Ο Μιχαήλ Χωνιάτης, αν και σκέφθηκε να οργανώσει πάλι αμυντικά την πόλη⁶⁴⁹, τελικά, συνειδητοποιώντας ότι ήταν ανώφελο να προβάλλουν οι Αθηναίοι αντίσταση την ώρα που και η Βασιλεύουσα είχε αλωθεί αλλά και όλες οι άλλες ελληνικές πόλεις είχαν υποταχθεί αμαχητί⁶⁵⁰, δίχως τίποτα να έχει καταφέρει να κόψει την πορεία τους προς την Αθήνα, έκρινε πως το μόνο που θα προσέφερε μια προσπάθεια αναχαιτίσεως των κατακτητών θα ήταν να χυθεί άσκοπο αίμα και να αποτελέσει αφορμή για τους Φράγκους να καταστρέψουν στη συνέχεια ολοσχερώς την πόλη, συμπεριφερόμενοι με τον χειρότερο τρόπο σε όσους κατοίκους δεν θα είχαν σκοτωθεί κατά τη διάρκεια της επιχείρησης.

Αλλωστε, μετά την καταστροφή που είχε υποστεί από τον Σγουρό, η πόλη της Αθήνας βρισκόταν σε ακόμα πιο αδύναμη κατάσταση για να μπορέσει να αντιμετωπίσει τον οποιονδήποτε επιδρομέα, παρ' ότι βεβαίως υπήρχε πάντα η Ακρόπολη που είχε καταφέρει να αντέξει και την επίθεση του Σγουρού⁶⁵¹ και σίγουρα θα μπορούσε να δυσκολέψει κάπως τους επιδρομείς. Αλλά για πόσο και με τι συνέπειες; Έτσι, προς το τέλος του 1204 ή τις αρχές του 1205 υποχρεώθηκε να παραδώσει την Ακρόπολη στους Φράγκους, με τους οποίους συνομολόγησε συνθήκη για τον σεβασμό της ζωής και των προνομίων των κατοίκων⁶⁵², απόφαση που και ο αδελφός του ο Νικήτας τη δέχτηκε ως συνετή και αναγκαία⁶⁵³, παρ' ότι είχε τη γνώμη ότι θα μπορούσε να ανταχθεί στους Φράγκους, όπως έκανε και με τον Σγουρό, έστω και μόνο με τη δύναμη της προσευχής «προκαλώντας τους κεραυνούς του ουρανού κατά των εχθρών»⁶⁵⁴!

⁶⁴⁴ Μαλτέζου, Λατινοκρατούμενη, σ. 248.

⁶⁴⁵ Γουναρίδη, Προϋποθέσεις, σ. 143.

⁶⁴⁶ Μαλτέζου, Λατινοκρατούμενη, σ. 248.

⁶⁴⁷ Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 104.

⁶⁴⁸ Μαλτέζου, Λατινοκρατούμενη, σ. 248.

⁶⁴⁹ Μανίκα, Αθήνα, σ. 353.

⁶⁵⁰ Νερούτσου, *Αθήναι Α'*, σ. 48· Miller, *Essays*, σ. 63.

⁶⁵¹ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 374.

⁶⁵² Μανίκα, Αθήνα, σ. 353. Βεβαίως αυτό προκύπτει ως εύλογη εικασία, την οποία κάνει και ο Γρηγορόβιος, ο οποίος όμως σημειώνει ότι δεν μαρτυρείται από κάπου. Φαίνεται πάντως λογικό, εφ' όσον κρίθηκε ότι η άμυνα στους Φράγκους ήταν μάταιη και συνεπώς οι Αθηναίοι δεν θα προέβαλλαν αντίσταση, ο Χωνιάτης να ήρθε και σε συνεννόηση μαζί τους, προκειμένου να συνάψει κάποιου είδους συνθήκη με τον Βονιφάτιο, ώστε να διασφαλίσει για τους Αθηναίους τη ζωή, την ιδιοκτησία, την ευνομία, τα δίκαια και την πίστη τους (Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 375).

⁶⁵³ Choniatae, *Historia*, σ. 805, στ. 15-21: «εἶχε δὲ ὁ προεδρεύων ἱερατικῶς τῆς πόλεως, ὥσπερ Σγουρόν πρότερον, οὕτω καὶ τότε μαρκέσιον ἀποπέμψασθαι· μὴ εἶναι δὲ δοκιμάζον καιρὸν ἀντιστάσεως, οἷα τῆς τῶν ὅλων βασιλίδος ἀλούσης, τῆς δ' ἐσπερίου καὶ ἐφ' ὧς ὑπὸ Ῥωμαίους λήξεως τὴν σκιὰν ὑπιούσης τοῦ Λατινικοῦ δόρατος, ἀναιμωτὶ τοῦ ἐρύματος ὑπεξίσταται».

⁶⁵⁴ Choniatae, *Historia*, σ. 803, στ. 4-11: «εἰ δ' ἡβούλετο, εἶχεν ἂν καὶ πῦρ ὕσιν ἐπ' ἀτασθάλους ἢ σφῆκας ἐπαφῆναι τῷ στρατοπέδῳ, εἴτε τι ἕτερον ἐκείνοις ὀλέθριον αἰτήσασθαι θεόθεν καὶ λήψεσθαι· οὐδὲ γὰρ ἂν τὸ θεῖον ἐβραδυνεν, εἰ χεῖρες ὑψώθησαν ἐκείναι ἢ χεῖλη διήρθησαν ἐκείνα πρὸς θεοῦ ἐπικλησιν. Ἀπῆγε δ' αὐτὸν τοῦ τοιοῦτόν τι ὅλως διανοησθαι τε καὶ διαπράξασθαι ὁ τοὺς υἱοὺς τῆς βροντῆς ἐπισχὼν τοῦ πῦρ ὑψόθεν κατενεγκεῖν ἐν τῷ εἰπεῖν “οὐκ οἶδατε ποίου ἐστὲ πνεύματος”». Βλ. και Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 374.

Τέτοιος ήταν ο θαυμασμός και η εκτίμηση που ο Νικήτας έτρεφε για τον μεγάλο του αδελφό Μιχαήλ, για τον οποίο είδαμε σε άλλο σημείο της εργασίας μας με τι κολακευτικά λόγια και αίσθημα υπερηφανείας για τη μεταξύ τους συγγένεια αναφέρθηκε στο ανδραγάθημά του μητροπολίτου με την επιτυχή αντιμετώπιση του Σγουρού. Τα αισθήματα βεβαίως ήταν αμοιβαία, καθώς τα δύο αδέλφια συνδέονταν με σχέση βαθιάς στοργής⁶⁵⁵. Ο κατ' εξοχήν ειδήμων περί του Χωνιάτη όμως, δηλ. ο Σπυρίδων Λάμπρος, –όπως και άλλοι βεβαίως ιστορικοί και μελετητές– δηλώνει ότι, παρά την αντίθετη γνώμη του Νικήτα, ήταν αδύνατον για τον Μιχαήλ να υπερασπιστεί την Ακρόπολη κατά των Φράγκων και πως ακόμα και αν ο ιεράρχης είχε κρίνει ότι τελικά πρέπει να προβεί σε αντίσταση, αυτή θα ήταν αδύνατη λόγω και των γενικότερων συνθηκών (άλωση Βασιλεύουσας και υπόλοιπης Ελλάδος) και του ότι η πόλη ήταν εντελώς ανίσχυρη εξαιτίας της λεηλασίας που λίγο νωρίτερα είχε κάνει εις βάρος της ο Σγουρός⁶⁵⁶.

Οι σταυροφόροι λοιπόν εισήλθαν στην πόλη χωρίς καμμία αντίσταση. Ούτε αυτό όμως αλλά ούτε και η αρχαία αίγλη της πόλεως τους εμπόδισε από το να επιδοθούν σε εκτεταμένες λεηλασίες και καταστροφές⁶⁵⁷. Με την εισβολή τους στην Αθήνα οι τραχείς Γάλλοι και Ιταλοί στρατιώτες, που ήδη είχαν λεηλατήσει όλες τις εκκλησίες της Κωνσταντινουπόλεως χωρίς κανένα αίσθημα ευλάβειας προς τα ιερά της θρησκείας, άρπαζαν τα άγια λείψανα, τα αφιερώματα, τα διάφορα τιμαλφή και τα διακοσμητικά που βρίσκονταν στον μητροπολιτικό ναό του Παρθενώνα. Τα μεταλλικά εκκλησιαστικά σκεύη τα έριζαν στη χοάνη προκειμένου να χρησιμοποιηθούν για την κοπή νομισμάτων⁶⁵⁸. Γενικά λεηλάτησαν ανηλεώς και σε πολύ μεγάλο βαθμό απογύμνωσαν τον Παρθενώνα, αρπάζοντας όλη την κινητή περιουσία και μη δείχνοντας καθόλου σεβασμό για τον καθεδρικό ναό, ούτε ως κέντρο της ορθοδόξου Εκκλησίας ούτε ως σπουδαίο μνημείο της κλασικής αρχαιότητας⁶⁵⁹. Την ίδια τύχη είχαν και πολλοί άλλοι ναοί και μονές της Αθήνας και της ευρύτερης περιοχής⁶⁶⁰.

Ο μητροπολίτης της Αθήνας, που εξελίχθηκε στον βασικό κατήγορο των Λατίνων, με φρίκη είδε αυτή την ανίερη συμπεριφορά και τους κατηγορούσε ότι ποθούσαν τόσο πολύ τον χρυσό, σε σημείο να τον λατρεύουν περισσότερο και από τον ίδιο τον Χριστό. Τους συνέκρινε με τα μυρμήγκια, διότι συνεχώς συγκέντρωναν χρυσό⁶⁶¹ (όπως εκείνα συγκεντρώνουν συνεχώς τροφές)⁶⁶². Θρηνεί δε πικρά για το πώς οι Φράγκοι άπλωσαν βέβηλα χέρια στα ιερά σκεύη, από τα οποία ο ίδιος είχε πάρει τόση ευχαρίστηση⁶⁶³.

Και δεν ήσαν μόνο οι λεηλασίες σε ναούς. Λεηλατήθηκε επίσης και η κατοικία του ίδιου του μητροπολίτου και μαζί καταστράφηκε η πλουσιότατη βιβλιοθήκη του που στεγαζόταν σ' αυτή, τα βιβλία της οποίας διασκορπίστηκαν και πωλήθηκαν από τους ξένους στρατιώτες για να τους επιφέρουν κάποιο οικονομικό κέρδος. Αντίστοιχα οι συνάδελφοί τους κατά την κατάκτηση της Κωνσταντινουπόλεως είχαν λεη-

⁶⁵⁵ Thallon, *Humanist*, σ. 07, υπ. 34.

⁶⁵⁶ Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 104.

⁶⁵⁷ Μαλτέζου, *Λατινοκρατούμενη*, σ. 255.

⁶⁵⁸ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 375-376 και Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 106.

⁶⁵⁹ Thallon, *Humanist*, σ. 08.

⁶⁶⁰ Μανίκα, *Αθήνα*, σ. 354.

⁶⁶¹ Kordoses, *Greece*, σ. 26.

⁶⁶² Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 299, στ. 16-17: «τὴν τοῦ Χριστοῦ λατρείαν εἰς χρυσολατρείαν μεταθεμένους καὶ παρασυμβληθέντας τοῖς χρυσορυχοῦσι μύρμηξιν».

⁶⁶³ Thallon, *Humanist*, σ. 08.

λατήσσει τα πολυτελή δεμένα βιβλία της Αγίας Σοφίας, τα οποία στην πλειοψηφία τους μετέφεραν έπειτα στη Βενετία, και τα οποία μπορεί ίσως μέχρι και σήμερα να βρει κανείς στην περίφημη Μαρκετινή Βιβλιοθήκη (Βενετία). Η διαφορά με την περίπτωση της βιβλιοθήκης της μητροπόλεως των Αθηνών ήταν ότι τα βιβλία της δεύτερης δεν ήταν δεμένα με χρυσό και με άργυρο όπως της Αγίας Σοφίας, αλλά με ταπεινά υλικά, κυρίως δε φθηνά δέρματα. Γι' αυτό οι Φράγκοι προτίμησαν να τα πουλήσουν σε όποιους θα τα ήθελαν (εκτιμώντας τα ως βιβλία για το περιεχόμενό τους και όχι ως αντικείμενα για το υλικό κατασκευής τους) και θα πλήρωναν περισσότερα χρήματα για να τα αποκτήσουν ως τέτοια⁶⁶⁴.

Πρέπει να σημειωθεί ότι για τον Μιχαήλ Χωνιάτη η καταστροφή της βιβλιοθήκης του και η απώλεια των βιβλίων του φαίνεται πως ήταν εκείνο που απ' όλα τα δεινά τον στεναχώρησε περισσότερο, καθώς ως λάτρης της γνώσεως και της κλασικής παιδείας τα βιβλία του ήταν τα πιο σημαντικά του αποκτήματα και τα είχε συγκεντρώσει με πολύ κόπο ήδη από τα νεανικά του χρόνια. Πολλά δε απ' αυτά, προκειμένου να τα έχει στην κατοχή του, τα είχε αντιγράψει ο ίδιος. Και όπως θα δούμε στο ειδικό υποκεφάλαιο, έως το τέλος της ζωής του θα προσπαθούσε να ξανασυγκεντρώσει αυτά τα έργα, πεθαίνοντας τελικά μ' αυτό τον καημό, όπως φαίνεται από την αλληλογραφία του.

Έχοντας δει τέτοια πρώτα δείγματα από πλευράς των νέων επικυριάρχων, οι Αθηναίοι λογικό είναι να είχαν καταληφθεί από φόβο για την επερχόμενη κατάσταση. Ο μητροπολίτης προσπαθούσε να δώσει κουράγιο στους φίλους του, προτρέποντάς τους να έχουν θάρρος, υπομονή και πίστη στον Θεό, ώστε να μπορέσουν να συνυπάρξουν με τους κατακτητές⁶⁶⁵. Χαρακτηριστικά είναι τα όσα γράφει προς «τῷ ἱατρῷ κύρ Νικολάῳ τῷ Καλοδούκῃ» (επιστολή υπ' αρ. 92): χρησιμοποιώντας μια φράση του Δαυίδ που λέει ότι «εἰ ὁ ἐχθρὸς ὠνεΐδισέ με, ὑπήνεγκα ἄν, σὺ δέ, ἄνθρωπε ἰσόψυχε»⁶⁶⁶, ο μητροπολίτης σχολιάζει: «ἀλλὰ καὶ ὁ μισθὸς πολὺς καὶ ἀνάλογος τοῖς φιλοσόφως τὸν τοιοῦτον ὑποφέρουσι»⁶⁶⁷, εξηγώντας αμέσως μετά τί εννοεί λέγοντας μισθό: ὅσοι ταλαιπωρούνται ἀπὸ φίλους (καὶ ἐδῶ με τὸ «φίλους» πιθανολογούμε ὅτι ἀφήνει ὑπόνοια γιὰ τὸ ομοίτητο τῶν Φράγκων κατακτητῶν) καθίστανται ομοιοπαθεῖς πρὸς τὸν Χριστὸ καὶ Κύριό μας, ὡς μέτοχοι τῶν ἰδίων παθημάτων με Εκείνον, καὶ συνεπῶς γίνονται καὶ μέτοχοι τῆς δόξας Του⁶⁶⁸. Καὶ καταλήγει ρωτώντας ρητορικά: καὶ ποιός, ἀν γινώσκει καὶ πιστεύει αὐτά (περὶ μετοχῆς στὴ θεία δόξα λόγω τῶν παθημάτων του), δὲν θὰ χαρεῖ υφιστάμενος τὰ πάνδενα⁶⁶⁹; Καὶ με βάση ὅλα αὐτά καταλήγει νὰ συμβουλεύει καὶ τὸν ἴδιο τὸν γιατρό νὰ μὴ στεναχωριέται πολὺ ἀπὸ τὴν κατάσταση, οὔτε νὰ κρατᾷ κακία σὲ ὅσους γίνονται ἡ αἰτία (δίχως νὰ τὸ θέλουν) νὰ ὠφελεῖται με τὸ νὰ παθαίνει τὰ ἴδια με τὸν Δεσπότη Χριστό, ἀλλὰ ἀντιθέτως νὰ χαίρεται γι' αὐτό, ἀντιμετωπίζοντας τὴν ὅλη κατάσταση με διάθεση φιλοσοφική⁶⁷⁰.

⁶⁶⁴ Λάμπρου, Βιβλιοθήκη, σ. 357.

⁶⁶⁵ Kordoses, Greece, σ. 37.

⁶⁶⁶ Λάμπρου, Σωζόμενα Β', σ. 147, στ. 19-20 / Κολονου, Epistulae, σ. 121, στ. 10-11.

⁶⁶⁷ Λάμπρου, Σωζόμενα Β', σ. 147, στ. 20-22 / Κολονου, Epistulae, σ. 121, στ. 11-12.

⁶⁶⁸ Λάμπρου, Σωζόμενα Β', σ. 147, στ. 22-25 / Κολονου, Epistulae, σ. 121, στ. 12-14: «Καὶ τί λέγω μισθόν; Διδάσκομαι ὅτι ὁμοιοπαθεῖς τῷ Χριστῷ καὶ Κυρίῳ ἡμῶν καθίστανται οἱ παρὰ τῶν φίλων κακῶς πάσχοντες καί, ὡς μέτοχοι τῶν αὐτῶν παθημάτων, κοινωνοὶ καὶ τῆς δόξης γίνονται».

⁶⁶⁹ Λάμπρου, Σωζόμενα Β', σ. 147, στ. 25-26 / Κολονου, Epistulae, σ. 121, στ. 15-16: «Καὶ τίς ταῦτα μανθάνων καὶ πιστεύων οὐχὶ χαρήσεται πάσχων τὰ πάνδενα;».

⁶⁷⁰ Λάμπρου, Σωζόμενα Β', σ. 148, στ. 1-5 / Κολονου, Epistulae, σ. 121, στ. 16-19.

Όμως και ο ίδιος –περισσότερο ίσως απ’ όλους– είναι δυσαρεστημένος με τη νέα κατάσταση και εκφράζει τη λύπη του για το μέλλον κυρίως των νέων, αναλογιζόμενος σε τι συνθήκες αυτές οι «τρυφερές υπάρξεις» θα μεγαλώσουν: «Πῶς ἀπαλώτερα ὄντα καὶ τρυφερά τὸν σκληρὸν τοῦτον καὶ τραχὺν καιρὸν διανύουσιν;»⁶⁷¹. Μα και ο ίδιος φαίνεται πως δεν αντέχει αυτή την κατάσταση, όπως διαμορφώνεται, και τελικά θα πάρει τον δρόμο της αυτοεξορίας. Διότι για τον Χωνιάτη ήταν πάνω από την αξιοπρέπειά του να έρθει σε συνεννόηση με αυτούς που μπόρεσαν να έχουν τέτοια μεταχείριση στην περιουσία του Θεού και να μετατρέψουν την πόλη σε «κατοικία δαιμόνων και πεδίο χορού γαϊδαροκένταυρων»⁶⁷².

Αλλά εκτός από τον Χωνιάτη, και για πολλούς άλλους κατοίκους, τόσο από την Αθήνα όσο και από άλλες κατακτημένες πόλεις, η πρώτη τους αντίδραση ύστερα από την πτώση της Νοτίου Ελλάδος ήταν να μεταβούν σε άλλες περιοχές, οι οποίες δεν βρίσκονταν υπό τον έλεγχο των Φράγκων. Αυτό ήταν ιδιαίτερα οδυνηρό για τους ιδιοκτήτες γης και τους κρατικούς υπαλλήλους, που έφυγαν όταν κατάλαβαν ότι δεν υπήρχε καθόλου περιθώριο αλληλοκατανοήσεως μεταξύ αυτών και των κατακτητών, οι οποίοι δήμευαν την περισσότερη από τη γη και απαιτούσαν υπακοή στον Πάπα και αφοσίωση στην Ρωμαϊκή Εκκλησία.

Οι περισσότεροι από τους φυγάδες, όπως ήταν φυσικό, κατέφυγαν στα δύο ανεξάρτητα ελληνικά κράτη της Νικαίας και της Ηπείρου. Η μικρή απόσταση μεταξύ του φραγκοκρατούμενου νότου και του ελληνικού κράτους της Ηπείρου ήταν ο βασικός λόγος για την άφιξη εκεί του μεγαλύτερου αριθμού απ’ αυτούς, ενώ ένας πρόσθετος λόγος ήταν η πρόσκληση από τον ίδιο τον άρχοντα της Ηπείρου προς κάποιους αξιωματούχους, που τους ενεθάρρυνε να πάνε εκεί και να αναλάβουν σημαντικές θέσεις. Άλλοι πάλι από τους φυγάδες βρήκαν καταφύγιο στις Κυκλάδες ή στη Μονεμβασία, πριν την κατάληψη και αυτών των περιοχών⁶⁷³. Η περίπτωση του μητροπολίτου Αθηνών, που κατέφυγε στην Κέα, είναι η πιο χαρακτηριστική. Ωστόσο, μετά από μικρό διάστημα οι Φράγκοι κατέφθασαν και εκεί, όπως θα εκθέσουμε αναλυτικά εξετάζοντας τη ζωή του Χωνιάτη στο νησί.

Όσοι από τους Αθηναίους έμειναν στην πόλη έγιναν, όπως και οι υπόλοιποι κατακτημένοι Έλληνες, δουλοπάροικοι χωρίς δικαιώματα. Πιο τυχεροί στάθηκαν οι βιοτέχνες και μερικοί μικροκτηματίες, που μπόρεσαν να εξαγοράσουν την προσωπική τους ελευθερία πληρώνοντας φόρο ή το μισό των εισοδημάτων τους⁶⁷⁴. Στην κοινωνική διάκριση στον λατινοκρατούμενο ελληνικό χώρο βασικό ρόλο είχε η θρησκευτική ιδιότητα, η οποία απέκτησε περιεχόμενο κοινωνικό. Οι Λατίνοι, πιστοί στα πρωτεία της ρωμαϊκής Εκκλησίας, συγκρότησαν την άρχουσα τάξη, ενώ οι αυτόχθονες πληθυσμοί, αφοσιωμένοι στο δόγμα της Ορθοδοξίας, έγιναν –σύμφωνα με τη φεουδαρχική αντίληψη της Δύσεως– υποτελείς των κυριάρχων. Οι τοπικοί άρχοντες διαφοροποιήθηκαν από τον υπόλοιπο πληθυσμό και εισχώρησαν στη λατινική φεουδαρχική ιεραρχία ως ξεχωριστή τάξη, τοποθετούμενοι στην τελευταία βαθμίδα της φεουδαρχικής αριστοκρατίας⁶⁷⁵.

⁶⁷¹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β’*, σ. 297, στ. 5-7.

⁶⁷² Thallon, *Humanist*, σ. 08-09· Λάμπρου, *Σωζόμενα Β’*, σ. 169-170, στ. 28-30, 1-2: «Ἀνεξίκακε καὶ μακρόθυμε Χριστέ βασιλεῦ, οὕπω Ἀθηνῶν ἱερὰν ἀκρόπολιν, τοῦμὸν λάχος, καὶ τὸν ἐν αὐτῇ ἀγιώτατον παρθενῶνα τῆς θεομήτορος κατεπένθησα, σπήλαια ληστῶν γεγονότα καὶ κατὰ τὴν Γραφὴν ἐχίνων καὶ ὀνοκενταύρων καὶ δαιμονίων ἐνδιαιτήματα».

⁶⁷³ Kordoses, *Greece*, σ. 29-30.

⁶⁷⁴ Δοανίδου, *Φραγκοκρατία*, σ. 35.

⁶⁷⁵ Μαλτέζου, *Λατινοκρατούμενη*, σ. 246-247.

Ο Βονιφάτιος Μομφερατικός, αφού κατέλαβε την Αθήνα, την παραχώρησε – καθώς και ολόκληρη την Αττική και την Μεγαρίδα– ως υποτελή ηγεμονία σε έναν από τους φίλους και συμπολεμιστές του ευγενείς, τον Όθωνα de la Roche, στον οποίον λίγο νωρίτερα είχε παραχωρήσει αντιστοίχως και την Θήβα και γενικώς την Βοιωτία⁶⁷⁶. Ο Όθων Δελαρός ή Ντε λα Ροτζε, κατά το χρονικό του Μορέως, ήταν Βουργουνδός. Επίσημως αναφέρεται ως Othon de la Roche – sur – Ougnon (de Rupe ou de Rocca), Sire⁶⁷⁷ de Rey de la Franche – Comte. Έλαβε μέρος στην Δ΄ Σταυροφορία και πολέμησε στο πλευρό του Βονιφατίου του Μομφερρατικού, οπότε, μετά την Άλωση του 1204, που ο Βονιφάτιος έγινε Βασιλέας της Θεσσαλονίκης και μοίρασε –σύμφωνα με το Φεουδαρχικό σύστημα– μέρος από τα εδάφη του στους συμπολεμιστές φίλους του, ο Όθων έλαβε τις ανωτέρω περιοχές (Βοιωτίας και Αττικής, καθώς και την περιοχή γύρω από την Αταλάντη)⁶⁷⁸.

Έτσι λοιπόν ιδρύθηκε το φραγκικό βασίλειο των Αθηνών και ο Όθων έγινε κύριός του, λαμβάνοντας τον τίτλο του «Dominus Athenarum» ή «Megaskyr» (ή «Mega Kyr»⁶⁷⁹) από το ελληνικό «Μεγακύρης»⁶⁸⁰ («Μέγας κύρ» ή «Μέγας κύρης»⁶⁸¹). Σε επίσημα δε έγγραφα των Φράγκων και του Πάπα επονομαζόταν Sire d' Athenes ή Dominus Athenarum⁶⁸². Την προσωνυμία των Αθηνών την προσέλαβε λόγω της παγκόσμιας φήμης που είχε η πόλη⁶⁸³, το άγγελμα της καταλήψεως της οποίας προξένησε μεγάλη εντύπωση στην Δύση, ακριβώς λόγω της ιστορίας που έφερε το όνομά της και το οποίο δεν είχε λησμονηθεί τελείως εκεί, ιδίως από τους λογίους στις διάφορες σχολές και τα μοναστήρια⁶⁸⁴.

Ύστερα από μια πιθανολογούμενη αποτυχημένη προσπάθεια του Μιχαήλ Χωνιάτη να διαπραγματευτεί κάποια προνόμια του ορθόδοξου ποιμνίου του, καθώς και την παραμονή του στην Αθήνα με την ιδιότητα του μητροπολίτου αυτής⁶⁸⁵, καθώς και από μια προφανή άρνησή του να υποταχθεί στον πάπα⁶⁸⁶ και να αναγνωρίσει το πρωτείο του⁶⁸⁷, στην κεφαλή της Εκκλησίας των Αθηνών εγκαταστάθηκε λατίνος μητροπολίτης. Ειδικότερα ο Όθων De la Roche στα 1206⁶⁸⁸ εγκατέστησε σ' αυτή τη θέση τον ρωμαιοκαθολικό συμπατριώτη και πνευματικό του ιερέα, τον γάλλο στην καταγωγή⁶⁸⁹ Βεράρδο, ο οποίος κατέλαβε τη μητροπολιτική κατοικία του Μιχαήλ Χωνιάτη και έθεσε υπό την εξάρτηση του πάπα όλο τον ορθόδοξο κλήρο⁶⁹⁰. Ο ορθόδοξος

⁶⁷⁶ Κωνσταντινίδου, *Ιστορία*, σ. 333-334 και Miller, *Essays*, σ. 63.

⁶⁷⁷ Την λέξη Sire που ελληνικά αντιστοιχεί στο «Κυρ», οι Έλληνες το αναβάθμισαν στην συνέχεια σε «Μέγας κύρ» (Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 391-392).

⁶⁷⁸ Δοανίδου, *Φραγκοκρατία*, σ. 33.

⁶⁷⁹ Στουφή, *Τοιχογραφίες*, σ. 634.

⁶⁸⁰ Δοανίδου, *Φραγκοκρατία*, σ. 33.

⁶⁸¹ Μύλλερ, *Φραγκοκρατία*, σ. 56.

⁶⁸² Αργότερα, το 1206, ο βασιλιάς της Γαλλίας Λουδοβίκος ο Θ' θα απονείμει στον διάδοχο του Όθωνα Γκυ De la Roche τον τίτλο του δούκα και έτσι ιδρύεται το δουκάτο των Αθηνών, που θα παραμείνει μέχρι την εποχή της κυριαρχίας του τελευταίου δούκα Walter Α' ή Gautier De Brienne (1309-1311) (Στουφή, *Τοιχογραφίες*, σ. 634).

⁶⁸³ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 391.

⁶⁸⁴ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 379.

⁶⁸⁵ Βλ. σχετικώς Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 417.

⁶⁸⁶ Κωνσταντινίδου, *Ιστορία*, σ. 345.

⁶⁸⁷ Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 97, υπ. 242.

⁶⁸⁸ Stadtmüller, *Choniates*, σ. 188· Δοανίδου, *Φραγκοκρατία*, σ. 36.

⁶⁸⁹ Κωνσταντινίδου, *Ιστορία*, σ. 345.

⁶⁹⁰ Μανίκα, Αθήνα, σ. 354.

μητροπολιτικός ναός της Παναγίας της Αθηνιώτισσας στον Παρθενώνα μετατράπηκε σε λατινικό καθεδρικό ναό και επανδρώθηκε με δώδεκα λατίνους ιερείς⁶⁹¹.

Όπως και στην υπόλοιπη Ελλάδα, έτσι και στη μητρόπολη της Αθήνας όλοι οι ορθόδοξοι ρασοφόροι, από τον μητροπολίτη και τους επισκόπους έως τους απλούς κληρικούς και τους ηγουμένους των μοναστηριών, θα έπρεπε να αποδεχτούν την υποταγή τους στον Πάπα, οι δε επίσκοποι θα έπρεπε να αποδεχτούν και το λατινικό δόγμα, προκειμένου να διατηρήσουν τη θέση τους. Ο εφημεριακός κλήρος κατέβαλλε βέβαια τις εισφορές στους λατίνους επισκόπους, όμως οι περισσότεροι ιερείς –αν και καταδιωκόμενοι–, απέφυγαν να δηλώσουν υποταγή στον πάπα και έμειναν πιστοί στην Ορθόδοξη Εκκλησία. Ορισμένοι όμως, κυρίως ηγούμενοι μοναστηριών, υποτάχθηκαν –έστω και επιφανειακά– για να μη χάσουν τα εισοδήματά τους⁶⁹², γεγονός που θα σήμαινε ερήμωση και καταστροφή των μοναστηριών τους.

Πρώτος από τους κληρικούς στην Αθήνα που έσπευσαν να ομολογήσουν υποταγή στη ρωμαϊκή Εκκλησία αναφέρεται από τον αρχιεπίσκοπο Βεράρδο ο ηγούμενος της μονής Καισαριανής, που χάρις σ' αυτή την πράξη του κατόρθωσε να διατηρήσει το μοναστήρι του ελεύθερο και ασύδοτο⁶⁹³. Αυτή η υποταγή στις απαιτήσεις του Πάπα ήταν κατανοητή ακόμα και σε εκείνους τους Έλληνες ιεράρχες, όπως ο Μιχαήλ Χωνιάτης, που δεν είχαν συμβιβαστεί με τις νέες συνθήκες. Έτσι ο μητροπολίτης Αθηνών δεν έψεξε τον ηγούμενο της Μονής Καισαριανής για την επιλογή του, του επεσήμανε ωστόσο πως «δεν πρέπει να ξεχάσει την προηγούμενη κατάσταση»⁶⁹⁴.

Συνεπώς θα πρέπει, ναι μεν να υπακούει στους τωρινούς επικυριάρχους, ικανοποιώντας τις επιθυμίες τους, αλλά ταυτοχρόνως να θυμάται και τους παλαιούς, τους κανονικούς ορθοδόξους αρχιερείς, είτε αυτοί έχουν πεθάνει είτε πλέον εμπνέουν λίγο σεβασμό (επειδή έχουν χάσει την εξουσία τους), όπως συνέβαινε με τον ίδιο τον Χωνιάτη: «Ἐδει, τιμιώτατε καθηγούμενε τῆς σεβασμίας μονῆς τῆς Καισαριανῆς, καὶ τοὺς παρόντας μὲν δεσπότας θεραπεύειν παντοίως καὶ ἀποπληροῦν τὰ καταθύμια αὐτοῖς, μεμνησθαι δὲ ὅμως καὶ τῶν παρελθόντων εἴτε ἤδη τεθνήκασιν εἴτε καὶ μικρὸν ἔτι ἐμπνέουσιν, ὥσπερ καὶ ἡμεῖς»⁶⁹⁵.

⁶⁹¹ Μανίκα, Αθήνα, σ. 354.

⁶⁹² Στουφή, Τοιχογραφίες, σ. 636.

⁶⁹³ Νερούτσου, Ἀθήναι Β', σ. 78.

⁶⁹⁴ Kordoses, *Greece*, σ. 63.

⁶⁹⁵ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 311, στ. 1-5.

ΚΕΦ. Ε΄. ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΕΞΟΡΙΑΣ ΣΤΗΝ ΚΕΑ (ΚΕΩ): ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΔΙ- ΑΒΙΩΣΗΣ ΚΑΙ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ

1. Η περιπλάνησή του σε διάφορες περιοχές και η άφιξή του στην Κέα.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο Μιχαήλ Χωνιάτης, μετά την είσοδο των Φράγκων στην Αθήνα, μη αντέχοντας να βλέπει την πόλη που είχε αγαπήσει και διοικήσει επί 23 έτη⁶⁹⁶ περίπου (1182⁶⁹⁷-1205⁶⁹⁸) να βρίσκεται πλέον σε χέρια λατινικά, και αφού το σκέφτηκε για λίγο καιρό, πήρε τελικά τον δρόμο της αυτοεξορίας⁶⁹⁹. Συνοδευόμενος από δύο ανηψιούς του, τον Μιχαήλ και τον Γεώργιο, κατευθύνθηκε πρώτα στη Θήβα. Εκεί, διαπιστώνοντας ότι και ο αρχιεπίσκοπος Θηβών Μανουήλ είχε φύγει για τους ίδιους λόγους, μετακινήθηκε δια ξηράς έως την Αυλίδα και από εκεί με πλοίο κινήθηκε για τη Θεσσαλονίκη⁷⁰⁰.

Στη Θεσσαλονίκη πήγε να συναντήσει τον εκεί ευρισκόμενο έξαρχο του πάπα Ιννοκέντιου Γ΄, τον Καρδινάλιο της Αγίας Σωσάννης⁷⁰¹ Βενέδικτο⁷⁰², υπεύθυνο για τις Εκκλησίες της ανατολής που είχαν υπαχθεί στην αποστολική έδρα⁷⁰³ και επιφορτισμένο με το καθήκον του προσηλυτισμού των ορθοδόξων κληρικών και μοναχών⁷⁰⁴. Σκοπός του ήταν να διαμαρτυρηθεί για τη νέα κατάσταση⁷⁰⁵, ελπίζοντας στη βελτίωσή της. Πιθανώς διαπραγματεύτηκε και την εκκλησιαστική δικαιοδοσία της μητροπόλεως του⁷⁰⁶, θέλοντας προφανώς να επιστρέψει στην Αθήνα ως μητροπολίτης και ως ιδιοκτήτης των κτημάτων του⁷⁰⁷ (δηλ. των εκκλησιαστικών κτημάτων της μητροπόλεώς του). Διατυπώθηκε δε η άποψη ότι ίσως συζητήθηκε και κάποιου είδους ένωση Εκκλησιών⁷⁰⁸. Ό,τι πάντως και αν αφορούσαν αυτές οι διαπραγματετι-

⁶⁹⁶ Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 106.

⁶⁹⁷ Σχετικώς προς την ακριβή χρονολογία αφίξεως του Μιχαήλ Χωνιάτη στην Αθήνα και ενάρξεως της αρχιερατείας του εκεί, όπως είδαμε στο σχετικό κεφάλαιο της παρούσης εργασίας, με τίτλο «Το ζήτημα της χρονολογίας», υπάρχουν αρκετές διαφορετικές απόψεις. Το 1182 όμως είναι η επικρατέστερη.

⁶⁹⁸ Είναι κοινώς αποδεκτή χρονολογία. Η αναφορά που βρήκαμε στο 1203 (Άμάντου, *Ιστορία*, σ. 849) μπορεί να αποδοθεί μόνο σε τυπογραφικό λάθος, αφού η Αθήνα περιήλθε στους Φράγκους το 1205 και σίγουρα όχι πριν την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως του 1204, και βεβαίως η παρουσία του Μιχαήλ Χωνιάτη στην Αθήνα έπαυσε ύστερα από την είσοδο των Φράγκων στην Αθήνα.

⁶⁹⁹ Miller, *Essays*, σ. 63.

⁷⁰⁰ Νερούτσου, *Αθήναι Β΄*, σ. 71.

⁷⁰¹ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 17· M. Kordoses, *Greece*, σ. 83.

⁷⁰² Stadtmüller, *Choniates*, σ. 184· Kordoses, *Greece*, σ. 83· Νερούτσου, *Αθήναι Α΄*, σ. 48· Στουφή, *Τοιχογραφίες*, σ. 635. Ο Γρηγορόβιος, *Ιστορία*, σ. 417, αναφέρει «καρδινάλιο Σοφρέδο». Στην υποσημείωσή του (υποσ. 2) όμως ο μεταφραστής του Γρηγοροβίου, Σπ. Λάμπρος, επισημαίνει ακριβώς ότι ο Μιχαήλ Χωνιάτης στη Θεσσαλονίκη δεν βρήκε τον καρδινάλιο Σοφρέδο, αλλά τον καρδινάλιο Βενέδικτο, παραπέμποντας γι' αυτό σε σχετική μελέτη που έχει λάβει υπ' όψιν της τις επιστολές του Πάπα Ιννοκέντιου Γ΄. Ο δε Γ. Σωτηρίου, *Αθήναι*, στ. 642, κάνει λόγο για «καρδινάλιον Σωφρέδ».

⁷⁰³ Νερούτσου, *Αθήναι Α΄*, σ. 48.

⁷⁰⁴ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 17.

⁷⁰⁵ Στουφή, *Τοιχογραφίες*, σ. 635· Νερούτσου, *Αθήναι Α΄*, σ. 48.

⁷⁰⁶ Μανίκα, *Αθήνα*, σ. 353.

⁷⁰⁷ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 417.

⁷⁰⁸ Stadtmüller, *Choniates*, σ. 184· Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 17.

κές προσπάθειες, δεν οδήγησαν πουθενά, διότι καθώς φαίνεται ο Χωνιάτης αρνήθηκε να δηλώσει κάθε είδους υποταγή στον Πάπα, σ' αντίθεση με ότι είχαν πράξει κάποιοι άλλοι επίσκοποι⁷⁰⁹, όπως είδαμε πιο πάνω.

Εκείνο που κατάφερε, ήταν ο έξαρχος καθώς και οι τοποτηρητές του βασιλιά Βονιφάτιου του Μομφερρατικού στη Θεσσαλονίκη να του επιτρέψουν να μετακινήσει την έδρα του ανενόχλητος εκτός της πόλεως των Αθηνών⁷¹⁰, σε μία από τις υποκείμενες σ' αυτόν επισκοπές και από εκεί να επιβλέπει το ποίμνιό του⁷¹¹. Έτσι, μετά από σύντομο χρονικό διάστημα ο ορθόδοξος μητροπολίτης της Αθήνας έφυγε άπραγος από τη Θεσσαλονίκη⁷¹², συνεχίζοντας τον δρόμο του μακριά από την πόλη που είχε αγαπήσει και υπηρετήσει όλα αυτά τα χρόνια. Ακολούθησε επίσκεψή του σε διάφορες πόλεις της Εύβοιας⁷¹³, πρώτα στον Εύριπο, όπου είχε κτήματα και συγγενείς⁷¹⁴, και στη συνέχεια σε Ερέτρια, Κάρυστο⁷¹⁵ και Χαλκίδα⁷¹⁶. Στη Χαλκίδα και στον Εύριπο ειδικότερα, οι επίσκοποι ήσαν φίλοι του⁷¹⁷, ενώ υπήρχαν και κάποια εκκλησιαστικά κτήματα της μητροπόλεως Αθηνών σ' αυτές. Όμως και εκεί ανακάλυψε πως είχαν συμβεί αντίστοιχες με την Αθήνα μεταβολές, ύστερα από την κατάληψη της Εύβοιας από τους Φράγκους⁷¹⁸.

Έτσι ο Μιχαήλ αποφάσισε το επόμενο έτος (1206)⁷¹⁹ να πάει στην Κέα⁷²⁰ (σημερινή Τζια), της οποίας η επισκοπή επίσης υπαγόταν σ' αυτόν⁷²¹. Πράγματι, η επισκοπή της Κέας, που εκτός από την Κέα, στην οποία ο επίσκοπος εγκατέστησε την έδρα του, περιλάμβανε και το γειτονικό νησί Θερμιά (σημερινή Κύθνος)⁷²², από τον 9^ο αι. υπαγόταν στη μητρόπολη Αθηνών, τον δε 12^ο αι. η Κέα ήταν η 11^η επισκοπή που υπαγόταν στη μητρόπολη των Αθηνών⁷²³. Σ' αυτή την επιλογή του Χωνιάτη να πάει να μείνει στην Κέα, βεβαίως, συντέλεσε και το ότι το συγκεκριμένο μικρό νησί βρίσκεται απέναντι από τη νότια άκρη της Αττικής, και από κάποια υψώματά του διακρίνεται η Αττική από τη μεριά του Σουνίου έως και τον Υμηττό⁷²⁴, οπότε ο μητρο-

⁷⁰⁹ Stadtmüller, *Choniates*, σ. 184.

⁷¹⁰ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 417.

⁷¹¹ Νερούτσου, *Αθήναι Β'*, σ. 71-72.

⁷¹² Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 17.

⁷¹³ Μαυρομμάτη, *Περιβάλλον*, σ. 06.

⁷¹⁴ Νερούτσου, *Αθήναι Α'*, σ. 48.

⁷¹⁵ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 17. Η Κολοβού αναφέρει και την Αυλίδα, αλλά όπως είδαμε πιο πάνω, ο Νερούτσος καταγράφει την επίσκεψή του Χωνιάτη σ' αυτή να έχει γίνει πριν τη Θεσσαλονίκη.

⁷¹⁶ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 418.

⁷¹⁷ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 417-418. Κατά τον Τ. Νερούτσο (Νερούτσου, *Αθήναι Β'*, σ. 72) ήταν η Κάρυστος και ο Εύριπος.

⁷¹⁸ Νερούτσου, *Αθήναι Β'*, σ. 72.

⁷¹⁹ Νερούτσου, *Αθήναι Α'*, σ. 48.

⁷²⁰ Στα παλαιά κείμενα η Κέα αναφέρεται ως «Κέω» και είναι άκλιτη. Δειγματοληπτικά, βλ. Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 106. Να σημειωθεί ότι εξ αυτού παρασυρθείς ο καθηγητής Ν. Ζαχαρόπουλος αναφέρει ότι ο Χωνιάτης «έγκαθίσταται όριστικά κοντά κι απέναντι από τήν ἔρδα του, στήν Κῶ, γιά νά μή χάσει ἀπό τά μάτια του τόν τόπο καί τό λαό πού τοῦ προσφέρθηκε ὡς κληρὸς διακονοίας» (Ζαχαρόπουλου, *Φραγκοκρατία*, σ. 231), δηλαδή συγχέει την Κέα, η οποία πράγματι βρίσκεται απέναντι από την Αττική, με την ακριτική Κω, η οποία βρίσκεται απέναντι από τα παράλια της Τουρκίας και που βεβαίως καμμία σχέση δεν έχει με την Αθήνα και την Αττική [σελ. 225, 227 (υπ. 7) και 231].

⁷²¹ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 418.

⁷²² Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 18.

⁷²³ Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 97, υπ. 243.

⁷²⁴ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 418.

πολίτης των Αθηνών, παρ' ότι δεν θα βρισκόταν στην πόλη του, τουλάχιστον θα ένοιωθε ότι είναι κοντά της, έχοντας έστω αυτή την οπτική επαφή με την αττική γη.

Κατά τη διάρκεια της περιπλανήσεώς του από την Αθήνα έως την Κέα, ο μητροπολίτης ανάλωσε όσα χρήματα είχε πάρει μαζί του και έκτοτε απέβλεπε, όπως γράφει από την Κέα σε μια επιστολή του προς τον ηγούμενο της Καισαριανής, «...εἰς τοὺς ἀκενώτους τῆς θείας προνοίας θησαυρούς»⁷²⁵, δηλαδή στη θεία πρόνοια⁷²⁶. Να σημειωθεί δε πως η πληροφορία αυτή από τον Χωνιάτη προς τον ηγούμενο της Καισαριανής δεν γραφόταν τυχαία. Φαίνεται πως ορισμένοι Έλληνες και Λατίνοι υποψιάζονταν ότι ο Χωνιάτης από την ιερατική του θητεία είχε αποκτήσει χρήματα⁷²⁷. Και φαίνεται επίσης πως αυτές τις διαδόσεις ο ηγούμενος της Καισαριανής, που ήταν γενικώς φύσει φιλοχρήματος και είχε διαπράξει πολλές αδικίες, όπως θα δούμε σε άλλο κεφάλαιο, τις υιοθετούσε και τις διέδιδε και ο ίδιος.

Έτσι ο Μιχαήλ φροντίζει να αντικρούσει αυτές τις κατηγορίες· στην ίδια επιστολή του προς τον ηγούμενο, λίγο πιο πριν γράφει σχετικά: «ἴσως γὰρ καὶ σὺ τὰ καθ' ἡμᾶς ἀγνοεῖς καὶ νομίζεις ὥσπερ καὶ τῶν Λατίων καὶ τῶν Ῥωμαίων τινές, ὅτι τὸν τοσοῦτον χρόνον ὃν ἐν Ἀθήναις ἀρχιερατεύων διεγενόμην, πλεῖστα ἐταμιευσάμην ἀποθησαυρίζων χρήματα, ἃ καὶ οἱ μεθ' ἡμῶν παραπολαύουσι πλουτοῦντες καὶ τρυφῶντες. Ἀλλ' εἴπερ τοιαῦτα καὶ σὺ διαλογίζῃ περὶ ἡμῶν, εὖ ἴσθι ὡς πεπλάνησαι, ἀδελφέ»⁷²⁸. Και συνεχίζει εξηγώντας πως όσα χρήματα κέρδιζε, πολλές φορές και πριν ακόμα τα λάβει στα χέρια του, τα καταλάωνε για τις απαραίτητες ανάγκες⁷²⁹. Και έτσι φθάνει και στο σημείο της επιστολής που πρωτοείδαμε, λέγοντας ότι και όσα χρήματα είχε διαθέσιμα, τα καταλάωνε για τις ανάγκες του ταξιδιού του, από τη στιγμή που έφυγε από την Αθήνα.

2. Η ζωή του Μιχαήλ Χωνιάτη στην Κέα.

Η ζωή στην Κέα εκείνη την εποχή ήταν γενικά δύσκολη. Πολύ δε περισσότερο για τον Μιχαήλ Χωνιάτη, που ήδη ήταν ηλικιωμένος (πλησίαζε τα 70 έτη) και με ιδιαίτερα επισφαλή υγεία. Αλλά και από ψυχολογικής απόψεως ο μητροπολίτης των Αθηνών, ζώντας στην Κέα μακριά από την πόλη στην οποία έδρευε επί τόσα χρόνια, αισθανόταν τον εαυτό του ως έκπτωτο του παραδείσου και ενώ άλλοτε εξέφραζε τον πόθο να σωθεί από τα τάρταρα των Αθηνών, τώρα κοίταζε από τις ακτές του νησιού προς τα χώματα της Αττικής σαν να κοιτούσε μια χαμένη Εδέμ⁷³⁰.

⁷²⁵ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 17-18.

⁷²⁶ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 312, στ. 12-19 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 251-252, στ. 33-39: «Ότε δὲ τῶν Ἀθηνῶν ἐξῆμεν εἰς Θεσσαλονίκην παρὰ τὸν καρδινάριν καὶ πάλιν κατελθόντες εἰς Εὐριπον, κάκειθεν δεῦρο διαπλωιζόμενοι ἀνηλώσαμεν πάντα ἐντὸς ἐνιαυτοῦ. Ἐκτοτε δὲ εἰς τοὺς ἀκενώτους τῆς θείας Προνοίας θησαυροὺς ἀπείδομεν καὶ οὐδενὸς τῶν ἀναγκαίων ἄχρι τοῦ δεῦρο καιροῦ ἐστερήθημεν διὰ τοὺς ἀπείρους οἰκτιρμούς τοῦ θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ».

⁷²⁷ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 18, υπ. 48 και σ. 99-100.

⁷²⁸ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 312, στ. 1-8 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 251, στ. 23-30.

⁷²⁹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 312, στ. 9-12 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 251, στ. 31-33: «οὐκ ἐπεθύμησα ἀποθησαυρίσαι ὥστε ἔχειν εἰς ἔπειτα, ἀλλ' ἅμα τῷ εἰσκομισθῆναι, πολλάκις καὶ πρὶν εἰσκομισθῆναι τὰς τῆς ἐκκλησίας εἰσόδους, εἰς τὰς δεοῦσας χρείας ἀνήλισκον».

⁷³⁰ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 423.

Παρ' όλα αυτά δέθηκε στενά με τους ανθρώπους του νησιού, ανάμεσα στους οποίους εγκαταστάθηκε και τους οποίους απεικονίζει στο ποίημά του «Θεανώ» ως σοφούς, ικανούς, εραστές της ελευθερίας, πίνοντες νερό (δηλ. εγκρατείς και όχι μέθυσους) και ολιγόφαγους⁷³¹. Όμως το δέσιμό του αυτό δεν αρκούσε για να ικανοποιήσει την αίσθηση απομόνωσης και μοναξιάς που αισθανόταν μακριά από τους περισσότερους γνωστούς του και μακριά από τα βιβλία του. Βέβαια στην Κέα ο Χωνιάτης δεν ζούσε εντελώς απομονωμένος, καθώς ιδίως τα πρώτα χρόνια είχε πολλούς φίλους και συγγενείς να τον επισκέπτονται, ενώ αλληλογραφούσε και με πολλούς από τους φίλους του, καθώς και με κληρικούς⁷³².

Επιπροσθέτως, διατηρούσε ένα κύκλο μαθητών⁷³³, είτε από κάποιους που τον είχαν ακολουθήσει εκεί είτε από άλλους που ήρθαν να τον βρουν αργότερα, αλλά και από κάποιους λίγους ντόπιους. Ανάμεσα σ' αυτούς τους μαθητές ήταν ο Γεώργιος Βαρδάνης (γιος του επισκόπου της Καρύστου⁷³⁴ και μετέπειτα μητροπολίτης Κερκύρας⁷³⁵), ο ανεψιός του Νικήτας και ο Νικόλαος, ανεψιός του ηγουμένου του μοναστηριού των Αγίων Ομολογητών στην Αθήνα. Ο κύκλος αυτός συνεχώς διευρυνόταν από νέους μαθητές⁷³⁶.

Τους μαθητές τους δίδασκε είτε σε κάποιο μοναστήρι του νησιού είτε στο σπίτι του, όπως έκανε και ο δάσκαλός του Ευστάθιος στην Κωνσταντινούπολη⁷³⁷. Αυτά που καθώς φαίνεται τους δίδασκε, ήσαν: Αριστοτέλης (η διδασκαλία του Αριστοτέλη εκείνη την εποχή ήταν συνηθισμένη) και ειδικότερα τα έργα «Ὅργανον» και «Ἀναλυτικά», Όμηρος, Ξενοφών, Παλαιά Διαθήκη, μυθολογία. Συνδυαζόταν δηλαδή η θύραθεν παιδεία με τα εκκλησιαστικά γράμματα⁷³⁸. Ακόμα Ρητορική⁷³⁹, η οποία ήταν αναγκαία για τα δημόσια πρόσωπα της εποχής (τόσο τους πολιτικούς όσο και τους εκκλησιαστικούς άνδρες)⁷⁴⁰, Φιλοσοφία⁷⁴¹, γνώσεις ετυμολογίας, Γραμματική⁷⁴².

Αργότερα όμως η κατάσταση επιδεινώθηκε. Διότι ένας πρόσθετος λόγος για τον οποίο ο Χωνιάτης είχε επιλέξει να διαμείνει στην Κέα ήταν το γεγονός ότι το νησί παρέμενε ελεύθερο από τους Λατίνους και συνεπώς ήλπιζε ότι εκεί θα είναι ασφαλής και ανενόχλητος απ' αυτούς⁷⁴³. Και παρέμενε ελεύθερο ακόμα το νησί, επειδή ο μὲν Μέγας κυρ των Αθηνών δεν μπορούσε να αξιώσει την κατοχή της, η δε βενετική πολιτεία στην οποία είχε παραχωρηθεί, δεν είχε ακόμα ενεργήσει τα δέοντα προκειμένου να την καταλάβει⁷⁴⁴.

⁷³¹ Thallon, *Humanist*, σ. 12. Βλ. Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 387-388.

⁷³² Kordoses, *Greece*, σ. 83.

⁷³³ Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 98.

⁷³⁴ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 425. Αναλυτικότερα για το θέμα του προσδιορισμού του πατέρα του Γεωργίου Βαρδάνη και τις αντικρουόμενες απόψεις, βλέπε Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 89 και Σκλαβενίτη, *Βαρδάνης*, σελ. 24-25.

⁷³⁵ Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 141.

⁷³⁶ Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 98 και Σκλαβενίτη, *Βαρδάνης*, σελ. 25.

⁷³⁷ Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 98, υπ. 246.

⁷³⁸ Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 99-100.

⁷³⁹ Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 101.

⁷⁴⁰ Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 101, υπ. 266.

⁷⁴¹ Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 103.

⁷⁴² Η γραμματική δεν μαρτυρείται άμεσα, αλλά συμπεραίνεται από το γεγονός ότι ο Χωνιάτης επιπλήττει τον μαθητή του Βαρδάνη για γραμματοσυντακτικά λάθη που έκανε. Βλ. Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 105.

⁷⁴³ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 18.

⁷⁴⁴ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 419.

Όμως, έναν χρόνο αργότερα από τότε που έφτασε στο νησί, δηλ. το 1207⁷⁴⁵, άρχισαν να αποβιβάζονται και να εγκαθίστανται στην Κέα, αλλά και σε άλλα νησιά των Κυκλάδων, οι πρώτοι Βενετοί. Πολλοί από αυτούς κατάγονταν από σημαντικούς αρχαίους οίκους, όπως ο Ανδρέας και ο Ιερεμίας Γκίζης, ο Δομίνικος Μικιέλης και ο Πέτρος Ιουστινιάνης. Μάλιστα ο Μικιέλης ανέλαβε υπό την ευθύνη του τη δημιουργία οχυρωμένης ακροπόλεως⁷⁴⁶. Ο Μιχαήλ, απελπισμένος από την κακή του τύχη, κατάλαβε ότι ύστερα από την κατάληψη του τελευταίου του αυτού καταφυγίου, η απόδραση ήταν ανώφελη, επειδή, όπως γράφει, «αποφεύγοντας το λιοντάρι, οι άνθρωποι θα συναντήσουν την αρκούδα⁷⁴⁷ και προσπαθώντας να αποφύγουν και αυτή, θα εισέλθουν τελικά στο σπίτι τους, όπου στηριζόμενοι στον τοίχο θα δαγκωθούν από το φίδι»⁷⁴⁸. Παρέμεινε λοιπόν στην Κέα, πλέον ευρισκόμενος κάτω από τους δυνάστες Φράγκους, που έκαναν τη ζωή του μητροπολίτου αλλά και γενικώς των ορθοδόξων κατοίκων δύσκολη.

3. Δυσκολίες στην αλληλογραφία του.

Οι κατακτητές, όπου ανέλαβαν την εξουσία, δημιουργούσαν επίσης εμπόδια και στην επικοινωνία ανάμεσα στον ντόπιο πληθυσμό ιδιαίτερα και τους Έλληνες αξιωματούχους, κάτι που έπληττε ιδιαίτερα τον Χωνιάτη στην Κέα, για τον οποίο η επικοινωνία μέσω αλληλογραφίας με τα αγαπημένα πρόσωπα που δεν ήταν κοντά του, αποτελούσε μια προσφιλή συνήθεια. Πριν το 1204, γράφει ο Μιχαήλ Χωνιάτης, η αλληλογραφία ανάμεσα στην Αθήνα και την Κέα δεν ήταν τόσο δύσκολη όσο έγινε μετά την έλευση των Φράγκων. Οι άνθρωποι τότε φοβόντουσαν ότι τα γράμματά τους δεν θα παραδίδονταν στους παραλήπτες τους λόγω και των γενικότερων δυσκολιών που αντιμετώπιζε η αλληλογραφία τότε, όπως θα δούμε και στη συνέχεια. Αλλά και γενικότερα δίσταζαν στην επικοινωνία τους⁷⁴⁹, φοβούμενοι προφανώς και για τυχόν συνέπειες που θα μπορούσε να έχει μια αστοχία στα περιεχόμενα μιας επιστολής τους, ενώ βεβαίως κανείς δεν θα μπορούσε να αισθάνεται άνετα γνωρίζοντας εκ προοιμίου ότι η αλληλογραφία του ελέγχεται και συνεπώς πιθανότατα θα διαβαστεί και από άλλους πλην του επίσημου παραλήπτη.

Όμως τα προβλήματα με την αλληλογραφία δεν περιορίζονταν σ' αυτά που τους δημιουργούσαν οι Λατίνοι ως κατακτητές. Στις επιστολές του Χωνιάτη αναφέρονται διάφορες δυσκολίες στη δυνατότητα επικοινωνίας με τα πρόσωπα που αλληλογραφούσε: Δικαιολογούμενος για την αγραφία του προς τον επίσκοπο Καρύστου Δημήτριο επικαλείται την έλλειψη «υπογραφέως», ενώ σε άλλες περιπτώσεις την α-

⁷⁴⁵ Νερούτσου, Αθήναι Β', σ. 72.

⁷⁴⁶ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 420.

⁷⁴⁷ Ο Μ. Κορδώσης (Kordoses, *Greece*, σ. 30), μεταφέροντας τα λόγια του Μιχαήλ Χωνιάτη στο αγγλικό κείμενο, σημειώνει λανθασμένα «τίγρη» (*tiger*) αντί για αρκούδα που γράφει ο μητροπολίτης (ἄρκτος) (βλ. επόμενη υποσημείωση): «avoiding the lion, people will meet the **tiger** and avoiding it, they will enter their house, where, touching the wall they will be bitten by the snake».

⁷⁴⁸ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 292, στ. 21-27 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 236, στ. 18-22: «Τούτοις παραπλησίως καὶ οἱ νῦν τυραννοῦμενοι τὰ ἄφικτα φεύγουσιν ὡς εἴ τις φεύγοι κατὰ τὰ γραφικὰ λόγια ἀπὸ προσώπου λέοντος, εἴτα συναντήσῃ αὐτῷ ἄρκτος, ὁ δέ, ταύτην διαδράς, εἰσελεύσεται εἰς τὸν ἑαυτοῦ οἶκον καὶ ἐπερείσῃ τὴν ἑαυτοῦ χεῖρα ἐπὶ τὸν τοῖχον καὶ δήξεται αὐτὸν ἐκεῖ ὄφης».

⁷⁴⁹ Kordoses, *Greece*, σ. 26-27.

δυναμία εξεύρεσης γραφικής ύλης ή τη βιασύνη του γραμματοκομιστή να αναχωρήσει⁷⁵⁰, με αποτέλεσμα να μη προλαβαίνει ο Χωνιάτης να γράψει και να αποστείλει κάποια απάντηση εγκαίρως.

Διότι η εύρεση γραμματοκομιστή –και μάλιστα εμπίστου– δεν ήταν εύκολη υπόθεση εκείνη την εποχή⁷⁵¹ –γενικότερα στην αυτοκρατορία, πόσω δε μάλλον για την απομονωμένη Κέα– και συνεπώς μια συνήθης πρακτική ήταν ν’ αποστέλλεται η απάντηση με τον ίδιο γραμματοκομιστή⁷⁵², ο οποίος όμως, όπως στην προκείμενη περίπτωση, συχνά επειγόταν να αναχωρήσει κι έτσι η επιστολή που παραλαμβάνει είναι σύντομη⁷⁵³, ενώ σε άλλες περιπτώσεις ο παραλήπτης του γράμματος δεν προλαβαίνει να αποστείλει απάντηση και περιμένει άλλη ευκαιρία γι’ αυτό, η οποία όμως μπορεί να καθυστερήσει πολύ να εμφανιστεί.

Άλλοτε πάλι, αποστέλλεται μία μόνο επιστολή για περισσότερους παραλήπτες⁷⁵⁴, ενέργεια που καμιά φορά μάλιστα δημιουργεί παρεξηγήσεις, αναγκάζοντας τον αποστολέα στη συνέχεια να απολογηθεί στους παραλήπτες της κοινής επιστολής του⁷⁵⁵. Σε μια άλλη περίπτωση, ο Χωνιάτης στέλνει «μονωδία» στον συνονόματο του ανεψιό του, τον Μιχαήλ, και τον παρακαλεί να κάνει περισσότερα αντίγραφα αυτής και να τα μοιράσει σ’ άλλους συγγενείς⁷⁵⁶.

Ο Χωνιάτης επωφελείτο και από την παρουσία διαφόρων προσώπων που περιστασιακά διέρχονταν από τον τόπο διαμονής του προκειμένου να στείλει την αλληλογραφία του. Με ανάλογο τρόπο παρελάμβανε και επιστολές, όπως στην περίπτωση που ο χαρτοφύλακας της μητροπόλεως Αθηνών, περνώντας από την Ραιδεστό, παρέλαβε επιστολή του επισκόπου Ιωάννου προς τον Χωνιάτη. Όμως η εξεύρεση εμπίστου γραμματοκομιστή είναι ένα θέμα που πάντα τον απασχολούσε. Διότι ανεξάρτητα από τους περιστασιακούς ταχυδρόμους, ο Χωνιάτης ορισμένα γράμματα τα εμπιστευόταν μόνο σε πρόσωπα που έχαιραν της αμερίστου εμπιστοσύνης του. Οι γραμματοκομιστές αυτοί ήσαν γνώστες του περιεχομένου της επιστολής, ώστε συμπλήρωναν τα γραφόμενα με τον προφορικό λόγο, κατά τη συνήθη πρακτική στη βυζαντινή επιστολογραφία.

Έτσι ο εμπιστός του γραμματικός κυρ Θωμάς μεταφέρει γράμματα του ιεράρχη τόσο από την Αθήνα όσο και από την Κέα και συχνά αναλαμβάνει να εκθέσει λεπτομερώς όσα δεν ήσαν δυνατόν να γραφούν εν εκτάσει, καθώς και ειδήσεις για τις

⁷⁵⁰ Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Μορφές Επικοινωνίας*, σ. 310.

⁷⁵¹ Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Μορφές Επικοινωνίας*, σ. 310 και 311. Βλ. και Τωμαδάκη, *Επιστολογραφία*, σ. 72.

⁷⁵² Βλ. χαρακτηριστικά την απάντηση προς τον Ευθύμιο Τορνίκη (επ. υπ’ αριθμ. 98), Λάμπρου, *Σωζόμενα Β’*, σ. 158, στ. 12-13 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 130, στ. 1-2: «Ἀγαθὰ πολλὰ γένοιτο τάνδρῃ τούτῳ οἷς παρὰ σοῦ πρὸς ἡμᾶς καὶ πρὸς σέ παρ’ ἡμῶν κεκόμικε γράμματα».

⁷⁵³ Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Μορφές Επικοινωνίας*, σ. 315.

⁷⁵⁴ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β’*, σ. 222, στ. 10-13 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 181, στ. 28-31: «πολλοῦ μοι τὰ ἐπισταλτικὰ γράμματα κρίνεται ἄξια καὶ ἡυξάμην ἂν ἐνδελεχῶς ἐκάστῳ ὑμῶν ἀνὰ μέρος καὶ ἰδίᾳ γράφειν οἷος τε εἶναι καὶ αὐτὸ παρ’ ἐκάστου ὑμῶν ἀμοιβαδὸν τὰ ἴσα δέχεσθαι». Λάμπρου, *Σωζόμενα Β’*, σ. 224, στ. 10-14 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 183, στ. 76-80: «Οὕτω μὲν οὖν ἐγὼ καὶ διὰ ταῦτα τὸ γράμμα τοῦτο ἐν κοινὸν πᾶσιν ὑμῖν ἐνεχάραξα. Ὑμεῖς δ’ ἄξια τῆς ἐπιεικείας ὑμῶν πράττοιτ’ ἂν μὴ παρὰ τοῦτο μικρολόγους ἡμᾶς ἢ καινοτόμους νομίσαντες, εἴπερ ἐκάστου ὑμῶν ἐπιστέλλοντος ἰδίᾳ, ἡμεῖς κοινῶς ἅμα πᾶσιν ἐπεστάλκαμεν». Λάμπρου, *Σωζόμενα Β’*, σ. 222, στ. 21-24 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 181, στ. 37-39: «Καὶ χαίρω μὲν ταῖς πολλαῖς ὑμῶν φωναῖς καταυλούμενος, οὐκ ἔχων δὲ ἀντῆδεν πρὸς ἕκαστον μία φωνή, λειπόμενος ἄχθομαι καὶ ποτε χειροπληθὲς φορτίον γραμμάτων ὑμετέρων ὥς τὰ πολλὰ δεχόμενος».

⁷⁵⁵ Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Μορφές Επικοινωνίας*, σ. 315.

⁷⁵⁶ Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Μορφές Επικοινωνίας*, σ. 314, υπ. 74.

οποίες έπρεπε να τηρηθεί εχεμύθεια και να μην αποκαλυφθούν σε άλλον πλην του παραλήπτη. Τέτοιου είδους ειδήσεις λοιπόν, ο Χωνιάτης απέφευγε να τις γράφει, διότι μια επιστολή ήταν δυνατόν να διαβασθεί από «αδιάκριτα μάτια»⁷⁵⁷ και γι' αυτό βασιζόταν στην προφορική μεταφορά τους.

Ο κυρ Θωμάς, για τον οποίο με ιδιαίτερη εκτίμηση μιλά ο Χωνιάτης⁷⁵⁸, δεν ήταν ένας απλός διεκπεραιωτής επιστολών· πρέπει να είχε έντονη προσωπικότητα, κύρος και παιδεία εφ' όσον αναλαμβάνει, όσο καιρό ο Χωνιάτης βρίσκεται ακόμα στην Αθήνα και συνεπώς ασχολείται πιο έντονα με τα θέματά της, παράλληλα με την επίδοση κάθε επιστολής, και την προσωπική επικοινωνία με εξέχοντα πρόσωπα, όπως ο λογοθέτης του δρόμου Δημήτριος Τορνίκης, ο μέγας δουξ Μιχαήλ Στρυφνός ή οι αδελφοί Βελισσαριώται προκειμένου να τους εκθέσει και προφορικώς την κατάσταση της πόλεως και να προκαλέσει την ευνοϊκή παρέμβασή τους⁷⁵⁹. Εκείνος ήταν άλλωστε, που, όπως είδαμε και στο σχετικό κεφάλαιο, μετέφερε και το περίφημο «υπομνηστικόν» προς τον αυτοκράτορα.

Οι κομιστές των γραμμάτων –και συνεπώς και τα ίδια τα γράμματα– αντιμετώπιζαν πολλούς κινδύνους· εκτός από την ίδια την ταλαιπωρία του ταξιδιού, απειλούνταν από πειρατές, ληστές, κακοκαιρίες και κινδύνους ναυσιπλοΐας⁷⁶⁰ αλλά και τους κατά τόπους πολέμους⁷⁶¹, με αποτέλεσμα να υπάρχει μειωμένος αριθμός διαθέσιμων κομιστών. Ενδεικτικώς, στην επιστολή 153 προς τον φίλο του Ευθύμιο Τορνίκη, ο Μιχαήλ διαμαρτύρεται για τη σπανιότητα διακομιστών εξαιτίας ακριβώς των πειρατών που λυμαίνονταν τα παράλια⁷⁶². Στη δε επιστολή υπ' αριθμ. 146 ο Μιχαήλ Χωνιάτης ευχαριστεί τον Επίσκοπο Ευρίπου Θεόδωρο για την παραμυθία που του παρέχουν τα γράμματά του, ιδιαίτερα μάλιστα το τελευταίο, το οποίο έφτασε στα χέρια του παρά τη θαλασσοταραχή που συνέτριψε το πλοiάριο που το μετέφερε από την Αθήνα στην Κέα⁷⁶³.

Υπήρχαν όμως και κίνδυνοι που αφορούσαν ειδικότερα μόνο τα γράμματα. Για παράδειγμα στην επιστολή υπ' αριθμ. 117 ο Μιχαήλ αναφέρεται στην τύχη ενός γράμματος τού Βαρδάνη, το οποίο κατεστραμμένο από την υγρασία της θάλασσας ήταν αδύνατο να ανοιχτεί και να διαβαστεί⁷⁶⁴. Σε άλλες περιπτώσεις τα γράμματα έ-

⁷⁵⁷ Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Μορφές Επικοινωνίας*, σ. 312-313.

⁷⁵⁸ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 96, στ. 23-24 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 80, στ. 19-20: «Διὰ τοῦτο καὶ ὁ ἐντιμότατος κύρ Θωμᾶς διὰ τὸ τῆς τοιαύτης δουλείας ἀναγκαιότατον ἀπεστάλη· Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 106, στ. 2-4 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 88, στ. 11-13: «καὶ τὸν ἐντιμότατον κύρ Θωμᾶν συναποστεῖλαι δεῖν ἔγνωμεν, ὅπως τὰ παρὰ τῶν γραμμάτων κεφαλαιωδῶς ὑπαγορευόμενα αὐτὸς ἀποτάδην ἐκτραγῶδήσειε...»· Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 109, στ. 19-20 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 91, στ. 2-3: «...ὁ ἐντιμότατος κύρ Θωμᾶς καὶ τὰ δι' αὐτοῦ κομισθέντα πρὸ μικροῦ γράμματα...».

⁷⁵⁹ Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Μορφές Επικοινωνίας*, σ. 314.

⁷⁶⁰ Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Μορφές Επικοινωνίας*, σ. 315.

⁷⁶¹ Τωμαδάκη, *Επιστολογραφία*, σ. 75.

⁷⁶² Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 130· Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 306, στ. 20-25 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 247, στ. 9-12: «...οἱ κάκιστ' ἀπολούμενοι πειραταί, οὕτω τὰς νήσους ταύτας ὀσημέραι περιστοιχίζονται ὥς αὐταὶ δηλὸν ἐκυκλώσαντο, ὅθεν καὶ τὴν ἐπωνυμίαν κεκλήρωνται. Οὕτω γοῦν καὶ διὰ ταῦτα σπανιώτατα δικομισταῖς γραμμάτων ἐντυγχάνοντες ἀγαπῶμεν καὶ τὰ ὀνέποτε διαπεμπόμενα ἀπολαμβάνοντες».

⁷⁶³ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 98· Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 295, στ. 9-11 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 238, στ. 8-10: «Ταύτην, οἶμαι, τὴν ἀρετὴν ἠδέσθη καὶ κλύδων θαλάσσιος, καὶ παρὰ τοῦτο, τὸ Ἀθήνηθεν πρὸς ἡμᾶς περαιούμενον πλοiάριον συντρίψας...».

⁷⁶⁴ Τωμαδάκη, *Επιστολογραφία*, σ. 75· Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 89· Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 241, στ. 1-6 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 195, στ. 1-6: «Δύο μὲν ἤδη δεδέγμεθα γράμματα σά, λογιώτατε νιέ. Ἀλλὰ τὸ μὲν πρότερον ἄτε διαπόντιον κομιζόμενον ἢ ἐν ἄντλῳ ἢ τυχὸν καὶ κύματι δούπησε πεσόν,

φταναν και έφταναν σ'όλα, αλλά με πολύ μεγάλη καθυστέρηση. Ενδεικτικό αυτού είναι όταν ο Χωνιάτης παραλαμβάνει στην Κέα σχεδόν ταυτόχρονα δύο επιστολές του ίδιου αποστολέα, του Μανουήλ Θηβών, σταλμένες προφανώς με διαφορετικό γραμματοκομιστή και σε τελείως διαφορετικές χρονικές περιόδους μεταξύ τους⁷⁶⁵. Δεν έλειπαν όμως και οι περιπτώσεις που με τον ίδιο γραμματοκομιστή, όταν αυτός καθυστερούσε να αναχωρήσει, ο αποστολέας έγραφε και έστελνε και δεύτερη επιστολή προς τον ίδιο παραλήπτη⁷⁶⁶.

Αναγνωρίζοντας τις δυσκολίες των διακομιστών των επιστολών, ο Χωνιάτης στέλνοντας άνθρωπο επιφορτισμένο να παραδώσει επιστολές σε αποδέκτες στη Δυτική Ελλάδα τον εφοδιάζει και με συστατική επιστολή προς τον Ιωάννη Ναυπάκτου, από τον οποίο ζητά να ενισχύσει τον απεσταλμένο του με συνοδεία και συστατικές επιστολές, ώστε να μπορέσει να φθάσει με ασφάλεια στον προορισμό του⁷⁶⁷.

Γενικότερα πάντως, όλες αυτές οι δυσκολίες αυξάνουν τη χαρά της επικοινωνίας μέσω των επιστολών και συχνά ο Χωνιάτης εκφράζει την ευγνωμοσύνη που αισθάνεται για τον ρόλο του γραμματοκομιστή ως διαμέσου για την επικοινωνία με συγγενείς, φίλους, μαθητές και άλλα πρόσωπα⁷⁶⁸. Τα κυριότερα πρόσωπα με τα οποία αλληλογραφεί τακτικά είναι κοντινοί του άνθρωποι, όπως οι τρεις ανεψιοί του, Νικήτας, Μιχαήλ και Γεώργιος, που από μια εποχή και ύστερα βρίσκονται πάλι στην Αθήνα⁷⁶⁹, αλλά και διαμένοντες στην κοντινή Εύβοια φίλοι του, Ευθύμιος Τορνίκης, Γεώργιος Βαρδάνης και Μανουήλ Βεριβόης, καθώς και ο επίσκοπος Ευρίπου Θεόδωρος⁷⁷⁰.

4. Το ανθυγιεινό περιβάλλον της Κέας και η επιστροφή πολλών γνωστών του στην Αθήνα.

Μέσα στα άλλα προβλήματα, που είχε να αντιμετωπίσει ο Χωνιάτης στην Κέα, συμπεριλαμβανόταν και το περιβάλλον της, που απ' ό,τι φαίνεται δεν ήταν καθόλου υγιεινό, με συνέπεια –σε συνδυασμό με τις φτωχές διατροφικές δυνατότητες που προσέφερε το νησί– να επιβαρύνει την υγεία όσων διέμεναν εκεί. Χαρακτηριστική ως προς αυτό είναι η περίπτωση του μαθητή του Γεωργίου Βαρδάνη, γιου του επισκόπου της Καρύστου. Ο Γεώργιος Βαρδάνης (επωνομαζόμενος και αττικός⁷⁷¹) ήταν ένας από τους πιο σημαντικούς και αγαπημένους μαθητές του Χωνιάτη. Πρέπει να ξεκίνη-

ἐνθεν τοι καθυγρανθὲν οὐχ οἶον τε ἦν ἀναπτυχθῆναι· αἱ γὰρ ἐπαναδιπλώσεις τοῦ χάρτου εἰς ἓν πτύγμα συμπεφυκυῖαι οὐχ οἷαί τε ἦσαν ἀπ' ἀλλήλων διίστασθαι...».

⁷⁶⁵ Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Μορφές Επικοινωνίας*, σ. 312· Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 146, στ. 9-11 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 120, στ. 9-10: «...δύο ἀπολαβὼν γράμματα, τὸ μὲν μικρῷ πρότερον καὶ ὅσον ἐπελθεῖν, τὸ δ' εὐθὺς μετ' ἐκεῖνο ὑπαναγρῶσθέν».

⁷⁶⁶ Τωμαδάκη, *Επιστολογραφία*, σ. 78.

⁷⁶⁷ Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Μορφές Επικοινωνίας*, σ. 315.

⁷⁶⁸ Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Μορφές Επικοινωνίας*, σ. 316.

⁷⁶⁹ Ο Μιχαήλ απευθύνει συνολικά οκτώ ιδιωτικές επιστολές στους ανεψιούς του Νικήτα, Μιχαήλ και Γεώργιο. Ο τελευταίος μάλιστα, έχασε τον γιο του από τον Λ. Σγουρό, γεγονός που κινητοποίησε τον Χωνιάτη να συγγράψει γύρω στο 1206 στην Κέα μια σειρά παραμυθητικών επιστολών στον ανηψιό του Μιχαήλ, συμπεριλαμβανομένων δύο μονωδιών στον Γεώργιο και το νεκρό τέκνο του. Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 133-134.

⁷⁷⁰ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 19.

⁷⁷¹ Κωνσταντινίδη, *Πνευματική ζωή*, σ. 238.

σε να του κάνει μαθήματα ήδη από την Αθήνα και όταν ο δάσκαλός του αυτοεξορίστηκε στην Κέα ο Βαρδάνης τον ακολούθησε⁷⁷². Παρακολούθησε κοντά στον Χωνιάτη τα μαθήματα τόσο της εγκυκλίου παιδείας όσο και εκείνα της επομένης βαθμίδας⁷⁷³.

Ο Γεώργιος όμως φαίνεται πως είχε πολύ ασθενική κράση και δεν μπορούσε να αντέξει το κλίμα της Κέας. Έπασχε από οξείς πονοκεφάλους, από τους οποίους μάταια προσπαθούσε να γιατρευτεί με διάφορα φάρμακα, ενώ είχε και πολύ ευαίσθητο στομάχι, η άσχημη κατάσταση του οποίου είχε επιδεινωθεί στην Κέα λόγω των ταλαιπωριών και της μη προσεγμένης διατροφής⁷⁷⁴. Κάποια στιγμή λοιπόν, όταν αρρώστησε και από σοβαρό κρυολόγημα-συνάχι, το οποίο κατά τους γιατρούς που τον εξέτασαν υπήρχε φόβος να εξελιχθεί σε πνευμονία, που θα ήταν δύσκολο να αντιμετωπιστεί στο νησί, ο Βαρδάνης φοβήθηκε και αποφάσισε να επιστρέψει στην Αθήνα για να αναζητήσει εκεί θεραπεία. Πράγματι, θα αναχωρήσει γύρω στα 1208⁷⁷⁵.

Το γεγονός της αναχώρησης του Βαρδάνη από την Κέα πίκρανε τον Χωνιάτη, που μέμφθηκε τον μαθητή του ότι θεώρησε περισσότερο σημαντικό να ενδυναμώσει το σώμα του φεύγοντας, παρά την ψυχή του μένοντας στο νησί και ασχολούμενος με τη φιλοσοφία. Εκτός βέβαια από την –κατανοητή σε κάποιο βαθμό– έκφραση του συγκεκριμένου παραπόνου, είναι σαφές από τη μετέπειτα μεταξύ τους αλληλογραφία ότι τον γηραιό μητροπολίτη Αθηνών τον απασχολούσε πολύ η υγεία του μαθητή του. Χαίρεται δε όταν εκείνος δεν του γράφει τίποτα σχετικό με την αρρώστια του, συμπεραίνοντας ότι είχε θεραπευθεί, ενώ αντίθετα εκφράζει πίκρα και στεναχώρια όταν πληροφορείται ότι εξακολουθεί να είναι άρρωστος και πονά⁷⁷⁶. Το μεγάλο ενδιαφέρον του Χωνιάτη για τον μαθητή του φαίνεται και από το γεγονός, ότι τον προέτρεψε να επισκεφθεί τον γιατρό Νικόλαο Καλοδούκη για τη θεραπεία της ασθένειάς του⁷⁷⁷.

Προβλήματα υγείας πάντως αντιμετώπιζαν όλοι οι μαθητές του Χωνιάτη στην Κέα, κυρίως λόγω των κακών κλιματολογικών συνθηκών⁷⁷⁸. Εκτός από τον Γεώργιο Βαρδάνη, για την Αθήνα επίσης έφυγε επικαλούμενος λόγους υγείας και ο Νικήτας, ένας από τους ανηψιούς και μαθητές του Μιχαήλ⁷⁷⁹. Φυσικό και επόμενο ήταν, οι κακές αυτές συνθήκες να επηρεάζουν δυσμενώς την υγεία και του Χωνιάτη, ο οποίος επιβαρυνόταν και από το πρόσθετο αίτιο της ήδη προχωρημένης ηλικίας του.

Στην αθρόα επιστροφή φίλων και μαθητών του Χωνιάτη στην Αθήνα δεν συντελούσε μόνο το κακό κλιματολογικό περιβάλλον του νησιού αλλά και η γενικότερη πολιτική κατάσταση. Αφ' ενός μεν η κατάκτηση των Κυκλάδων στα 1207 έκανε τους φυγάδες να μην έχουν λόγο να παραμείνουν στην Κέα⁷⁸⁰, και αφ' ετέρου η σχετική σταθερότητα που επικράτησε ύστερα από τη φραγκική κατάκτηση δημιούργησε στην Αθήνα κλίμα ευημερίας⁷⁸¹ και ασφάλειας για όσους ήθελαν να επιστρέψουν εκεί. Η πειρατεία άρχισε να αντιμετωπίζεται ύστερα από την καταδίωξη των πειρατών με τη

⁷⁷² Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 97-98.

⁷⁷³ Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 105.

⁷⁷⁴ Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 121 και 297.

⁷⁷⁵ Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 120.

⁷⁷⁶ Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 297.

⁷⁷⁷ Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 124.

⁷⁷⁸ Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 121.

⁷⁷⁹ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 425.

⁷⁸⁰ Kordoses, *Greece*, σ. 35.

⁷⁸¹ Πανσελήνου, Αθήνα, σ. 16.

συνδρομή του συμμαχικού στόλου των Βενετών. Οι διάφοροι χωρικοί άρχισαν να επιστρέφουν μαζικά και να προσλαμβάνονται από τους Φράγκους για να καλλιεργούν τις γαίες τους⁷⁸². Η Αθήνα άρχισε να κάνει εξαγωγές γεωργικών προϊόντων και ξανάγινε κέντρο υφαντουργίας⁷⁸³.

Και δεν γυρνούσαν στην πόλη μόνο οι Αθηναίοι που την είχαν εγκαταλείψει, αλλά στην πόλη συνέρρεαν και από τις γειτονικές περιοχές της Κορινθίας και της Αργολίδας, προκειμένου να απαλλαγούν από τη δυναστική εξουσία του Λέοντα Σγουρού. Έτσι, επί Όθωνος, αντί της προηγούμενης ερημώσεως και οικονομικής παραλυσίας, επήλθε αύξηση του πληθυσμού και ευημερία. Παρ' όλα αυτά οι Αθηναίοι παρέμεναν πολίτες β' κατηγορίας, που δεν αναμειγνύονταν με τη διοίκηση και τα δημόσια πράγματα, ούτε διακρίνονταν σε κάποιο αξίωμα, πολιτικό ή στρατιωτικό⁷⁸⁴. Όμως τούτο δεν άλλαζε τις ευνοϊκές συνθήκες διαβίωσης που είχαν αρχίσει να δημιουργούνται σε σχέση με την προηγούμενη εποχή, και το γεγονός αυτό προσέλκυε όλο και περισσότερους να θέλουν να επιστρέψουν η και να εγκατασταθούν στην Αθήνα.

Έτσι λοιπόν πολλοί φίλοι του Χωνιάτη, από τα διάφορα σημεία όπου είχαν καταφύγει, τελικά επέστρεψαν στην Αθήνα. Ένας από αυτούς ήταν ο Δημήτριος Μακρεμβολίτης, ο οποίος όπως και άλλοι Αθηναίοι έστελνε διάφορα δώρα και τρόφιμα στον Μιχαήλ στο νησί⁷⁸⁵. Μεταξύ εκείνων που επέστρεψαν τελικά στην Αθήνα από την Κέα ήταν, όπως είδαμε, ο γιος του επισκόπου Καρύστου Γεώργιος Βαρδάνης, καθώς και οι τρεις ανεψιοί του μητροπολίτου, Νικήτας, Γεώργιος και Μιχαήλ, ενώ υπάρχει και αναφορά για κάποιον ιερομόναχο με το όνομα Λουκάς, ο οποίος επίσης είχε ακολουθήσει τον μητροπολίτη στην Κέα και όταν επέστρεψε στην Αθήνα ο Χωνιάτης του ανέθεσε μυστικά την επιτόπια εποπτεία της καταληφθείσας αθηναϊκής Εκκλησίας⁷⁸⁶.

Και κάπως έτσι με τον καιρό η ομάδα των ανθρώπων που βρίσκονταν μαζί του στο νησί μειώθηκε⁷⁸⁷, γεγονός που ενοχλούσε πολύ τον Χωνιάτη. Και έψεγε τους φίλους του γι' αυτή τους την απόφαση επειδή, όπως έλεγε, προτιμούσαν τη σκλαβιά και την κακομεταχείριση, ζώντας σε μια πόλη η οποία είχε αλλάξει τόσο πολύ και όπου οι τύραννοι ήταν χειρότεροι από τον Πεισίστρατο και τους τριάκοντα Τυράννους⁷⁸⁸. Τους προέτρεπε σε αντίσταση, ενώ την ίδια ώρα μακάριζε τους Έλληνες που δεν βρίσκονταν υπό την εξουσία των Φράγκων⁷⁸⁹.

Ένας απ' αυτούς, όπως αναφέραμε, ήταν και ο ανεψιός του Νικήτας, τον οποίο ο γηραιός ιεράρχης έψεξε με πικρία, επισημαίνοντάς του ανάμεσα σε άλλα ότι ζώντας στην κατακτημένη Αθήνα κινδύνευε να λησμονήσει την «πάτρια ελευθερία». Προσέθετε δε, με λόγους εμπνευσμένους από ποιητική διάθεση και αναφορές από την

⁷⁸² Νερούτσου, Αθήναι Β', σ. 54.

⁷⁸³ Πανσελήνου, Αθήνα, σ. 16.

⁷⁸⁴ Νερούτσου, Αθήναι Β', σ. 54-55.

⁷⁸⁵ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 424.

⁷⁸⁶ Νερούτσου, Αθήναι Β', σ. 73-74.

⁷⁸⁷ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 424.

⁷⁸⁸ Kordoses, *Greece*, σ. 38.

⁷⁸⁹ Kordoses, *Greece*, σ. 38· Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 282, στ. 7-13 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 227, στ. 29-33: «Ὡ μακάριοι ὄντως ὑμεῖς, ἀδελφοί, ἰταλικῆς ὕβρεως ὁ μὲν οὐδὲ τὴν ἀρχὴν ἐν πείρᾳ γενόμενος, ὁ δ' ὑπερφρονήσας γενναίως καὶ ὑπερδεξίως ἐκδεδυκώς, ἐπὶ δὲ τὸ αὐτὸ κατοικοῦντες νῦν καὶ ὑπὲρ τὸ μῦρον Ἀρῶν ὡς εὐδωδία Χριστοῦ ἀλλήλους τε καὶ ὑμᾶς ἐπιπνέοντες ἡδιστον. Ναὶ καὶ μὴ λήγοιτε οὕτω βιοῦντες καὶ κοινὸν τῇ ἐκκλησίᾳ προκείμενοι ὄφελος». Αυτά τα λόγια μακαρισμού αναφέρονται στον Ιωάννη Ναυπάκτου και τον Ευθύμιο Τορνίκη (βλ. σχετικά σχόλια Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 637).

αρχαιοελληνική μυθολογία, ότι στην Αθήνα θα δουλεύει σε ξένα αφεντικά, δίχως να έχει την ελάφρυνση του μυαλού των γλυκών λωτών (δηλ. των Λωτοφάγων, οι οποίοι λωτοί προκαλούσαν αμνησία σε όσους τους έτρωγαν) όπως συνέβαινε με τους συντρόφους του Οδυσσέα, επειδή ακόμα και ο έχων το χρώμα του μελιού Υμηττός μετατράπηκε σε πικρή άψινθο⁷⁹⁰.

5. Η ρύθμιση των ζητημάτων της Αθήνας από την Κέα.

Ο μητροπολίτης προσπαθεί να διευθύνει από το νησί τα εκκλησιαστικά πράγματα των Αθηνών, αλλά η φροντίδα που μπορούσε να δώσει ήταν μικρή, αφού η λατινική επισκοπή που είχε εγκατασταθεί στην Αθήνα είχε αφαιρέσει τα περισσότερα από τα δικαιώματα του ορθόδοξου μητροπολίτου⁷⁹¹. Πάντως, ιδίως το πρώτο διάστημα, συνέχιζε σαφώς να έχει επαφές με την προηγούμενη επισκοπική του έδρα, ασκώντας τη διαχείρισή της από απόσταση⁷⁹².

Οι στενότεροι από τους φίλους και τους συγγενείς που είχαν συνοδεύσει αρχικά τον μητροπολίτη στην Κέα, όταν τελικά επέστρεφαν στην Αθήνα, διατηρούσαν πολύ συχνή αλληλογραφία με τον Χωνιάτη, διευκολύνοντας έτσι παράλληλα την πνευματική επικοινωνία του εγκαταλελειμμένου ποιμνίου με τον ιεράρχη του. Κομιστής των γραμμάτων αυτών ήταν ο διακονών τον μητροπολίτη μοναχός Νεόφυτος, ο οποίος κάθε φορά που ερχόταν στην Αθήνα επέστρεφε πάλι σ' αυτόν⁷⁹³.

α. Το ζήτημα του μονιδίου προς τον μοναχό Κομμολάρδο.

Ο Χωνιάτης δεν εξαντλούσε τον χρόνο του μόνο σε επιστολές, αλλά ασχολείτο με τις υποθέσεις της μητροπόλεως των Αθηνών με πιο πρακτικούς τρόπους, τακτοποιώντας διοικητικά και άλλα εκκλησιαστικά ζητήματα. Την επιτομία εποπτεία ο Μιχαήλ την ανέθεσε σε κάποιον ιερομόναχο Λουκά, ο οποίος τον είχε ακολουθήσει στην Κέα, αλλά στη συνέχεια επέστρεψε στην Αθήνα και κρυβόταν, ώστε να επικοινωνεί με ασφάλεια με τον μητροπολίτη του ανταλλάσσοντας μυστική αλληλογραφία. Ο Χωνιάτης ζήτησε από τον Λουκά «να τρέφει τις πεινασμένες ψυχές και να στηρίζει τις καρδιές που υποφέρουν», δηλ. να στηρίζει το ορθόδοξο πλήρωμα της πόλης⁷⁹⁴. Ο Λουκάς κάποια στιγμή πρότεινε για την ηγουμενία του μονιδίου του αγίου Γεωργίου Μάκρης⁷⁹⁵ (Βελβίνης) έναν μοναχό με το όνομα Κομμολάρδος⁷⁹⁶. Επειδή αυτή την

⁷⁹⁰ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 425. Ο Άψινθος (ή απίνθιον) είναι φυτό ξενικής προελεύσεως (Ιώ. Σταματάκου, «Άψινθος», *Λεξικόν της Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσης*, Αθήνα 1994, σ. 204.) και προφανέστατα στον λόγο του Μιχαήλ δεν επελέγη τυχαίως, αφού θεωρούμε πως ακριβώς ο μητροπολίτης ήθελε με αυτό να συμβολίσει την ξένη κατάκτηση.

⁷⁹¹ Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 106-107.

⁷⁹² Kordoses, *Greece*, σ. 88.

⁷⁹³ Νερούτσου, *Αθήναι Β'*, σ. 74.

⁷⁹⁴ Νερούτσου, *Αθήναι Β'*, σ. 74.

⁷⁹⁵ Η ύπαρξη μονής Αγίου Γεωργίου στη Μάκρη (Μακρόνησο) αμφισβητείται, με την άποψη ότι η μονή αυτή βρισκόταν στην νήσο με την αρχαία ονομασία Βέλβινα, μια μικρή νησίδα δίπλα στη Μακρόνησο, που ακριβώς σήμερα ονομάζεται Άγιος Γεώργιος, γεγονός που καταδεικνύει ως ισχυρή την υπόθεση ότι εκεί υπήρχε ομώνυμη μονή. Άλλη υπόθεση είναι πως υπήρχε μονή Αγίου Γε-

πρόταση την υποστήριζε και ο ανηψιός του μητροπολίτου, ο συνονόματος του Μιχάηλ, τελικά ο Χωνιάτης ανέθεσε πράγματι την ηγουμενία στον Κομμολάρδο, υπογράφοντας το σχετικό «σιγίλλιον». Παρήγγειλε όμως στον Νεόφυτο, που μετέφερε τις επιστολές, να απαιτήσει από τον μοναχό αυτόν τη φροντίδα του ανατεθέντος μονιδίου, ώστε να μην ερημώσει⁷⁹⁷. προφανώς τον διακατείχε μια σχετική ανησυχία, η οποία τελικά και επαληθεύτηκε.

Φαίνεται πάντως ότι τελικά δεν έμεινε ευχαριστημένος, διότι αργότερα έγραψε στον ανηψιό του ότι παρασύρθηκε απ' αυτόν ώστε να εμπιστευθεί στον Κομμολάρδο την ηγουμενία της Μάκρης, και ότι φοβόταν πως το μονίδιο σύντομα θα ερημωνόταν, όπως είχε συμβεί και με τον ναό του αγίου μεγαλομάρτυρος Γεωργίου, το γνωστό μας Θησείο στον Κεραμεικό, ο οποίος είχε εγκαταλειφθεί από τους ενορίτες και τελικά είχε ερημωθεί, και αυτό παρ' ό,τι σ' αυτόν προΐστατο ένας άξιος κληρικός με το όνομα Λουκάς⁷⁹⁸. Πράγματι, λίγους μήνες μετά οι μοναχοί του «αγίου Γεωργίου της νησίδος» μαζί με τον ηγούμενο Κομμολάρδο διώχθηκαν από τους Λατίνους και το μονίδιο, διατηρώντας την ίδια ονομασία, δηλ. *monasterium Sancti Georgii de Insula*, δόθηκε από τον πάπα Ιννοκέντιο Γ' στον λατίνο αρχιεπίσκοπο Βεράρδο, τον Φεβρουάριο του 1208⁷⁹⁹.

β. Οι αυθαιρεσίες του ηγουμένου της μονής Καισαριανής.

Ένα μικρό μοναστήρι επίσης ο Χωνιάτης εμπιστεύτηκε και στον μαθητή του τον Γεώργιο Βαρδάνη⁸⁰⁰. Αυτό το πληροφορούμαστε από μια επιστολή του, που την απευθύνει στα 1209-1210 προς τον ηγούμενο της Καισαριανής⁸⁰¹ από την οποία προκύπτει ότι ο Χωνιάτης έδωσε στον Βαρδάνη, αλλά και σε κάποιον μοναχό Πέτρο από ένα μικρό μονύδριο στον καθένα. Το μονύδριο αυτό όμως το οικειοποιήθηκε ο ηγούμενος της Μονής Καισαριανής εκμεταλλευόμενος την άσχημη κατάσταση λόγω εποχής και αγνοώντας τις συστάσεις που κατά καιρούς του έκανε ο Χωνιάτης⁸⁰². Ο Βαρδάνης διαμαρτυρήθηκε προς τον Χωνιάτη για τη συμπεριφορά του ηγουμένου με γράμμα, το οποίο δεν έχει διασωθεί. Στη συνέχεια ο Χωνιάτης απαντά με την εν λόγω

ωργίου τόσο στην Μακρόνησο όσο και στην Βέλβινα. Βλέπε σχετικώς: Καμπούρογλου, *Ιστορία Β'*, σ. 261-262.

⁷⁹⁶ Kordoses, *Greece*, σ. 85· Τ. Νερούτσου, *Αθήναι Β'*, σ. 74.

⁷⁹⁷ Νερούτσου, *Αθήναι Β'*, σ. 74· Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 161, στ. 25-29 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 132, στ. 35-38: «Τὸ σιγίλλιον ὅπερ ἀπέστειλας ὑπέγραψα καὶ ἀπεστάλη σοι μετὰ τοῦ μοναχοῦ Νεοφύτου· σὸν δ' ἔργον τοῦ λοιποῦ παρεγγυήσασθαι τῷ Κομμολάρδῳ τὸ ἀνατεθὲν αὐτῷ μονίδιον διατηρῆσαι καὶ μὴ ἐξερημῶσαι, καὶ σὺ πάντως τὸν ὑπὲρ τούτου λόγον δώσεις».

⁷⁹⁸ Νερούτσου, *Αθήναι Β'*, σ. 74-75· Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 238, στ. 8-21 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 193, στ. 16-26: «Ἐπείσθην... καὶ ἀνεθέμην τῷ Κομμολάρδῳ τὴν ἡγουμενίαν τῆς Μάκρης διὰ σιγιλίου... Δέδοικα γοῦν μὴ τὴν αὐτὴν τῷ ἐν τῷ Κεραμεικῷ μεγαλομάρτυρι Γεωργίῳ πάθῃ ἐν βραχεὶ καὶ ὁ ἐν τῇ Μάκρῃ ἐξερήμωσιν. Εἰ γὰρ ἐκεῖνος, καὶ ταῦτα τοῦ τιμιωτάτου καὶ αὐτοῖς τοῖς Λατίνοις αἰδεσίμου κυροῦ Λουκά προεστῶτος αὐτοῦ, οὐ διέφυγε τὸ ἀφανισθῆναι, πῶς ὁ ἐν Μάκρῃ διαφεύξεταί, παρὰ μαθητῶν τοῦ κυροῦ Λουκά εἰς νομὴν κατεχόμενος; Οὐ γὰρ ἐστὶ μαθητὴς ὑπὲρ τὸν διδάσκαλον αὐτοῦ». Ως προς τον Λουκά αυτόν, δεν είναι γνωστό αν πρόκειται για τον Λουκά που προαναφέραμε, δηλ. τον «σύνδεσμο» του Χωνιάτη στην Αθήνα.

⁷⁹⁹ Νερούτσου, *Αθήναι Β'*, σ. 75.

⁸⁰⁰ Kordoses, *Greece*, σ. 85· Σκλαβενίτη, *Βαρδάνης*.

⁸⁰¹ Επιστολή υπ' αριθμ. 156, Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 99.

⁸⁰² Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 124· Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 99· Stadtmüller, *Choniates*, σ. 197.

επιστολή προς τον ηγούμενο⁸⁰³. Η ακριβής θέση του μοναστηριού αυτού που παραχώρησε ο Χωνιάτης στον Βαρδάνη δεν είναι γνωστή. Βρισκόταν κάπου στην πόλη της Αθήνας ή στα περίχωρα, ενώ πιθανότατα γειτόνευε με το μονίδιο που παραχωρήθηκε στον μοναχό Πέτρο. Είναι πάντως πιθανό να βρισκόταν κοντά στη μονή της Καισαριανής, οπότε και θα ήταν εύκολο στον ηγούμενό της να το οικειοποιηθεί⁸⁰⁴.

Αλλά ο ηγούμενος της Καισαριανής φαίνεται ότι ήταν υπαίτιος και για άλλες αδικίες. Στην ίδια επιστολή, για παράδειγμα, ο Χωνιάτης διαμαρτυρόταν και για την εκμετάλλευση που υφίστατο ο ηγούμενος της μονής της Κέας, ο οποίος από το υστέρημα του αγόρασε και στη συνέχεια ανέθεσε στον ηγούμενο της Καισαριανής τη φύλαξη 10 κυψελών, προκειμένου να επωφεληθούν από το κλίμα του Υμηττού. Όμως, επί τέσσερα χρόνια (1206-1209) όχι μόνο δεν του έστειλε πίσω κάποια κέρδη, αλλά ισχυρίστηκε, προφανώς ψευδώς, ότι τα μελίσσια καταστράφηκαν⁸⁰⁵. Δεν είναι δε τυχαίο ότι ο ίδιος ηγούμενος συμπεριλαμβανόταν, όπως προαναφέρθηκε, σε εκείνους που διέδιδαν ψευδείς φήμες εις βάρος του ιεράρχη, ότι δηλαδή απέκτησε αρκετά χρήματα κατά τη διάρκεια της αρχιερατείας του στην Αθήνα. Στην ανωτέρω επιστολή λοιπόν, ανάμεσα και στα άλλα θέματα, ο μητροπολίτης θίγει και αυτό, προσπαθώντας να αντικρούσει αυτές τις διαδόσεις με το επιχείρημα ότι όλα όσα απέκτησε στην Αθήνα μόλις αρκούσαν για να καλύψει τις ανάγκες του ταξιδιού του από την Αθήνα έως τον τελικό του προορισμό στην Κέα το 1205⁸⁰⁶.

γ. Τα προβλήματα με την «παπαδική των Αθηναίων».

Ο ηγούμενος Καισαριανής φαίνεται όμως ότι δεν ήταν ο μόνος ιερωμένος αμφίβολης πνευματικής ποιότητας. Στον Μιχαήλ Χωνιάτη στην Κέα, έφταναν καθημερινά αιτήσεις από την Αθήνα, που αφορούσαν χειροτονίες και διορισμούς εφημερίων και ηγουμένων, οι περισσότερες μάλιστα με τη μεσολάβηση του συνονόματου ανηψιού Μιχαήλ, που παρέμενε στην Αθήνα έως το 1213, οπότε αναγκάστηκε να μετοικήσει στη Θήβα. Ο ανηψιός αυτός, αν και φαινομενικά δεχόταν τις παράλογες αιτήσεις από απαίδευτους ανθρώπους και τις μετέφερε στον θείο του, παράλληλα τον συμβούλευε να σταματήσει αυτές τις χειροτονίες⁸⁰⁷. Αλλά οι αιτήσεις δεν έφταναν μόνο με τη μορφή επιστολών· συνεχώς στην Κέα κατέφταναν και οι ίδιοι οι αιτούντες, ζητώντας επίμονα θέσεις και υποχρεώνοντας τους ντόπιους να τους ταΐζουν και να μεσιτεύουν γι' αυτούς, ώστε ο Χωνιάτης να υποταχθεί στα αιτήματά τους, δημιουργώντας προβλήματα τόσο στον ίδιο όσο και στον επίσκοπο του νησιού. Ο Χωνιά-

⁸⁰³ Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 126· Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 311, στ. 20-22 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 251, στ. 18-20: «Τὰ δε γε παρ' ἡμῶν ἀνατεθέντα μοναστήρια τῷ τε Βαρδάνη καὶ τῷ μοναχῷ Πέτρῳ εἰς μικρὰν αὐτῶν ψυχαγωγίαν αὐτὸς καὶ ταῦτα ὀλοκλήρως ὠκειώσω...».

⁸⁰⁴ Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 125.

⁸⁰⁵ Νερούτσου, *Ἀθῆναι Β'*, σ. 78· Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 311, στ. 11-18 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 251, στ. 10-16: «Ὡν ὁ μὲν ἡγούμενος ἀπὸ τοῦ ὑστερήματος αὐτοῦ ὠνησάμενος δέκα μελισσῶν κυψέλας παρέδωκε τῇ σῇ ὀσιότητι ὥστε ἐν τῷ κατὰ σὲ Ὑμηττῷ νέμεσθαι καὶ ἐπιδιδόναι εἰς αὔξησιν, λαμβάνειν τε τὸν ἡγούμενον τὴν αὐτῶν ἐτησίαν πρόσοδον. Σὺ δὲ τεσσάρων ἤδη παρελθόντων ἐνιαυτῶν οὐ μόνον οὐκ ἀποδέδωκας καρπὸν τινα, ἀλλὰ καὶ αὐτὸν τὸν μελισσῶνα λέγεις διαφθαρήναι».

⁸⁰⁶ Βλ. Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 99-100.

⁸⁰⁷ Νερούτσου, *Ἀθῆναι Β'*, σ. 75.

της ήταν τόσο απελπισμένος με την κατάσταση, ώστε κάποια στιγμή έγραψε ότι, αν μπορούσε, θα εγκατέλειπε το νησί⁸⁰⁸.

Ζητούσε χαρακτηριστικά προς τον ανηψιό του και τον εκκλησιαστικό επίτροπο ιερομόναχο Λουκά, να τον απαλλάξουν από τη «μοχθηρία της παπαδικής των Αθηναίων», οι οποίοι, όπως γράφει, μετά από τόσες χειροτονίες ιερέων και διακόνων εξακολουθούσαν καθημερινά να απευθύνουν αιτήματα ζητώντας πράγματα και θέσεις, τόσο από τον ίδιο όσο και από τον επίσκοπο της Κέας και τον ηγούμενο της μονής Προδρόμου, επιβαρύνοντάς τη με τη διαμονή τους και τη σίτισή τους⁸⁰⁹. Απέναντι σ' αυτές τις ενοχλήσεις ο Χωνιάτης δεν έβρισκε άλλη αναψυχή πέρα από τις φιλοσοφικές και θεολογικές μελέτες, με τις οποίες ξεχνούσε τον κόσμο και τα προβλήματα⁸¹⁰.

δ. Οι νουθεσίες προς τον ηγούμενο της μονής Αγίων Ομολογητών.

Υπάρχει όμως και άλλο περιστατικό που είναι ενδεικτικό για το χαμηλό πνευματικό επίπεδο των ιερωμένων της εποχής. Είναι η περίπτωση του ηγουμένου της μονής Αγίων Ομολογητών (στους Αμπελοκήπους Αττικής), ο οποίος κακόπαθε τόσο από τους συμπατριώτες του, όσο και από τους μοναχούς του. Ήδη από την πρώτη εμφάνιση των λατίνων κληρικών στην Αθήνα, υφίστατο πολλές ταλαιπωρίες και διώξεις, στις οποίες συμμετείχαν και συμπολίτες του Αθηναίοι. Στο τέλος, το 1208, αναγκάστηκε να παραιτηθεί από τη μονή ή για την ακρίβεια διώχθηκε απ' αυτή. Για τα ζητήματα αυτά έγραψε στον μητροπολίτη του Μιχαήλ Χωνιάτη, από τον οποίο έλαβε απαντητική επιστολή με λόγια παρηγορίας, με τα οποία τον συμβούλευε να ζει αφανής, χωρίς να γίνεται ορατός από τους πολλούς και δίχως να έχει συναλλαγές με τους τυράννους. Όταν δε στη συνέχεια ο ηγούμενος θέλησε να μεταβεί στην Κέα για να μιλήσει από κοντά με τον Χωνιάτη, διαδόθηκε φήμη ότι οι Αθηναίοι, υποπτευόμενοι πως πήρε μαζί του από τη μονή πολύ πλούτο, έστειλαν μηνύματα προς τους πειρατές, με τα οποία τους προέτρεπαν να τον συλλάβουν και να τον ρίξουν στη θάλασσα. Ο ηγούμενος τότε, αντιλαμβανόμενος τον κίνδυνο, παραιτήθηκε από την ιδέα του ταξιδιού και προτίμησε την υπακοή στον λατίνο αρχιεπίσκοπο, κερδίζοντας έτσι ξανά την κυριότητα της μονής του.

Ο Μιχαήλ Χωνιάτης αγανακτούσε με την κακοήθεια των συμπατριωτών του Αθηναίων και επιφωνώντας «Φεῦ, ποταποὶ γεγόνασιν οἱ νῦν χριστιανοί!»⁸¹¹, συνεχάρη με επιστολή του τον ηγούμενο για την υπομονή του στα δεινά⁸¹². Επειδή δε ήσαν και πολλοί από τους μοναχούς του που από φιλοδοξία είχαν συντείνει στα δεινά του,

⁸⁰⁸ Kordoses, Greece, σ. 86.

⁸⁰⁹ Νερούτσου, Ἀθήναι Β', σ. 76· Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 240, στ. 17-26 / Kolovou, *Epistulae*, σ. 195, στ. 74-81: «...ἀπαλλαγῆναί με τῆς παπαδικῆς τῶν Ἀθηναίων μοχθηρίας, ἥτις μετὰ τὰς τόσας χειροτονίας κληρικῶν, ἱερέων, διακόνων καὶ περὶ ὀφθικίων τῶν χηρευόντων παρέχει μοι πράγματα καὶ οὐκ ἐμοὶ μόνῳ, ἀλλὰ καὶ τῷ ἐπισκόπῳ καὶ τοῖς ἄλλοις τοῖς ἐπὶ δυσὶν ἤδη ἐνιαυτοῖς ξεναγοῦσιν ἡμᾶς. Προσθήκη γὰρ τοῖς ἀνδράσι τοῦ ἡμετέρου βάρους γίνονται καὶ οἱ καθ' ἐκάστην διαπεραιούμενοι διὰ χαριστικάτα καὶ κληρικάτα καὶ ὀφθίκια, οὐ μόνον ἐν καιρῷ τοιοῦτόν τρεφόμενοι παρ' αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ μεσιτεύειν ἐπὶ τοῖς αὐτῶν ψυχροῖς θελήμασιν ἀναγκάζοντες» (επιστ. υπ' αρ. 116).

⁸¹⁰ Νερούτσου, Ἀθήναι Β', σ. 76.

⁸¹¹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 255, στ. 2-4 / Kolovou, *Epistulae*, σ. 206, στ. 7-8: «...ἠκούσαμεν παρὰ τῶν ὁμοφύλων πρὸς τοὺς πειρατὰς ὀλέθρια μηνύματα, δι' ὧν αὐτοὺς προετρέποντο πρὸς τὴν σὴν ἀπώλειαν. Φεῦ, ποταποὶ γεγόνασιν οἱ νῦν χριστιανοί» (επιστ. υπ' αρ. 126).

⁸¹² Νερούτσου, Ἀθήναι Β', σ. 79.

ο Χωνιάτης τον συμβούλευσε να μη χειροτονεί στο εξής μοναχούς πριν να τους έχει εκπαιδεύσει στην υπακοή, τον σεβασμό και την ταπεινότητα, γιατί όπως ήσαν τα πράγματα τότε, μόλις είχαν μάθει να διαβάζουν τους ψαλμούς γίνονταν ιερείς, θεωρώντας με υπερηφάνεια τους εαυτούς τους έτοιμους να γίνουν και ηγούμενοι⁸¹³.

⁸¹³ Kordoses, *Greece*, σ. 86· Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 262-263, στ. 28, 1-5 / Kolovou, *Epistulae*, σ. 212, στ. 40-45: «...καὶ τοὺς παρ' ὑμῖν μαθητευόμενους μοναχοὺς ἀμεθοδευτῶς διδάσκετε, καὶ πρὶν αὐτοὺς στοιχειῶσαι αὐτουργῶ ὑποταγῇ καὶ εἰσαγωγικαῖς ὑπουργίαις ἐγγυμνάσαι καὶ τὴν εὐπείθειαν προπαιδεύσαι καὶ εἰς ἕξιν ὑπακοῆς προβιβάσαι παγιῶσαι τε εἰς ταπείνωσιν, περιστέλλετε τούτους, ἀποσεμνύνοντες μανδύαιας ποδήρεσι καὶ σανδαλίοις ἀποστολικοῖς» (επιστ. υπ' αρ. 130).

6. Η Βιβλιοθήκη του Χωνιάτη στην Αθήνα και η προσπάθεια ανασυγκροτήσεώς της στην Κέα.

α. Η βιβλιοθήκη στην Αθήνα και η καταστροφή της από τους Φράγκους.

Ήδη έχει αναφερθεί η αγάπη του Μιχαήλ Χωνιάτη για την κλασική παιδεία. Από τα νεανικά του χρόνια, καθώς είδαμε, είχε «μυηθεί» στους αρχαίους συγγραφείς από τους δασκάλους του στην Κωνσταντινούπολη και ιδιαίτερα από τον λόγιο Ευστάθιο, τον μετέπειτα μητροπολίτη Θεσσαλονίκης. Στην Κωνσταντινούπολη είχε αρχίσει να συγκεντρώνει και τα πρώτα του βιβλία, αποκτώντας ήδη από εκείνα τα χρόνια μια πλούσια συλλογή από πολλά και κάθε είδους έργα⁸¹⁴, η οποία ανάμεσα σε άλλα περιείχε Όμηρο, Αριστοτέλη, Γαληνό, Ευκλείδη, Θουκυδίδη, Νίκανδρο κ.α.⁸¹⁵.

Όταν ήρθε στην Αθήνα ως μητροπολίτης της πόλεως, σαν «προίκα» από την Κωνσταντινούπολη έφερε και την πλούσια βιβλιοθήκη του⁸¹⁶. Και στον νέο του τόπο διαμονής, συνέχισε να συγκεντρώνει πολλούς πρόσθετους κώδικες από διάφορα σημεία, άλλους αγοράζοντας και άλλους λαμβάνοντας ως δώρα, ενώ ορισμένους αντέγραφε ο ίδιος, προκειμένου να εμπλουτίσει τη βιβλιοθήκη του⁸¹⁷. Τα πρώτα βιβλία μάλιστα που αντέγραψε για την προσωπική του βιβλιοθήκη τα εντόπισε στη μητρόπολη της Αθήνας, η βιβλιοθήκη της οποίας φαίνεται ότι δεν ήταν αξιόλογη την εποχή εκείνη και κάλυπτε μόλις δύο θήκες που βρίσκονταν στον μητροπολιτικό ναό του Παρθενώνα⁸¹⁸.

Σύμφωνα με μια άλλη πληροφορία, που καταγράφει ο C. Thallon⁸¹⁹, κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας υπήρχαν δίπλα από την Αγία Τράπεζα, τέσσερα μπαούλα ή φοριαμοί (ντουλάπια), τα οποία ήταν κλεισμένα με μαρμαρίνες πλάκες. Τα δύο από αυτά ήταν ανοιχτά, ενώ τα άλλα δύο στην άλλη πλευρά είχαν μείνει ανέγγιχτα γιατί οι Τούρκοι, που νόμιζαν ότι περιείχαν θησαυρό, πίστευαν ότι όποιος θα κοίταζε σ' αυτά θα τυφλωνόταν ή θα πέθαινε⁸²⁰. Ένας Γάλλος πρέσβυς είχε θελήσει να το ανοίξει, αλλά οι Τούρκοι δεν το επέτρεψαν. Όταν τελικά ένας φαλακρός άνδρας τα άνοιξε, βρήκε μέσα μόνο βιβλία. Αργότερα θεωρήθηκε ότι αυτά ήταν τα βιβλία της βιβλιοθήκης του Μιχαήλ Χωνιάτη. Σχολιάζει όμως ο Thallon ότι αυτό είναι μάλλον απίθανο, γιατί χωρίς αμφιβολία ο Μιχαήλ θα προτιμούσε να έχει τα βιβλία στην κατοικία του, ενώ τους φοριαμούς θα βόλευε να τους χρησιμοποιεί για τα άμφια και τα σκεύη για την Αγία Τράπεζα, ή για βιβλία που χρησίμευαν στις ανάγκες του ναού (λειτουργικά)⁸²¹.

Και πράγματι, όπως ξέρουμε, τα προσωπικά του βιβλία ο Χωνιάτης τα είχε στην κατοικία του, από όπου και διασκορπίστηκαν ύστερα από τη βίαιη είσοδο των

⁸¹⁴ Λάμπρου, Βιβλιοθήκη, σ. 355.

⁸¹⁵ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 298.

⁸¹⁶ Λάμπρου, Βιβλιοθήκη, σ. 355· Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 298· Angold, *Comneni*, σ. 197.

⁸¹⁷ Λάμπρου, Βιβλιοθήκη, σ. 355.

⁸¹⁸ Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 298-299.

⁸¹⁹ Thallon, *Humanist*, σ. 24.

⁸²⁰ Όπως αναφέρει και ο Σπ. Λάμπρος σε σχέση μ' αυτή την παράδοση (Λάμπρου, Βιβλιοθήκη, σ. 355-356), όταν οι Τούρκοι κατέλαβαν την πόλη, εκείνοι που άνοιξαν τις δύο πρώτες θήκες (εκείνος κάνει λόγο για θήκες, όχι για μπαούλα ή φοριαμούς) τυφλώθηκαν και γι' αυτό οι άλλες δύο παρέμειναν κλειστές, από τον φόβο να επαναληφθεί το ίδιο πράγμα.

⁸²¹ Thallon, *Humanist*, σ. 24.

φράγκων στον χώρο. Όμως, αν λάβουμε υπ' όψιν και την πληροφορία που παραθέσαμε από τον Γρηγορόβιο, ότι δηλ. ο Μιχαήλ όταν ήρθε στην Αθήνα βρήκε βιβλία δίπλα στον Ιερό Βήμα, τα οποία και αντέγραψε για την προσωπική του συλλογή (αφήνοντας δηλ. εκείνα που βρήκε, πίσω στη θέση τους στον Ναό, και τα οποία, για να μπει στη διαδικασία να τα αντιγράψει για τη συλλογή του, λογικά δεν θα ήσαν μόνο λειτουργικά), τότε εύκολα μπορούμε να συμπεράνουμε ότι μπορεί όντως τα βιβλία που βρέθηκαν κατά την εισβολή των Τούρκων να ήσαν από την εποχή του Χωνιάτη (ή τέλος πάντων όχι μεταγενέστερα αυτού αλλά προγενέστερα), αλλά όχι από τα προσωπικά του.

Κατά την περίοδο της διαμονής του στην Αθήνα λοιπόν, αλλά πολύ περισσότερο και κατά τη διάρκεια παραμονής του στην Κέα, ο Μιχαήλ προσπαθούσε να βρει βιβλία από όπου ήταν δυνατό. Και γι' αυτό τον λόγο έγραφε επιστολές σε πολλούς φίλους και γνωστούς, οι οποίες μας δίνουν πληροφορίες και γι' αυτό το ειδικό θέμα.

Σύντομο χρόνο μετά την άφιξή του στην Αθήνα έστειλε γράμμα στον Πατριάρχη Θεοδόσιο Βορραδιώτη (υπ' αριθμ. 22), ο οποίος ήταν ήδη εξόριστος στην Τερέβινθο, με το οποίο του ζητούσε να του στείλει ένα γεωργικό βιβλίο, είτε ως δώρο από την προσωπική του βιβλιοθήκη, είτε ως δάνειο, αφού το δώσει σε έναν αδελφό του για να το αντιγράψει, καθώς ένα τέτοιο βιβλίο του ήταν απαραίτητο για τις ανάγκες του στην Αθήνα, ενώ ο Θεοδόσιος, όπως γνώριζε ο Μιχαήλ, είχε πολλά απ' αυτά⁸²²: «Γεωργικοῦ βιβλίου χρῆζομεν καὶ ἐπεὶ πολλὰ τοιαῦτα οἶδα ἔχειν τὴν ἀγιωσύνην σου, παρακαλῶ σταλῆναί μοι ἐν ἀπ' αὐτῶν ἢ δοθῆναι πρὸς τὸν αὐτάδελφόν μου ἐφ' ᾧ μεταγραφῆναι»⁸²³. Διότι, μέσα στις ανάγκες που ένας μητροπολίτης είχε να αντιμετωπίσει, δεν ήταν μόνο τα ποιμαντικά ή τα υψηλά πνευματικά ζητήματα, αλλά και τα πρακτικά. Και μέσα σε όλα αυτά τα πρακτικά, όπως διευκρινίζει και ο ίδιος ο Χωνιάτης στη συνέχεια της επιστολής του, ήσαν και τα ζητήματα καλλιτεχνικών κτλ: «Μετὰ γὰρ τῶν λοιπῶν ματαιοτήτων καὶ τῇ περὶ γεωργίαν προσκεῖσθαι ἀναγκαζόμεθα»⁸²⁴.

Γενικά ο μητροπολίτης καμάρωνε για τα βιβλία του. Το πιο αξιοσημείωτο κομμάτι της συλλογής της βιβλιοθήκης του ήταν ένα αντίγραφο των Αιτιῶν του Καλλίμαχου και του μικρού επικού ποιήματος Εκάλη. Ο Χωνιάτης προφανώς γνώριζε ότι αυτά ήσαν πολύ σπάνια κείμενα, και χαιρόταν να παραθέτει αποσπάσματα από το έπος στις επιστολές του. Αυτή η έκφραση υπερηφάνειας για τα σπάνια αποκτήματά του ήταν ευχής έργον, διότι χάρις σ' αυτή διασώθηκαν στοιχεία του έπους, μιας που το ίδιο το βιβλίο καταστράφηκε όπως και πολλά άλλα της συλλογής του μητροπολίτου, όταν οι Φράγκοι μπήκαν στην Αθήνα⁸²⁵.

Γενικότερα για τη βιβλιοθήκη του Χωνιάτη, καθώς και για την τύχη της, δεν υπάρχουν πολλά γνωστά πράγματα, πλην της καταστροφής της και του διασκορπισμού των βιβλίων της από τους Φράγκους, όταν αυτοί κατέλαβαν την πόλη το 1205 και λεηλάτησαν ανάμεσα σε άλλα και την επισκοπική κατοικία. Τα βιβλία του μητροπολίτου πωλήθηκαν, προκειμένου οι ξένοι στρατιώτες που τα βρήκαν να κερδίσουν κάποια χρήματα⁸²⁶. Το γεγονός αυτό, περισσότερο απ' όλα τ' άλλα στεναχώρησε τον λόγιο μητροπολίτη, που είχε αφιερώσει η ζωή του από τα νεανικά του χρόνια για να συγκεντρώσει όλα εκείνα τα βιβλία.

⁸²² Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 94· Λάμπρου, *Βιβλιοθήκη*, σ. 356.

⁸²³ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 35, στ. 4-7 / Κολου, *Epistulae*, σ. 31, στ. 15-17 (επιστ. υπ' αρ. 22).

⁸²⁴ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 35, στ. 7-8 / Κολου, *Epistulae*, σ. 31, στ. 18-19.

⁸²⁵ Wilson, *Λόγιοι*, σ. 262· Κωνσταντινίδη, *Πνευματική ζωή*, σ. 248.

⁸²⁶ Λάμπρου, *Βιβλιοθήκη*, σ. 356-357.

Φυσικό επόμενο λοιπόν είναι ο Χωνιάτης να ξεχειλίζει από οργή κατά των Λατίνων. Αργότερα, αναπολώντας με θλίψη τη χαμένη του βιβλιοθήκη και ενθυμούμενος την άσχημη τύχη της, έγραφε με παράπονο ότι, όταν συγκέντρωνε τα βιβλία του, δεν ήξερε ότι στην πραγματικότητα τα συγκέντρωνε για τους βάρβαρους Ιταλούς, που δεν ήσαν ικανοί να κατανοήσουν το περιεχόμενό τους, όχι μόνο στο πρωτότυπο αλλά ούτε καν σε μετάφραση. Σχολίαζε δε με έντονη δηκτικότητα ότι πιο ικανοί είναι οι γάιδαροι να αντιληφθούν τον ήχο της λύρας και τα σκαθάρια τη μυρωδιά του μύρου, παρά εκείνοι την αρμονία και τη χάρη του λόγου⁸²⁷.

Και καταλήγει ότι, ακριβώς επειδή δεν τα καταλάβαιναν, ζήλεψαν την ψυχαγωγία που εμείς (δηλ. ο Χωνιάτης και γενικότερα οι μορφωμένοι Έλληνες) είχαμε απ' αυτά τα βιβλία, και γι' αυτό βιάστηκαν να τα διώξουν μακριά, κερδίζοντας απλώς χρήματα⁸²⁸. Και γι' αυτό σε άλλο σημείο τους παρομοιάζει με την κακιά λυσσασμένη σκύλα, η οποία, σύμφωνα με μια παροιμία της εποχής, ούτε το κριθάρι πλησιάζει αλλά κρατάει μακριά και το βόδι που τρέφεται με κριθάρι (μη επιτρέποντάς του να φάει)⁸²⁹!

β. Η προσπάθεια ανευρέσεως των χαμένων βιβλίων κατά τη διαμονή του στην Κέα.

Από τη στιγμή λοιπόν που έχασε τη βιβλιοθήκη του με τον συγκεκριμένο βίαιο τρόπο, τα απολεσθέντα του βιβλία μοιάζουν να βρίσκονται συνεχώς στη σκέψη του. Έτσι, όταν πλέον πήγε στην Κέα και ησύχασαν κάπως τα πράγματα, η έλλειψή τους έγινε ακόμα πιο αισθητή και η ανασυγκρότηση της βιβλιοθήκης του αποτελούσε τη μόνιμη έγνοια του, εργαζόμενος συστηματικά γι' αυτόν τον σκοπό, παρ' ότι ο ίδιος πλέον είχε αρχίσει να είναι άρρωστος και γερασμένος, και τα οικονομικά του μέσα, από τη στιγμή που έφυγε από την Αθήνα, υπήρξαν πενιχρά⁸³⁰.

Σε σύντομο χρονικό διάστημα κατάφερε να συγκεντρώσει πίσω κάποια από τα βιβλία που κάποτε του άνηκαν, εκφράζοντας αιτήματα και δίνοντας οδηγίες στους φίλους του στην Αθήνα αλλά και αλλού, για το πώς να τα αποκτήσουν. Κάποιοι δε απ' αυτούς τα βιβλία που αγόρασαν από τους Φράγκους τα χάρισαν στον Μιχαήλ⁸³¹, προκειμένου να του δώσουν χαρά, αλλά και εκτιμώντας τον άνδρα για τη λογιосύνη του. Διάσπαρτες στην αλληλογραφία του, ανάμεσα στα άλλα ζητήματα και προβλήματα που τίγονται, βρίσκουμε και συνεχείς αναφορές για βιβλία.

Στην επιστολή υπ' αριθμ. 144 προς τον σακελλάριο Πλευρή («τῷ Σακελλαρίῳ Πλευρῇ»), η οποία στέλνεται την εποχή που ο εκτοπισμός του Μιχαήλ ήταν πρόσφα-

⁸²⁷ Μαλτέζου, Λατινοκρατούμενη, σ. 255· Λάμπρου, Βιβλιοθήκη, σ. 356· Wilson, *Λόγιοι*, σ. 263· Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 295-296, στ. 24-26, 1-3 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 238, στ. 21-25: «Ποῦ γὰρ ἂν καὶ τὴν ἀρχὴν εἰς νοῦν ἐβαλόμην ὁ δεῖλαιος ὡς οὐδὲ ὁμογλώττοις ἀνδράσιν, ἀλλὰ βαρβάροις Ἰταλοῖς ταμιεύσομαι; Οἷ μήτε τὰ ἐν αὐτοῖς γεγραμμένα ἐπιέναι οἷοί τε ὄντες, μήτε δι' ὑποβολέως ἀμφιγλώττου συνιέντες· μᾶλλον γὰρ ὄνοι λύρας καὶ κἀνθαροὶ μύροι αἰσθήσονται ἢ οὗτοι ἁρμονίας λόγου καὶ χάριτος» (επιστ. υπ' αρ. 146).

⁸²⁸ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 296, στ. 4-6 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 238, στ. 25-27: «ὁμῶς καὶ τῆς ἀπ' αὐτῶν ἡμῖν ψυχαγωγίας ἐφθόνησαν ὡς καὶ διὰ τῆς ἀπεμπολήσεως αὐτῶν οἱ ἅπληστοι κερδάναι διὰ σπουδῆς θέμενοι».

⁸²⁹ Λάμπρου, Βιβλιοθήκη, σ. 357· Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 342, στ. 2-4: «...ἀπὸ τῆς κακῆς καὶ λυττώσης κυνός, ἥ κατὰ τὴν παροιμίαν οὔτε αὐτὴ ἄπτεται τῶν κριθῶν καὶ τὸ κριθοφαγοῦν ὑποζύγιον ἀπείργει...» (επιστ. υπ' αρ. 173).

⁸³⁰ Χριστοφιλοπούλου, *Ιστορία*, σ. 103.

⁸³¹ Λάμπρου, Βιβλιοθήκη, σ. 357.

τος και οι ταλαιπωρίες που περνούσε στο νησί των Κυκλάδων πολλές, ο ιεράρχης αφού του δηλώνει ότι λόγω αυτών του των προβλημάτων δεν είναι σε θέση να παρηγορήσει τον Πλευρή, του ζητά ως παραμυθία συνεχείς επιστολές και βιβλία, αγαθά που σπανίζουν στην Κέα⁸³²: «Οὐκοῦν μηδ' αὐτὸς ζήτηι παρ' ἡμῶν παρηγόρημα ὅτιοῦν, δεομένων ὃ τι πλείστης ψυχαγωγίας, μᾶλλον μὲν οὖν αὐτὸς σὺν παραμυθοῦ τὰ ἡμέτερα, γράμματά τε συνεχῇ ἐπιστέλλων καὶ ἀποστέλλων βιβλία. Οἶδας γὰρ ὅτι καὶ τῶν τοιούτων σπανίζομεν»⁸³³. Σε άλλη επιστολή προς τον ηγούμενο των αγίων Ομολογητῶν Ἀμπελοκήπων (υπ' αριθμ. 125), εκφράζει την επιθυμία να του αποσταλεί ένα βιβλίο, που βρισκόταν εκείνη την περίοδο στα χέρια του καθηγουμένου και προερχόταν από την πλούσια βιβλιοθήκη του. Ο Χωνιάτης τον διαβεβαιώνει ότι είναι διατεθειμένος το επόμενο βιβλίο της βιβλιοθήκης του που τυχόν βρεθεί, να μη το δεχθεί ως δώρο, αλλά να το αγοράσει⁸³⁴: «...σὺν γοῦν τὸ μὲν ἤδη εὗρεθὲν βιβλίον στειλὸν μοι ὡς ὁμολογουμένως σόν· εἰ δὲ καὶ ἕτερον προσευρήσεις, ἡμεῖς ὀφειλέται τοῦ τιμήματος»⁸³⁵.

Στην προσπάθεια ανευρέσεως των βιβλίων του Μιχαήλ Χωνιάτη συμμετείχαν πρωτίστως στενά του πρόσωπα, οι συγγενεῖς και οι μαθητῆς του. Ο διαμένων στην Αθήνα ανηψιός του Μιχαήλ συνάντησε τυχαία κάποιους από τους απολεσθέντες κώδικες που περιείχαν το «Ὅργανον» του Ἀριστοτέλους (το μισό, καθὼς φαίνεται)⁸³⁶. Στην επιστολή 88 λοιπόν, ο Χωνιάτης παρακαλεῖ τον ανηψιό του να του το στείλει αλλά να φροντίσει να το κάνει με κάποιον ἐμπιστο ἄνθρωπο και σε χρόνο που να κρίνει ότι είναι κατάλληλος⁸³⁷. Με την επιστολή 132, προς τον ἄλλο του ανηψιό, τον Νικήτα, ο Μιχαήλ Χωνιάτης υπενθυμίζει και προς αὐτόν να φροντίσει για την ἀπόκτηση των βιβλίων που είχαν περιέλθει στα χέρια των Λατίνων⁸³⁸. Στο τέλος της επιστολής 110 προς τον Γεώργιο Βαρδάνη, ο Χωνιάτης παραγγέλλει στον μαθητή του, ὅταν επισκεφτεῖ την Αθήνα, να αγοράσει ἕναν κώδικα που περιείχε τα ομηρικά ἔργα⁸³⁹.

Ἄλλα βιβλία που ο Χωνιάτης ζητούσε ἀπὸ τον Βαρδάνη να βρει για εκείνον, ὥστε να τα ξαναπροσθέσει στη βιβλιοθήκη του (επιστολή 117), είναι η Γεωμετρία του Ευκλείδου και η «*Ἐξήγησις εἰς τὰς ἐπιστολάς τοῦ ἁγίου Παύλου*» του Θεοφυλάκτου Ἀχρίδος (Βουλγαρίας)⁸⁴⁰. Ο Βαρδάνης, ὅπως φαίνεται ἀπὸ την επόμενη επιστολή (118), την «Γεωμετρία» τη βρήκε, αλλά προκειμένου να τη μελετήσει καθυστέρούσε την ἀποστολή της προς τον δάσκαλό του, ο οποίος ὁμως επειγόταν, καθὼς η ἀνάγνωση του αποτελούσε πνευματική ἀνακούφιση για τον ἴδιον («Μὴ γοῦν

⁸³² Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 124.

⁸³³ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 291, στ. 24-28 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 235, στ. 41-45.

⁸³⁴ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 102-103· Kordoses, *Greece*, σ. 84.

⁸³⁵ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 254, στ. 16-18.

⁸³⁶ Νερούτσου, *Ἀθῆναι Β'*, σ. 76.

⁸³⁷ Λάμπρου, *Βιβλιοθήκη*, σ. 358· Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 140, στ. 16-22 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 116, στ. 21-26: «Ἐὰν τὸ ἡμῖν τοῦ ἀριστοτελικοῦ Ὀργάνου ἀνελάβου, στειλὸν μοι, πλὴν μετὰ πιστοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐν ἀφόβῳ καιρῷ. Ὡς εἴκειν, εἰ εὗρισκες πλοιάρια, καὶ αὐτὴν τὴν τροφήν τῶν παιδίων σου ἀρπάζων ἐκ τῶν στομάτων αὐτῶν, ἔστελλες ἂν. Ἀλλὰ μὴ ποιεῖ οὕτως· τὰ γὰρ τῆς προαιρέσεώς σου φιλοτομώτατα οἶδομεν, καὶ μηκέτι μερίμνα καὶ τυρβάζου περὶ πολλὰ».

⁸³⁸ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 136· Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 271, στ. 20-25 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 219, στ. 98-102: «...κᾶν τὴν ἀπὸ τῶν βιβλίων παρμυθίαν ἐπιδραψιεύεσθαι, στέλλων ὅσα καὶ οἷα διαμηνύμεθα γράφοντες. Εἰ γὰρ μηδὲ νῦν αὐτῶν ἐμφορούμεθα ἀπὸ χειρῶν ἰταλικῶν μεταπεσόντων ἐπὶ τὰς σάς, τι συνήνεγκεν ἡμῖν τὸ διὰ μυρίων περισπερχειῶν καὶ ἱκετηριῶν ὅσαδηποῦν τούτων ἀναρρῦσασθαι;».

⁸³⁹ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 89.

⁸⁴⁰ Γαλῶνη, *Βαρδάνης*, σ. 106, 328.

αναβάλλου την αποστολήν θέλων παραμυθεῖσθαι με»⁸⁴¹). Αντίστοιχα και με την «Εξήγηση», ο Χωνιάτης ζητούσε επιτακτικά από τον μαθητή του να την πάρει από τους Λατίνους⁸⁴². Και τα δύο αυτά βιβλία του ήσαν απαραίτητα στον Χωνιάτη, διότι εξυπηρετούσαν της ανάγκες της διδασκαλίας του προς του μαθητές του στην Κέα⁸⁴³. Ως αντίτιμο, αντί για χρήματα, ο μητροπολίτης πρότεινε να του χαρίσει ένα βιβλίο του Θουκυδίδη, που είχε ήδη στην κατοχή του⁸⁴⁴.

Απ' ό,τι φαίνεται όμως ο Βαρδάνης την «Εξήγηση» του Θεοφυλάκτου δεν μπόρεσε να τη βρει. Εντοπίστηκε όμως στην κατοχή του επισκόπου Ευρίπου Θεοδώρου, από τον οποίο τελικά και το έλαβε ο Μιχαήλ, αφού τον παρακάλεσε είτε να του το χαρίσει αν είναι δυνατόν, ή τουλάχιστον να του το δανείσει για ένα μικρό χρονικό διάστημα και ύστερα να του το επιστρέψει (προφανώς για να το αντιγράψει)⁸⁴⁵. Μάλιστα το συγκεκριμένο αντίγραφο που βρισκόταν στην κατοχή του Θεόδωρου, ήταν απ' αυτούς τους κώδικες που τους είχε αντιγράψει ο ίδιος ο Μιχαήλ και τους είχε στη βιβλιοθήκη του⁸⁴⁶, πριν αυτή διασκορπιστεί από τους Λατίνους, και μάλιστα ο μητροπολίτης ήλπιζε να το έχει ως παρηγοριά στα γεράματά του⁸⁴⁷. Δεν είναι γνωστό αν τελικά το παρέλαβε κάποτε από τον Θεόδωρο⁸⁴⁸.

Στην ίδια επιστολή προς τον Βαρδάνη (την 117) ο Χωνιάτης θυμίζει προς τον μαθητή του ότι δεν είχε λάβει έως τότε τον «Νίκανδρον» («Τὸν Νίκανδρον οὐπω ἀπέστειλας»⁸⁴⁹), δηλ. το βιβλίο του Νικάνδρου, το οποίο όμως, όπως επισημαίνει και ο N. Wilson⁸⁵⁰, δεν επρόκειτο για χαμένο βιβλίο του Χωνιάτη που είχε βρει ο Βαρδάνης, αλλά για βιβλίο που ο Χωνιάτης είχε δανείσει στον Βαρδάνη και ο μητροπολίτης ζητούσε να του το επιστρέψει.

Γενικά ο Χωνιάτης γνώριζε ότι στην Αθήνα ο Βαρδάνης αγόραζε τα βιβλία και μάλιστα ακριβά από τους Λατίνους. Παρήγγελλε όμως και άλλα, δίνοντας μάλιστα όποια πληροφορία θεωρούσε χρήσιμη για την ανεύρεσή τους και ήταν ιδιαίτερα απαιτητικός για την άμεση, χωρίς καθυστερήσεις, αποστολή τους⁸⁵¹. Ως ανταπόδοση, τον πληροφορεί ότι μετά τον θάνατό του αυτή η βιβλιοθήκη του θα περιέλθει στους μαθητές του, άρα και στον ίδιον⁸⁵², καθώς τα βιβλία του ενός είναι και του άλλου και το αντίστροφο: «...καί τοι ἃ σὺ ἔχεις ἐμὰ εἰσιν εἰς ἀνάγνωσιν καὶ τὰ ἐμὰ σά. Ἄλλως τε οὐδὲ ἐν τῷ ἀποθνήσκειν με λήψομαι τὰ πάντα, ἀλλ' ὑμῖν, τοῖς ἐμοῖς φοιτηταῖς, καταλήψομαι»⁸⁵³.

Εκτός από βιβλία, δώρο εκλεκτό, που δεν προσφερόταν συχνά λόγω του υψηλού κόστους του, ο Βαρδάνης έστελενε στον δάσκαλό του και άλλα αγαθά, τα οποία

⁸⁴¹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 243, στ. 25-26 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 197, στ. 23-24.

⁸⁴² Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 106.

⁸⁴³ Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 106, υπ. 313

⁸⁴⁴ Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 106, 328· Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 242, στ. 20-21 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 196, στ. 40-41: «...τὸ δὲ μαυροτόμαρον καὶ ἀντὶ τοῦ δοθησομένου τιμήματος αὐτῶν λήψη τὸν Θουκυδίδην».

⁸⁴⁵ Λάμπρου, *Βιβλιοθήκη*, σ. 361.

⁸⁴⁶ Λάμπρου, *Βιβλιοθήκη*, σ. 356· Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 98.

⁸⁴⁷ Λάμπρου, *Βιβλιοθήκη*, σ. 356.

⁸⁴⁸ Λάμπρου, *Βιβλιοθήκη*, σ. 361. Στον Τ. Νερούτσου όμως (Νερούτσου, *Ἀθῆναι Β'*, σ. 76), διαβά-ζουμε ότι το αντίγραφο το έλαβε ο Χωνιάτης από τον Θεόδωρο.

⁸⁴⁹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 242, στ. 24 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 196, στ. 43.

⁸⁵⁰ Wilson, *Λόγιοι*, σ. 263.

⁸⁵¹ Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 328.

⁸⁵² Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 90.

⁸⁵³ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 242, στ. 21-24 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 196, στ. 41-43.

δείχνουν την οικειότητα που υπήρχε ανάμεσά τους, όπως ένα ζευγάρι άνετα σανδάλια από φελλό («φελλωτὰ καὶ εὐρύχωρα σανδάλια»⁸⁵⁴), δώρα που ικανοποιούσαν πολύ τον Μιχαήλ, αλλά όπως έσπευδε να διευκρινίσει, η υπέρμετρη αγάπη που έτρεφε για τον μαθητή του δεν οφειλόταν στα δώρα⁸⁵⁵.

7. Άρνηση Χωνιάτη να μεταβεί στη Νίκαια και την Ήπειρο και η επίσκεψή του στην Αθήνα.

Ως γνωστόν, μετά την κατάληψη του Βυζαντίου από τους Φράγκους δημιουργήθηκαν δύο κύρια ελληνικά κράτη, τα οποία αγωνίζονταν για την ανακατάληψη της αυτοκρατορίας: Το κράτος της Νικαίας και το κράτος της Ηπείρου. Σ' αυτά τα δύο κράτη κατέφυγαν οι περισσότεροι από τους Έλληνες φυγάδες των διαφόρων ελληνικών πόλεων και μάλιστα πολλοί αξιωματούχοι⁸⁵⁶. Κατά τη διάρκεια παραμονής του στην Κέα, ο Χωνιάτης δέχτηκε πρόσκληση και από τα δύο αυτά ελεύθερα ελληνικά κράτη, προκειμένου να μεταβεί σ' αυτά και να ζήσει ελεύθερος, λαμβάνοντας μάλιστα και αξιώματα.

α. Πρόσκληση από τον αυτοκράτορα της Νικαίας Θεόδωρο Λάσκαρη.

Η πρώτη πρόσκληση ήρθε από το κράτος της Νικαίας, από τον ίδιο τον βασιλιά Θεόδωρο Λάσκαρη. Δύο φορές απέστειλε ο Λάσκαρης πρόσκληση προς τον Χωνιάτη: την πρώτη με τον μεγάλο ναύαρχο Ιωάννη Στειριώνη, τη δεύτερη με τον θείο της συζύγου του, τον Βασίλειο Καματηρό. Καλούσε ο βασιλιάς τον Χωνιάτη να μεταβεί στη Νίκαια και του υποσχόταν τιμές και ανάπαυση. Όμως εκείνος, που από τη φύση του δεν αγαπούσε τις μετακινήσεις και ήταν δυσκίνητος, ενώ πλέον ταλαιπωρείτο και από γεροντικά δεινά, αρνήθηκε τις προσκλήσεις⁸⁵⁷.

Σε απαντητική επιστολή του προς τον Καματηρό⁸⁵⁸, η οποία είναι γραμμένη κατά την τρίτη χρονιά εξορίας του στην Κέα⁸⁵⁹, ο Χωνιάτης εξηγούσε τους λόγους που δεν μπορούσε να δεχτεί την πρόσκληση να εγκαταλείψει το νησί, αποδεχόμενος τη βασιλική πρόσκληση. Ανέφερε τον ψυχικό πόνο που αισθάνθηκε εγκαταλείποντας την Αθήνα, επισημαίνοντας ότι πλέον η μόνη χαρά που είχε ευρισκόμενος στο νησί της Κέας ήταν το ότι μπορούσε έστω και από μακριά να κοιτά την αγαπημένη του Αττική ως «άλλη Εδέμ» και συνεπώς δεν μπορούσε να φύγει και από εκεί⁸⁶⁰.

⁸⁵⁴ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 317, στ. 8 / Kolovou, *Epistulae*, σ. 255, στ. 69-70.

⁸⁵⁵ Γαλώνη, *Βαρδάνης*, σ. 339. Βλ. και Φ. Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 92.

⁸⁵⁶ Kordoses, *Greece*, σ. 29.

⁸⁵⁷ Νερούτσου, *Ἀθήναι Β'*, σ. 73.

⁸⁵⁸ Επιστολή υπ' αριθμ. 129, «Τῷ γυναικοθείῳ τοῦ βασιλέως τοῦ Λάσκαρι κῦρ Βασιλείῳ τῷ Καματηρῷ».

⁸⁵⁹ Kordoses, *Greece*, σ. 30-31.

⁸⁶⁰ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 259, στ. 21-26 / Kolovou, *Epistulae*, σ. 210, στ. 56-60: «...οὗ μὲν πεπίστευμαι θείου κήπου δικαίως ἐκβέβλημαι, ἐνταῦθα δὲ κατῴκισμαι ἐκ γειτόνων τῆς Ἀττικῆς, ὡς Ἐδέμ ἄλλης, ἀπέναντι, οὐχ ἵνα ψυχαγωγίαν ἐντεύθεν ἡντιναοῦν ἔχω, ἀλλ' ἵνα μᾶλλον διὰ τῆς ἐνδελεχοῦς ὧψεως ὑπομιμνησκόμενος τοῦμὸν ἄλγος ἀνακαινίζω, ἐπιξαίνων ὥσπερ διὰ τῆς ἀναμνήσεως».

Επίσης επεκαλείτο και την ηλικία του και τη δυσκολία που αυτή συνεπαγόταν για τη μετακίνησή του, καθώς δυσκολευόταν όχι απλώς να φύγει από το νησί και να κάνει ένα τόσο μεγάλο ταξίδι, αλλά ακόμα και να περάσει από το κατώφλι του δωματίου του στην Κέα⁸⁶¹. Γι' αυτό ζητούσε από τον αυτοκράτορα να τον συγχωρέσει για την άρνησή του, διευκρινίζοντας ότι δεν το έκανε από δική του θέληση και λόγω διαθέσεως ακαμψίας από την αρχική του απόφαση⁸⁶², καθώς επιθυμούσε πάρα πολύ να τον δει από κοντά και να τον προσκυνήσει και παράλληλα να του απευθύνει λόγους ευχαριστίας για τη φροντίδα του προς το πρόσωπό του⁸⁶³. Του εξέφραζε δε την ελπίδα ότι ο ίδιος ο Λάσκαρης θα γινόταν ο ελευθερωτής του Βυζαντίου, λέγοντάς του ότι προσευχόταν συνεχώς γι' αυτό τον σκοπόν⁸⁶⁴.

Αντίστοιχα συναισθήματα είχε εκφράσει και προς τον ίδιο τον Λάσκαρη, στην πρώτη του απαντητική επιστολή⁸⁶⁵, όπου κατέληγε ότι: «Ταῦτα (δηλ. να γίνει ο Λάσκαρις απελευθερωτής και αυτοκράτορας της Κωνσταντινουπόλεως), καὶ μὴ δυνάμενοι ἔλθειν εἰς προσκύνησιν τῆς ἁγίας βασιλείας σου διὰ σωματικὰς ἀσθενείας, ἐπευχόμεθα μὲν ἡμεῖς διηνεκῶς, θεὸς δὲ ἐπακούοι, διατηρῶν τὸ ἔνθεον κράτος σου πολυχρόνιον»⁸⁶⁶.

β. Πρόσκληση από τον Πατριάρχη Μιχαήλ Αυτωρειανό.

Περίπου παράλληλα προς αυτές τις δύο προσκλήσεις τις προερχόμενες από τον Λάσκαρη, στην Κέα φτάνουν για τον μητροπολίτη άλλες δύο ανάλογες προσκλητήριες επιστολές. Προέρχονται από τον Οικουμενικό Πατριάρχη Μιχαήλ Αυτωρειανό (είχε ανέλθει στον πατριαρχικό θρόνο στις 20 Μαρτίου 1208⁸⁶⁷), ο οποίος, λόγω της κατάληψης της Πόλης από τους Φράγκους και της αρπαγής του θρόνου από τον Λατίνο Πατριάρχη, ήταν ο πρώτος πατριάρχης που εξελέγη στη Νίκαια⁸⁶⁸. Αποστέλλει λοιπόν διπλή πρόσκληση προς τον Χωνιάτη να έρθει κοντά του εκεί και μάλιστα του

⁸⁶¹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 260, στ. 9-12 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 210, στ. 69-72: «...τὰ προσόντα τῷ γήρᾳ πάντα κακά, ἃ μετὰ τῶν κοινῶν καὶ ἰδίων δυσπραγημάτων ἐπιθέμενα οὐχ ὅσον τῆς νήσου πορρωτέρω παραχωρεῖ μὴ μεθορμίζεσθαι, ἀλλ' οὐδ' αὐτοῦ τοῦ δωματίου προβαίνειν ἐφήσιν».

⁸⁶² «ἀτενής» = ο αλύγιστος, ο επίμονος· εδώ ο Χωνιάτης προφανώς κάνει νύξη στην προηγούμενη ήδη άρνησή του, στην πρώτη πρόσκληση του Θεόδωρου Λάσκαρη.

⁸⁶³ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 260, στ. 12-20 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 210, στ. 72-78: «Διὰ ταῦτα δέομαι τῆς θεσπεσίας κεφαλῆς πρῶτα μὲν παρ' αὐτοῦ δοθῆναι μοι συγγνώμην οὐ δυναμένῳ τοῖς καλοῦσιν ὑμῖν προσδραμεῖν, εἴτα καὶ τὸν θεϊότατον ἐκμειλίσασθαι αὐτοκράτορα. Οὐ γὰρ ὡς αὐτογνώμων καὶ ἀτενής ἀπειθῶ, ἀλλὰ καὶ σφόδρα ἐπιθυμῶν αὐτοπτῆσαι καὶ προσκυνῆσαι τόν τε αὐτοκράτορα καὶ τὴν μεγίστην σου αὐθεντίαν καὶ τῆς περὶ ἐμὲ κηδεμονίας λόγοις εὐχαριστηρίοις ἀμείψασθαι, ὅμως ὑφ' ὧν εἴρηκα βιαίως ἐπέχομαι». Βλ. και: Φ. Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 19· Μ. Kordoses, *Greece*, σ. 30-31.

⁸⁶⁴ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 260, στ. 20-22 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 210, στ. 78-80: «...οὐ παύομαι μέντοι καὶ δεῦρο καθήμενος τοῦ δεῖσθαι τοῦ ἀγαθοῦ θεοῦ ὑμᾶς ἡγεμόνας γενέσθαι πρὸς τοῖς ἄλλοις καλοῖς καὶ τῆς ἐπὶ τὸ Βυζάντιον ἐπανάδου...». Βλ. και: Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 421-422.

⁸⁶⁵ Επιστολή υπ' αριθμ. 94, «Τῷ βασιλεῖ τῆς Ἀνατολῆς τῷ Λάσκαρι».

⁸⁶⁶ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 152, στ. 7-10 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 124, στ. 60-62.

⁸⁶⁷ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 85. Στον Τ. Νερούτσο, *Ἀθῆναι Β'*, σ. 72-73, αναγράφεται ως ἔτος ανεξίτητος του στον θρόνο το 1206 (επίσης Μάρτιος), χρονολογία με την οποία συμφωνεί και ο Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, «Μιχαήλ. Ὁ Δ'. Ὁ Αὐτωρειανός», *ΘΗΕ*, τ. 8 (1966), στ. 1204. Ο Δ. Σ. Μπαλάνος, «Αὐτωρειανός», *ΜΜΕ*, τ. 6 (1928), σ. 291, αναγράφει το 1207.

⁸⁶⁸ Kordoses, *Greece*, σ. 31.

προσφέρει και τη χηρεύουσα έδρα της μητροπόλεως Νάξου στη θέση της χαμένης μητροπόλεως Αθηνών⁸⁶⁹.

Στην πρώτη πρόσκληση, η οποία έρχεται μεταξύ των δύο επιστολών του αυτοκράτορα Λάσκαρη, ο Χωνιάτης απαντά με την επιστολή υπ' αριθμ. 95, ενώ στη δεύτερη, η οποία έρχεται μετά από την επιστολή του Καματηρού, απαντά με την υπ' αριθμ. 137. Και στις δύο, όπως και με τις προσκλήσεις από τον αυτοκράτορα, απαντά αρνητικά, επικαλούμενος την κατάσταση της υγείας του και της ηλικίας του (ήταν ήδη εβδομήντα ετών)⁸⁷⁰. Χαρακτηριστικά μάλιστα παρομοίασε τον εαυτόν του με πτηνό αδύναμο από τα γηρατεία και δεμένο με σκοινί⁸⁷¹.

Του εξηγεί λοιπόν την κατάσταση της υγείας του λόγω των γηρατειών του, η οποία είναι τέτοια, ώστε πλέον μετά βίας μπορεί να διαβεί το κατώφλι του δωματίου του μοναστηριού, και αυτό με τη βοήθεια μπαστουνιού⁸⁷². Η δε σωματική του κατάσταση έχει επηρεάσει, όπως είναι φυσικό και την ψυχική του, η οποία μεταβάλλεται προς το χειρότερο⁸⁷³. Και του απευθύνει το ρητορικό ερώτημα, που προκύπτει από τα προηγούμενα δεδομένα: Πώς είναι δυνατόν με τέτοια σωματική και ψυχική κατάσταση να μεταβεί από τις εσχατιές του Αιγαίου πελάγους στη Βιθυνία (δηλ. στη Νίκαια)⁸⁷⁴; Και συμπληρώνει ότι δεν παραιτείται από την διοίκηση της Εκκλησίας της Νάξου (την οποία όπως αναφέραμε, του προσέφερε ο πατριάρχης) εξ αιτίας κάποιας περιουσίας που μπορεί να είχε πίσω στην Κέα και δεν ήθελε να αφήσει, αλλά λόγω ασθενείας⁸⁷⁵.

γ. Πρόσκληση από τον Θεόδωρο Δούκα-Κομνηνό της Ηπείρου.

Ανάλογη πρόσκληση υπήρξε πολύ αργότερα και από το κράτος της Ηπείρου, από τον ηγεμόνα Θεόδωρο Δούκα-Κομνηνό, ο οποίος κάλεσε τον Χωνιάτη να έρθει στην αυλή του στην Άρτα⁸⁷⁶. Συγκεκριμένα λαμβάνει την πρόσκληση ύστερα από δώδεκα πλέον έτη παραμονής του στην Κέα⁸⁷⁷ (δηλ. το 1218⁸⁷⁸). Και αν πριν τόσα

⁸⁶⁹ Νερούτσου, *Αθήναι Β'*, σ. 73.

⁸⁷⁰ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 85.

⁸⁷¹ Παπαδοπούλου, *Εκκλησία*, σ. 39· Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 422· Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 153, στ. 25-28: «...άνιπταμαι μὲν οὕτως ὑπὸ τῆς ἄγαν προθυμίας, μάτην δὲ ἄλλως πετυγίζω ὥς οἱ ἄπτιλοι τῶν ὀρνίθων καὶ κόλουροι ἢ καὶ μηρίνθω τοὺς πόδας συνδεδεμένοι καὶ παρὰ τοῦτο τῆς ἐς τὰ πάτρια καθόδου εἰργομένοι».

⁸⁷² Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 154, στ. 12-16 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 126, στ. 45-48: «Τέλος ἔγνω καὶ συμποδίσαι με, ποδοκάκην ἐπιβαλοῦσά μοι. Τοσούτων πρεσβυτικῶν κακῶν ὑπέραντλος γέγονα, ὥστε καὶ τοῦ κοιτωνίσκου προκύπτειν ἐκβιαζόμενος οἶον ἀσκωλιάζω, καμπύλας βακτηρίαις διερεϊδόμενος».

⁸⁷³ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 154, στ. 16-18 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 126, στ. 47-51: «Αἰ δέ γε τῆς ψυχῆς μου δυνάμεις, ἀλλ' οὐδὲ αὐταὶ μοι ἔρρωνται, ὑπὸ τῶν κοινῶν καταβεβλημένοι καὶ ἰδίων δυσπραγιῶν ἢ καὶ ταῖς τοῦ σώματος συμμεταβαλοῦσαι σαθρότησι».

⁸⁷⁴ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 154, στ. 19-21 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 127, στ. 53-54: «Πῶς οὖν, οὕτως ἔχων καὶ ψυχῆς καὶ σώματος, ἀπὸ τῆς ἐσχατιᾶς τοῦ κατ' Αἰγαῖον πελάγους ἐπὶ Βιθυνίαν μεταβήσομαι...».

⁸⁷⁵ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 155, στ. 14-17 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 127, στ. 70-73: «Οὐ γὰρ δι' ἀγρὸν ἢ ζεύγη βοῶν ἢ παρὰ τὸ ἐπιγῆμαι, τῆς ἐν Νάξῳ ἐκκλησίας, ἥς πρὶν συζυγῆναι διέζευγμαι, παρητησάμην τὴν κλῆσιν ἥδη τοῦτο δεύτερον, ἀλλὰ δι' ἣν εἶπον ἀναγκαίαν ἀσθενείαν».

⁸⁷⁶ Μίλλερ, *Φραγκοκρατία*, σ. 107.

⁸⁷⁷ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 144· Σπ. Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 326-327, στ. 26, 1 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 263, στ. 17-18: «...παρώκησα ἔτος τουτὶ δωδέκατον ἐκ γειτόνων ταῖς Ἀθήναις...» (επιστ. υπ' αρ. 165).

χρόνια, στις προσκλήσεις από τη Νίκαια, ο μητροπολίτης επεκαλείτο την ηλικία του και την κλονισμένη απ' αυτήν υγεία του, πόσο μάλλον τώρα, που ο χρόνος είχε περάσει ακόμα περισσότερο, αυτή η αιτία ήταν σημαντική για να αρνηθεί ένα τέτοιο ταξίδι.

Έτσι λοιπόν ο Χωνιάτης ανταπέστειλε γράμμα, προκειμένου να απαντήσει στην ευγενική πρόσκληση του ηγεμόνα της Ηπείρου, ο οποίος, παρά τις αναρίθμητες σημαντικές ασχολίες του, ανάμεσα στις οποίες ήταν και η αντιμετώπιση της «ιταλικής τυραννίδος», είχε την έγνοια του για εκείνον (τον Χωνιάτη), που πλέον λόγω της προχωρημένης ηλικίας του είχε αποσυρθεί από την ενεργό δράση και γι' αυτό όλοι τον είχαν σχεδόν ξεχάσει, σαν να ήταν νεκρός⁸⁷⁹, όπως επεσήμαινε με έκδηλο παράπονο. Έκανε δε νύξη στην παλιά σειρά προσκλήσεων από τη Νίκαια, λέγοντας πως προκειμένου να μην απομακρυνθεί από το ποίμνιό του αλλά να είναι εκεί να μπορεί να το βοηθήσει όποτε χρειάζεται, αρνήθηκε την πρόσκληση να φύγει, προφασιζόμενος τον «φιλαθήναιο»⁸⁸⁰, εννοώντας ότι στην πραγματικότητα δεν τον απασχολούσε η ίδια η Αθήνα ως πόλη, όπως προφασίζονταν, αλλά πονούσε αποκλειστικά και μόνο για το ποίμνιό του. Και έμεινε λοιπόν στην Κέα επί δώδεκα χρόνια αμετακίνητος, παρ' όλες τις δυσκολίες και τους πόνους⁸⁸¹. Διότι –συνεχίζει στην επιστολή του με μια παρομοίωση– πονούσαν τα σπλάχνα του από τη λύπη για τον λαό του, όπως ακριβώς πονούν τα σπλάχνα μιας κότας που βλέπει τα κοτοπουλάκια της να τρώγονται από ένα μεγάλο φίδι, χωρίς εκείνη να μπορεί να βοηθήσει ούτε αυτά αλλά ούτε και τον εαυτό της⁸⁸².

Αναφέρεται δε και σε ένα σύντομο ταξίδι που έκανε στη Αθήνα, το οποίο τον έθεσε σε μεγάλο κίνδυνο, για να εξηγήσει ύστερα πιο κάτω ότι δεν μπορεί να αποδεχτεί μια τέτοια πρόσκληση, διότι εξαιτίας των παλαιότερων ανάλογων προσκλήσεων από τη Νίκαια, τόσο από τον αυτοκράτορα όσο και από τον πατριάρχη, δημιουργήθηκαν υποψίες στους βενετούς κατακτητές, που απειλούσαν να κάνουν μεγάλο κακό στους δύο ανεψιούς του μητροπολίτου, ενώ παραφυλούσαν τη μονή Προδρόμου που φιλοξενούσε τους πρόσφυγες, μήπως και βρουν μια καλή αφορμή για να τους καταδιώξουν. Φοβούμενοι δε οι συγγενείς και ο ηγούμενος της μονής μήπως λόγω των υπονοιών συμβεί τίποτα κακό, έβαλαν τους εαυτούς τους εγγυητές ότι ο γηραιός μητροπολίτης δεν σκόπευε να φύγει από το νησί· και μόνον έτσι ηρέμησαν τους Βενετούς⁸⁸³. Απολογείται λοιπόν ο Χωνιάτης προς τον Δούκα πως, επειδή είχαν συμβεί αυτά τότε, αν αποδεχόταν τώρα την πρόσκλησή του, θα γινόταν πρόξενος πολλών

⁸⁷⁸ Και μάλλον όχι το 1217 όπως αναφέρει ως συμπέρασμα η Φωτεινή Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 144. Διότι εφ' όσον στην Κέα πήγε το 1206 (1205 έφυγε από την Αθήνα και ένα χρόνο περιηγήθηκε σε διάφορα μέρη, όπως είδαμε), τα δώδεκα χρόνια που αναφέρει ύστερα ο ίδιος ο Χωνιάτης, μας οδηγούν στο έτος 1218. Δεν αποκλείεται όμως να επρόκειτο και για τέλος του 1217.

⁸⁷⁹ Επιστ. υπ' αριθμ. 165, Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 326, στ. 8-17 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 262, στ. 1-9.

⁸⁸⁰ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 326, στ. 17-26 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 262-263, στ. 9-17.

⁸⁸¹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 327, στ. 1-2 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 263, στ. 18-19.

⁸⁸² Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 327, στ. 4-2 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 263, στ. 20-23: «...καὶ τὰ σπλάγχνα ἐσπαρασσόμενην συμπαθαινόμενος ὡς εἴ τις ὄρνις ὁρῶσα τοὺς ἑαυτῆς νεοττοὺς δεῖπνον γινομένους δράκοντι περιίπταται καὶ μόνον ἐλεεινῶς ὁδύρεται, ἔσθ' ὅτε δὲ καὶ αὐτὴ συναπώλετο...».

⁸⁸³ Νερούτσου, *Ἀθῆναι Β'*, σ. 73· Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 144· Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 328, στ. 12-19 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 264, στ. 50-56: «Ἐντεῦθεν δειλαινόμενοι οἱ τε ἐμοὶ προσγενεῖς καὶ ὁ πανοσιώτατος καθηγούμενος, μή ποτε ἐκ τῆς καχυπόπτου ταύτης ὑπονοίας τὴν ἄμυναν εἰς αὐτοὺς ἐπενέγκωσι· προχειρότατοι γάρ εἰσιν ἁπάντων βαρβάρων ἀνασκαλοπίζειν καὶ συμφορὰς ἐσχάτας ἐτέρας ἐπιτρίβειν καὶ διὰ μόνην ὑπόνοιαν· παρενέβαλον ἑαυτοὺς ἐγγυητὰς ὡς οὐ πορρωτέρω τῆς μονῆς τοῦ Κομνηνοῦ μεταβήσομαι, καὶ οὕτω τὸ ἀγριαίνον αὐτοὺς σκάνδαλον διεπράυναν».

κακών για τους συγγενείς του και τη μονή, αφού θα προκαλούσε τη μήνη των Ιταλών, που ψάχνουν αφορμή να τη βλάψουν⁸⁸⁴.

Όπως θα δούμε στην επόμενη ενότητα, σύμφωνα με νεώτερες σχετικώς μελέτες, ο Χωνιάτης φαίνεται πως δεν πέθανε τελικά στην Κέα, αλλά σε ένα μοναστήρι στη Μουδινίτσα, έξω από τις Θερμοπύλες, άποψη που σήμερα θεωρείται ως η πιο παραδεκτή. Αν δεχτούμε αυτή την εκδοχή, τότε η πρόσκληση για τον Χωνιάτη από τον Δεσπότη Θεόδωρο Δούκα, του ήρθε όχι στην Κέα, αλλά στη Μουδινίτσα, η οποία άλλωστε συνόρευε με το κράτος της Ηπείρου.

δ. Επίσκεψη στην Αθήνα.

Για τον Χωνιάτη, ίσως η πιο οδυνηρή συνέπεια της φραγκικής κατακτήσεως ήταν ότι δεν μπορούσε πλέον να βοηθήσει το ποίμνιό του ευρισκόμενος στην εξορία στην Κέα⁸⁸⁵. Καθώς δε τα χρόνια περνούσαν, η αίσθηση νοσταλγίας για την Αθήνα όλο και μεγάλωνε στην ψυχή του μητροπολίτου της. Έτσι κάποια στιγμή, αφού είχε ήδη περάσει μια δεκαετία στην εξορία, αποφάσισε να επισκεφτεί την παλιά του έδρα. Οι ακριβείς λόγοι της αποφάσεως αυτής είναι άγνωστοι⁸⁸⁶. Η επίσκεψη τοποθετείται από τους ερευνητές μεταξύ 1215 και 1217, με διαφορετική χρονολογία να δίνεται από τον καθένα⁸⁸⁷. Ως πιο πιθανό θεωρούμε το 1217 ή το δεύτερο μισό του 1216 και αυτό για τον εξής λόγο: Όπως είδαμε στο προηγούμενο υποκεφάλαιο, για το ταξίδι του αυτό στην Αθήνα ο Χωνιάτης κάνει αναφορά στην απαντητική επιστολή που στέλνει προς τον δεσπότη της Ηπείρου Θεόδωρο Δούκα. Σ' αυτή, σε συνάρτηση με την παρομοίωση της κότας, η οποία «βλέπει τα κοιτοπουλάκια της να γίνονται δείπνο για μεγάλο φίδι και το μόνο που η ίδια μπορεί να κάνει είναι να οδύρεται σπαρακτικά, ώσπου και η ίδια να χαθεί μαζί τους», συνεχίζει ότι και ο ίδιος κόντεψε να πάθει το ίδιο, δηλαδή κινδύνεψε για λίγο να χαθεί μαζί με το ποίμνιό του⁸⁸⁸.

Εξηγώντας το πώς συνέβη αυτό, γράφει τα εξής: «Πέρυσι γάρ τολμήσας άφικόμην Ἀθήναζε καὶ εἰ μὴ θᾶπτον ἐκεῖθεν ἀπέπτην, τοῖς ἰταλικοῖς ἂν ὁδοῦσιν ἐγεγόνειν κατάβρωμα καὶ αὐτός⁸⁸⁹». Τοποθετεί δηλαδή χρονικά το ταξίδι του αυτό στην Αθήνα «πέρυσι» σε σχέση με την επιστολή του. Όπως καταγράψαμε όμως, η πρόσκληση αυτή από τον Θεόδωρο Δούκα λαμβάνεται από τον Χωνιάτη (και συνεπώς και η απάντηση από τον Χωνιάτη προς τον Δούκα), ύστερα από δώδεκα πλέον

⁸⁸⁴ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 328, στ. 21-28 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 264, στ. 58-63: «...τῷ μὲν μεγαλείῳ τῆς σῆς ἀντιλήψεως εἰς οὐδὲν ὄφελος ἔσομαι, τοῖς δὲ προσγενέσι παραίτιος ὀλέθρου γενήσομαι, οὐ μὴν δὲ ἀλλὰ καὶ τῇ σεβασμῇ τῇδε μονῇ ὄχλησιν προξενήσας, οὐκ ἀγαθὰς τῆς εἰς ἐμὲ φιλοφροσύνης καὶ παντοίας δεξιώσεως ἀποδώσω χάριτας, λαβὰς διαβολῆς δεδωκὼς κατ' αὐτῆς τοῖς Ἰταλοῖς, οἳ καὶ ἄλλως ἀεὶ ἐνεδρεύουσι ταύτῃ καὶ διψῶσι πρὸς τὸ κακοποιῆσαι ὅποιασιν λαβέσθαι προφάσεως».

⁸⁸⁵ Thallon, *Humanist*, σ. 07.

⁸⁸⁶ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 19-20.

⁸⁸⁷ Ενδεικτικῶς: Αναφορά για το 1215 συναντούμε στον: Νερούτσου, Ἀθῆναι Β', σ. 77. Αναφορά για το 1216 συναντούμε στους: Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 19· Setton, Athens, σ. 235. Αναφορά για το 1217 συναντούμε στους: Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 423· Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. κζ'· Παπαδοπούλου, *Ἐκκλησία*, σ. 39.

⁸⁸⁸ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 327, στ. 4-8 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 263, στ. 20-23: «...καὶ τὰ σπλάγχνα ἐσπαρασσόμεν συμπαθαινόμενος ὡς εἴ τις ὄρνις ὁρῶσα τοὺς ἑαυτῆς νεοττοὺς δείπνον γινομένους δράκοντι περιπίπτεται καὶ μόνον ἐλεεινῶς οδύρεται, ἔσθ' ὅτε δὲ καὶ αὐτὴ συναπωλέτετο, ὅπερ καὶ αὐτὸς παθεῖν παρὰ βραχὺν κекινδύνευκα».

⁸⁸⁹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 327, στ. 8-10 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 263, στ. 24-25.

έτη παραμονής του στην Κέα, δηλ. το 1218 ή τέλη 1217 (αφού στην Κέα έφτασε το 1206 ή τέλη 1205, ένα χρόνο μετά την άλωση της Αθήνας από τους Φράγκους, που έγινε το 1205 ή τέλη 1204). Συνεπώς το «πέρυσι» της επιστολής του μας οδηγεί αυτομάτως στο 1217 ή στο β' μισό του 1216, δηλ. έντεκα χρόνια ύστερα από την άφιξή του στην Κέα⁸⁹⁰.

Αυτό ήταν το μοναδικό ταξίδι του στην Αθήνα ύστερα από την εξορία του και το έκανε βεβαίως κρυφά από τους Λατίνους, ενώ αναγκάστηκε πολύ σύντομα να την εγκαταλείψει και πάλι⁸⁹¹. Οι λόγοι για τους οποίους έφυγε τελικά, επίσης δεν είναι σαφείς. Υπάρχει η άποψη ότι ίσως με αυτή την επίσκεψη ο Μιχαήλ πείστηκε ότι τελικά η Αθήνα κάτω από τους Λατίνους έβαινε προς βελτίωση των πραγμάτων της, καθώς μάλιστα οι Αθηναίοι, που κάποτε κακοπάθαιναν από τους Βυζαντινούς διοικητές και την κακοδιαχείριση, δέχτηκαν σε σημαντικό βαθμό την ξενοκρατία χωρίς προσπάθεια αντιστάσεως⁸⁹². Πιθανόν δε να θεώρησε ότι η παρουσία του στην πόλη θα μπορούσε τελικά μόνο κακό να προκαλέσει στους κατοίκους⁸⁹³ και σίγουρα όχι να τους ωφελήσει· ούτε τους κατοίκους αλλά ούτε και τον ορθόδοξο κλήρο, καθώς επίσης ούτε και τον ίδιο του τον εαυτό⁸⁹⁴.

Πέρα απ' αυτά πάντως, φαίνεται πως οι Λατίνοι αντιλήφθηκαν την επίσκεψή του αυτή και έτσι επέστρεψε στην Κέα φοβούμενος τη ζημιά που θα μπορούσαν να του κάνουν⁸⁹⁵. Αυτό τουλάχιστον προκύπτει από τη φράση του στο γράμμα προς τον Θεόδωρο Δούκα–Κομνηνό που είδαμε πιο πάνω, σύμφωνα με την οποία φοβόταν μη γίνει «κατάβρωμα καὶ αὐτός» «τοῖς ἰταλικοῖς». Ό,τι και αν ισχύει, ο Χωνιάτης επέστρεψε στην Κέα και από τότε δεν ξαναείδε ποτέ την αγαπημένη του Αθήνα.

⁸⁹⁰ Ενδιαφέρον έχει να επισημάνουμε ότι ο Σπ. Λάμπρος, ενώ όπως είδαμε υποστηρίζει ως έτος, όπου πραγματοποιήθηκε αυτή η επίσκεψη του Χωνιάτη στην Αθήνα, το 1215 (Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. κζ'), αλλού (Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 108) λανθασμένα αναφέρει ότι ο Χωνιάτης μετέβη στην Αθήνα ύστερα από δώδεκα χρόνια (αντί του σωστού έντεκα) διαμονής στη νήσο (ενώ δώδεκα χρόνια ήταν όταν έλαβε την πρόσκληση από τον Θεόδωρο Δούκα). Αν όμως υπολογίζει 12 χρόνια, τότε από το 1206 θα έπρεπε να καταλήγει ότι η χρονολογία της επισκέψεως του Χωνιάτη στην Αθήνα είναι το 1218! Αν πάλι λάβουμε υπ' όψιν –ως οφείλουμε– ότι είναι από εκείνους που υπολογίζουν ότι ο Χωνιάτης έφτασε στην Κέα το 1205, τότε πάλι θα έπρεπε να θεωρεί ότι η επίσκεψη στην Αθήνα έγινε το 1217, βία το 1216 αν υπολογίσουμε και την απόκλιση κάποιων μηνών στην αναφορά των ετών. Προκαλεί απορία το πώς τελικά καταλήγει στο 1215.

⁸⁹¹ Παπαδοπούλου, *Έκκλησία*, σ. 39· Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 423.

⁸⁹² Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 423-424.

⁸⁹³ Kordoses, *Greece*, σ. 87.

⁸⁹⁴ Νερούτσου, *Αθήναι Β'*, σ. 77· Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 327, στ. 11-15 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 263, στ. 26-28: «Ὡς οὖν ἔγνωι ὅψε μήτε τοῦμῳ κλήρῳ ὀφελός τι γινόμενος καὶ ἑμαυτῷ διὰ κενῆς παρέχων πράγματα, ἐμάκρυνα φυγαδεύτων ἐκεῖθεν καὶ δεῦρο ἐκκομισθεῖς...».

⁸⁹⁵ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 19-20.

ΚΕΦ. ΣΤ΄. ΤΑ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗ, Ο ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΚΑΙ Η ΜΕΤΕΠΕΙΤΑ ΦΗΜΗ ΤΟΥ

1. Μονή Προδρόμου: Κέας ή Μεδενίτσας (Θερμοπυλών);

α. Παρουσίαση του προβλήματος περί της Μονής Προδρόμου ως τόπου τελευταίας κατοικίας του Χωνιάτη.

Αναφορικά με τον βίο του Μιχαήλ Χωνιάτη υπάρχει ένα ακόμα σημείο που έχει απασχολήσει πολύ τους ερευνητές: ο τόπος διαμονής του ιεράρχη κατά τα τελευταία χρόνια της ζωή του και συνεπώς ο τόπος του θανάτου του και βεβαίως του τάφου του. Μέχρι μια εποχή πιστευόταν ότι ύστερα από τη μυστική επίσκεψή του στην Αθήνα ο Χωνιάτης επέστρεψε στην Κέα και στην εκεί μονή Προδρόμου και παρέμεινε έως τον θάνατό του⁸⁹⁶, μη εγκαταλείποντας ξανά ποτέ το νησί. Η άλλη άποψη όμως, που διατυπώθηκε μεταγενέστερα, λέει ότι ο Χωνιάτης, λίγο αφ' ότου επέστρεψε από την επίσκεψή του στην Αθήνα, εγκατέλειψε την Κέα και αφού περιπλανήθηκε στην Εύβοια τελικά εγκαταστάθηκε σ' ένα μοναστήρι δίπλα στις Θερμοπύλες⁸⁹⁷, πολύ κοντά στα σύνορα με το ελεύθερο κράτος του Θεόδωρου Δούκα. Όπως επιγραμματικά επισημαίνει και η ερευνήτρια Φωτεινή Κολοβού, τελευταίος σταθμός της ζωής του Μιχαήλ Χωνιάτη ήταν η Μονή Προδρόμου στην περιοχή των Θερμοπυλών και όχι της Κέας, όπως πιστευόταν έως τότε⁸⁹⁸.

Είναι δεδομένο ότι το τελευταίο αυτό μοναστήρι, στο οποίο ο μητροπολίτης πέρασε το τελευταίο διάστημα της ζωής του, είτε τελικά τοποθετείται στην Κέα είτε στις Θερμοπύλες, ήταν αφιερωμένο στον Ιωάννη τον Πρόδρομο. Σ' αυτό συμφωνούν, δίχως αμφιβολία, όλοι οι ερευνητές, καθώς τούτο προκύπτει από τα ίδια τα κείμενα του Χωνιάτη, όπου υπάρχουν πολλαπλές σχετικές αναφορές. Το θέμα είναι αν βρίσκεται στην Κέα ή στις Θερμοπύλες και συγκεκριμένα στη Μουδινίτσα (ή Μουντινίτσα ή Μουνδενίτσα, καθώς και πολλές άλλες παραλλαγές – βλέπε παρακάτω). Θα αναπτύξουμε αναλυτικά το θέμα στη συνέχεια, αλλά ως πρώτο συμπέρασμα μπορούμε να δεχτούμε ότι πιθανόν συμπτωματικά, τόσο η μονή στην οποία διέμενε στην Κέα, όσο βεβαίως και η μονή που τον φιλοξένησε στη δύση του βίου του στις Θερμοπύλες, ήσαν αμφότερες αφιερωμένες στον Ιωάννη τον Πρόδρομο, και εξ αυτού του γεγονότος προέκυψε η παρανόηση.

Χαρακτηριστική ως προς το σημείο αυτό είναι μια σύγχρονη αναφορά για το θέμα, η οποία μας πληροφορεί για τον Χωνιάτη ότι: «Τελικώς εγκαταστάθηκε στη νήσο Κέα, όπου διέμενε μέχρι το 1215, και έζησε ως απλός μοναχός στη μονή του

⁸⁹⁶ Αυτή τη θέση τη βλέπουμε ενδεικτικά στους εξής: Λάμπρου, *Αθήναι*, σ. 106· Νερούτσου, *Αθήναι Α΄*, σ. 48· Thallon, *Humanist*, σ. 12· Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 426· Νικολοπούλου, *Λογοτεχνία*, σ. 390.

⁸⁹⁷ Βλέπε: Stadtmüller, *Choniates*, σ. 205 κ. εξ· Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 02 και 20· Kordoses, *Greece*, σ. 33 και 87· Setton, *Athens*, σ. 235-236· Αμάντου, *Ιστορία*, σ. 849· Μανίκα, *Αθήνα*, σ. 353· Κατσαρού, *Μονή Προδρόμου*, σ. 102, όπου γίνεται προσπάθεια να εντοπιστεί και το ακριβές σημείο όπου βρισκόταν η μονή Προδρόμου της περιοχής Θερμοπυλών και συνεπώς ο τάφος του Μιχαήλ Χωνιάτη.

⁸⁹⁸ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 02.

Προδρόμου (...). Από την Κέα έφυγε το 1215 (...) και εγκαταστάθηκε στη φημισμένη μονή του Αγίου Ιωάννου των Θερμοπυλών. Εκεί παρέμεινε μέχρι τον θάνατό του το 1222...»⁸⁹⁹. Μονή Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου λοιπόν στη νήσο Κέα, μονή Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου και στη Θερμοπύλες.

Η πρώτη δείχνει να είναι εντελώς άγνωστη στους ερευνητές και η παρουσία της μαρτυρείται μόνο από τις αναφορές του Χωνιάτη σ' αυτή, λόγω της εκεί διαμονής του κατά τα έτη παραμονής του στο νησί, παρ' ότι φαίνεται να είχαν βρεθεί κάποια λείψανα που αποδίδονται σ' αυτή και τα οποία βρίσκονταν στη μετέπειτα δημοτική σχολή του νησιού⁹⁰⁰. Η ύπαρξη όμως της πρώτης, που είναι δεδομένη, αφού πράγματι ξέρουμε ότι ο μητροπολίτης διέμενε εκεί κατά τα χρόνια που είχε καταφύγει στην Κέα, δεν αναιρεί την εκδοχή να μετέβη τελικά στη μονή Προδρόμου των Θερμοπυλών, γεγονός που κατά τους νεώτερους ερευνητές βρίσκει ισχυρή στήριξη στη σχετική επιστολογραφία της εποχής, από και προς τον Χωνιάτη. Τα περισσότερα από τα στοιχεία που εμπεριέχονται σ' αυτή την επιστολογραφία ήσαν γνωστά ήδη από πριν, αλλά φαίνεται πως είχαν ερμηνευτεί διαφορετικά από τον βασικό σχολιαστή του Χωνιάτη, τον Σπ. Λάμπρο, και όσους τον ακολούθησαν στο σκεπτικό του, με αποτέλεσμα όλες οι αναφορές σ' αυτή να αποδίδονται στην ομώνυμη μονή του Ιωάννη του Προδρόμου στην Κέα.

Την πρώτη νύξη από ερευνητή, για τη μετάβαση του μητροπολίτου Αθηνών στη μονή του Προδρόμου στη Μουδινίτσα, την έχουμε λίγα χρόνια μετά την έκδοση των Σωζομένων του από τον Λάμπρο: Ο Αθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμεύς στα 1902 εξέδωσε μια επιστολή του Ιωάννη Απόκαυκου προς τον Χωνιάτη, στην επιγραφή της οποίας υπήρχε αναφορά για τη μετακίνηση του εξόριστου μητροπολίτου Αθηνών από την Κέα «εις την έν τῇ Μουντινίτζη μονήν τοῦ Προδρόμου»⁹⁰¹. Συγκεκριμένα αναγράφεται: «Τοῦ αὐτοῦ πανυπερτίμου Ναυπάκτου κυροῦ Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου ἐπιστολή πρὸς τὸν ἀγιώτατον Ἀθηνῶν, τὸν Χωνιάτην, ὅτε ἀπὸ τῆς Κέω ἦλθεν εἰς τὴν έν τῇ Μουντινίτζη μονήν τοῦ Προδρόμου, κατωτέρω δὲ προβῆναι οὐδόλως ἠθέλησεν»⁹⁰².

Με αυτή την πληροφορία, που ο συντάκτης της επιγραφής Παπαδόπουλος-Κεραμεύς παρουσίαζε, ουσιαστικώς άφηνε να εννοηθεί ότι η άποψη του Λάμπρου δεν ευσταθούσε, παρ' ότι στη σχετική υποσημείωσή του δήλωνε ότι η μονή αυτή αναφέρεται στις επιστολές του Μιχαήλ Χωνιάτη χωρίς να προσδιορίζεται ο τόπος στον οποίο βρισκόταν⁹⁰³: «Ἡ μονή αὕτη ἀναφέρεται έν ταῖς ἐπιστολαῖς τοῦ Μιχαήλ Χωνιάτου (τ. Β', σ. 332, 333) ἄνευ προσδιορισμοῦ τοῦ τόπου ἔνθα ἔκειτο»⁹⁰⁴. Όμως, παρά τις αμφιβολίες που δημιουργούσε η αναφορά του τίτλου της επιστολής του Ιωάννη

⁸⁹⁹ Μανίκα, Αθήνα, σ. 353.

⁹⁰⁰ Βλ. Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 426, υπ. 3 (Σπ. Λάμπρου) και κυρίως Λάμπρου, *Σωζόμενα Α'*, σ. κε'-κστ': Ο Αντ. Μηλιαράκης, ύστερα από σχετική αναζήτηση, έμαθε ότι το δημοτικό σχολείο αρρένων (κατά τα τέλη του 19^{ου} αι.) ήταν ναός του Προδρόμου και παλαιά μητρόπολη της Κέας και δίπλα από αυτόν βρίσκονταν κελιά μοναχών. Με το πέρασμα του χρόνου όμως τίποτα δεν είχε μείνει ίδιο μέχρι εκείνη την εποχή, και ο μεν ναός είχε μεταβληθεί σε σχολείο, τα δε κελιά, τα οποία ήσαν κτισμένα πάνω σε τμήμα αρχαίου τείχους, είχαν καταρρεύσει στον χώρο αυτό, που πια ανήκε στον δήμο, υπήρχαν τα παραπήγματα των κρεοπωλείων της πόλεως.

⁹⁰¹ Κατσαρού, Μονή Προδρόμου, σ. 101-102.

⁹⁰² Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Αθηναϊκά*, σ. 285.

⁹⁰³ Κατσαρού, Μονή Προδρόμου, σ. 102.

⁹⁰⁴ Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Αθηναϊκά*, σ. 285, υπ. 1.

Απόκαυκου, η άποψη του Λάμπρου υιοθετήθηκε μεταγενέστερα και από άλλους μελετητές⁹⁰⁵.

Ο πρώτος ο οποίος ρητώς έκανε λόγο για μετακίνηση του Χωνιάτη από την Κέα στη μονή του Προδρόμου στη Μουντινίτσα ήταν ο G. Stadtmüller⁹⁰⁶, υποστηρίζοντας ότι τα χωρία των πηγών στα οποία κατονομάζεται η μονή αναφέρονται αποκλειστικά στο μοναστήρι του Προδρόμου στη Στερεά Ελλάδα, επειδή ένα ομώνυμο μοναστήρι, παρά τις απόψεις που επικρατούσαν ως τότε, κατά τη γνώμη του δεν φαίνεται από άλλες μαρτυρίες ότι φιλοξένησε τον Χωνιάτη στην Κέα⁹⁰⁷.

Μέχρι σήμερα πάντως, φαίνεται να μην είναι απολύτως ξεκαθαρισμένο αυτό το σημείο για την τελευταία περιοχή διαμονής του μητροπολίτου Αθηνών. Επιγραμματική είναι μια σύγχρονη διατύπωση αναφορικά προς το θέμα: «ο Χωνιάτης κατά μία εκδοχή πέθανε το 1222 στη Κέα (Τζια) κατά άλλη πέρασε τα τελευταία του χρόνια, από το 1217 έως το 1222 στη Μονή του Προδρόμου στη Μενδενίτσα, κοντά στις Θερμοπύλες»⁹⁰⁸.

β. Προσπάθεια προσδιορισμού της ακριβούς τοποθεσίας της μονής Προδρόμου Θερμοπυλών.

Αντίστοιχα όμως και γι' αυτή την εκδοχή περί Μουδινίτσας Θερμοπυλών ανεζητείτο η ακριβής τοποθεσία της Μονής Προδρόμου. Διότι ο τοπικός προσδιορισμός «έν Μουντινίτζη» προσέφερε μόνο το γενικότερο γεωγραφικό πλαίσιο, με επίκεντρο το χωριό Μενδενίτσα, όπου από τις αρχές του 13^{ου} αι. (1204) υπήρχε η έδρα ενός φραγκικού τιμαρίου, της Μαρκιωνίας της Βοδονίτσας⁹⁰⁹. Η Μενδενίτσα ή Μουδινίτσα ή Βοδονίτσα είναι το μετέπειτα χωριουδάκι Μεδενίτσα⁹¹⁰, βρίσκεται δε σε απόσταση 6 περίπου χλμ. νοτιοανατολικά από τη θέση των Θερμοπυλών, γι' αυτό και ορισμένοι μελετητές χρησιμοποίησαν ως προσδιοριστικό σημείο αναφοράς για τη θέση του βυζαντινού μοναστηριού την ευρύτερη γνωστή τοπωνυμία των Θερμοπυλών, χωρίς όμως και αυτό να προσφέρει κάποια βοήθεια στον ακριβή προσδιορισμό του σημείου που βρισκόταν η μονή⁹¹¹.

Ο ερευνητής Β. Κατσαρός, με βάση την υπόθεση ότι από ένα τέτοιο μοναστήρι θα σώζονταν κάποια χειροπιαστά στοιχεία στην περιοχή, έστω και σε ερειπιώδη κατάσταση, ξεκίνησε τη δεκαετία του 1970 σχετική έρευνα εντοπισμού της μονής του Προδρόμου⁹¹². Την προσοχή του τράβηξε ένας ναός του Αγίου Ιωάννου, που αναφερόταν από τις αρχές του 19^{ου} αι. και σημειωνόταν σε χάρτες που απεικόνιζαν την περιοχή γύρω από τη Μενδενίτσα και τις Θερμοπύλες και που όπως διαπίστωσε βρισκόταν έως τότε στην αφάνεια και παρέμενε σχεδόν άγνωστος ως μνημείο ακόμα και για την επιστημονική κοινότητα.

⁹⁰⁵ Κατσαρού, Μονή Προδρόμου, σ. 102.

⁹⁰⁶ Βλ. το ειδικό κεφάλαιο «Im Prodromos-Kloster zu Muntinitza (1217-ca. 1222)», Stadtmüller, *Choniates*, σ. 205-212.

⁹⁰⁷ Κατσαρού, Μονή Προδρόμου, σ. 102.

⁹⁰⁸ Πανσελήνου, Αθήνα, σ. 27.

⁹⁰⁹ Κατσαρού, Μονή Προδρόμου, σ. 102-103. Βλ. και Stadtmüller, *Choniates*, σ. 206, υπ. (χ. αρ.).

⁹¹⁰ Stadtmüller, *Choniates*, σ. 206, υπ. (χ. αρ.). Μεταγενέστερα συναντούνται και άλλες παραπλήσιες ονομασίες, όπως: Μεδενίτσα, Μπουδονίτσα, Πουντονίτσα και Μουδενίτσα (Κατσαρού, Μονή Προδρόμου, σ. 103, υπ. 15).

⁹¹¹ Κατσαρού, Μονή Προδρόμου, σ. 103.

⁹¹² Κατσαρού, Μονή Προδρόμου, σ. 103.

Ο ναός αυτός του Αγίου Ιωάννου είναι μια μεγάλη τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική και βρίσκεται σε απόσταση τεσσάρων περίπου χλμ. νοτιοανατολικά από τον νεότερο συνοικισμό των Θερμοπυλών και σε υψόμετρο 600 περίπου μέτρων πάνω στους ορεινούς όγκους των βορείων υπωρειών του Καλλιδρόμου, στην περιοχή του παλαιότερου οικισμού της Δρακοσπηλιάς. Πιο συγκεκριμένα, βρίσκεται μέσα στο φαράγγι που σχηματίζουν δύο βουνοκορφές αυτού του βουνού, το Ελαφοβούνι από τη μια και το Στρογγυλοβούνι από την άλλη. Κάτω και μακριά απλώνεται ο κάμπος της ευρύτερης περιοχής των Θερμοπυλών, της Αγίας Τριάδος και του Μόλου και στο βάθος η θάλασσα του Ευβοϊκού. Η δε θέση αυτή είναι επιλεγμένη, ώστε να δεσπόζει στην περιοχή⁹¹³.

Όπως σημειώνει ο ερευνητής, η εκκλησία υπήρξε αναμφίβολα καθολικό μοναστηριού, στοιχείο που προκύπτει από τα υπολείμματα της μοναστηριακής αρχιτεκτονικής που διατηρούνταν στον χώρο, καθώς και τον ερειπωμένο περίβολο, που σε ορισμένα σημεία σώζεται σε αρκετό ύψος και σε άλλα διατηρεί τα ίχνη πυργοειδών κατασκευών. Όλα αυτά τα δεδομένα στο σύνολό τους καταδεικνύουν ότι το μνημείο αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα οχυρωμένου μοναστηριακού συγκροτήματος⁹¹⁴. Ο ναός αυτός, το πρώην δηλ. καθολικό της διαλυμένης μονής, τιμάται σήμερα στη μνήμη του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου (δηλ. όχι δηλαδή του Προδρόμου) και παλαιότερα από την εποχή του Κατσαρού χρησίμευε ως ενοριακός ναός του συνοικισμού που αργότερα, με τη μετοίκηση των κατοίκων του, ενίσχυσε την κοινότητα των Θερμοπυλών. Πάντως, η ταυτόχρονη με την αρχική ίδρυση αφιέρωση του ναού στον Άγιο Ιωάννη τον Θεολόγο, κατά τον Κατσαρό πρέπει να τεθεί υπό αμφισβήτηση. Στα 1850, όταν ανακαινίσθηκε το καθολικό, ο ναός φέρεται ως αφιερωμένος στη μνήμη του Θεολόγου. Πιθανόν δε αυτό το γεγονός της ανακαίνισης να υποδηλώνει ότι το μνημείο θα γνώριζε περίοδο εγκατάλειψης.

Σε μια τέτοια περίπτωση, αν η ονομασία του ναού ήταν ευρύτερα γνωστή πριν από την επισκευή του θα σημειωνόταν, όπως γίνεται σε ανάλογες περιπτώσεις, σε παλαιότερα κείμενα ή σε χάρτες, όπου όμως ο ναός σημειώνεται στην ίδια τοποθεσία με την απλή αγιωνυμία Αγιάνης ή το σύνθετο Παλαιοϊωάννης (Παλιαγιάννης). Η προσωνομία αυτή καταδεικνύει δύο πράγματα: από τη μια ότι και σ' εκείνη την εποχή επικρατούσε η εντύπωση ότι ο ναός ήταν παλιός (ίσως ένα ερείπιο) και από την άλλη ότι αυτός ήταν αφιερωμένος σίγουρα σε κάποιον Άγιο Ιωάννη, έστω κι αν λησμονήθηκε η διάκριση της μνήμης του Προδρόμου από τη μνήμη του Θεολόγου. Δεν θα ήταν απίθανο λοιπόν, εκεί που κάποτε ετιμάτο ο Ιωάννης ο Πρόδρομος, να κατέληξε να τιμάται ο Ιωάννης ο Θεολόγος.

Στα παραπάνω συνηγορεί και το γεγονός ότι στο μνημείο διακρίνονται δύο οικοδομικές φάσεις, που ανάγονται σε διαφορετικές περιόδους της ιστορίας του, με τη νεώτερη να τοποθετείται στα 1850, ενώ η πιο παλιά ανήκει στη βυζαντινή περίοδο⁹¹⁵, και συγκεκριμένα στη μεσοβυζαντινή, προ της αλώσεως του 1204⁹¹⁶ και μάλιστα στις αρχές του 12^{ου} αι⁹¹⁷, κάτι το οποίο κάνει ακόμα πιο πειστική την υπόθεση ότι πρόκειται για τη Μονή του Προδρόμου της εποχής του Μιχαήλ Χωνιάτη.

⁹¹³ Κατσαρού, Μονή Προδρόμου, σ. 104-105.

⁹¹⁴ Κατσαρού, Μονή Προδρόμου, σ. 105.

⁹¹⁵ Κατσαρού, Μονή Προδρόμου, σ. 105-106.

⁹¹⁶ Κατσαρού, Μονή Προδρόμου, σ. 109.

⁹¹⁷ Κατσαρού, Μονή Προδρόμου, σ. 117.

γ. Οι αναφορές της επιστολογραφίας του Χωνιάτη στη Μονή Προδρόμου.

Πού τελικά βρισκόταν η μονή του Ιωάννου του Προδρόμου στην οποία πέθανε ο Χωνιάτης; Στην Κέα ή στη Μουδινίτσα των Θερμοπυλών; Η βασική πηγή πληροφορήσεως για το θέμα προέρχεται μέσα από τις ίδιες τις επιστολές του Χωνιάτη. Τα στοιχεία, που αυτές προσφέρουν, οι ερευνητές προσπάθησαν να τα αποκρυπτογραφήσουν προκειμένου να καταλήξουν σε κάποιο συμπέρασμα για το συγκεκριμένο ερώτημα. Οφείλουμε να δούμε τα πιο χαρακτηριστικά σημεία απ' αυτές τις αναφορές και να τις αξιολογήσουμε, παραθέτοντας παράλληλα και τις επιμέρους απόψεις των διαφόρων ερευνητών.

Θα ξεκινήσουμε με μια από τις τελευταίες επιστολές που αναφέρονται στη μονή Προδρόμου και συγκεκριμένα από τη δεύτερη προς τον βασιλέα Λάσκαρη της Νικαίας (υπ. αρ. 179). Σ' αυτή λοιπόν γράφει σ' ένα σημείο ο μητροπολίτης: «Ὅς ταῖς περίξ τῶν Ἀθηνῶν νήσοις εἰς μάτην ἐνδιατρίψας χρόνον μακρόν, ὥς οὐδὲν ἔγνω ἐπ' ὠφελείᾳ τῆς ἐμῆς ποιμένης γενόμενος, ἄρας ἐκεῖθεν εἰς τὴν μονὴν τοῦ Προδρόμου τοῦ οἰκοδομηθέντος παρὰ τοῦ μακαρίτου Κομνηνοῦ κῦρ Ἀλεξίου κατεσκήνωσα»⁹¹⁸. Λέει δηλαδή ότι αφού πέρασε μεγάλο μέρος του χρόνου του σε νησιά γύρω από την Αθήνα (βλέπε Εύβοια και Κέα), κατάλαβε τελικά ότι πλέον η παρουσία του εκεί δεν θα ωφελούσε το ποίμνιό του και εγκαταστάθηκε στη μονή Προδρόμου, την οποία είχε οικοδομήσει ο Αλέξιος Κομνηνός. Αυτή είναι η πιο χαρακτηριστική περίπτωση που φαίνεται να καταδεικνύει με τον πλέον σαφή τρόπο το γεγονός της μετοικήσεως του Μιχαήλ Χωνιάτη από εκεί που έμενε έως εκείνη την περίοδο, δηλ. την Κέα, σε μια μονή Προδρόμου, που ήταν διαφορετική του έως τότε τόπου διαμονής του, άρα κάπου αλλού πλην της Κέας. Ενδεικτικά, ο Μ. Κορδώσης⁹¹⁹ αναφέρεται στη μετάβαση του Χωνιάτη στη Μονή Προδρόμου Μουδινίτσας και βασιζόμενος σ' αυτή την επιστολή επισημαίνει ότι ο μητροπολίτης ενημέρωσε τον Θεόδωρο Λάσκαρη ότι μετακόμισε σ' αυτό το μοναστήρι για το καλό του ποιμνίου του.

Βέβαια το απόσπασμα αυτό δεν πέρασε απαρατήρητο από τον εκδότη και σχολιαστή της αλληλογραφίας του Χωνιάτη, τον Σπυρίδωνα Λάμπρο, υποστηρικτή της αντίθετης άποψης. Αυτός λοιπόν, αναγνωρίζοντας ότι «ἐκ τῶν ἐνταῦθα λεγομένων ἡδύνατό τις νὰ ὑποθέσῃ ὅτι πρόκειται περὶ ἀλλαγῆς τοῦ τόπου τῆς διαμονῆς τοῦ Μιχαήλ», διατυπώνει την εκδοχή ότι με το «ταῖς περίξ τῶν Ἀθηνῶν νήσοις» ο Χωνιάτης εννοεί τη διαμονή του στην Εύβοια και στην Κέα, ενώ στη συνέχεια, κάνοντας λόγο για τη μονή του Προδρόμου, εννοεί «τὸν στενότερον αὐτοῦ περιορισμὸν ἐν τῇ κατὰ τὴν Κέῳ μονῇ τοῦ Προδρόμου»⁹²⁰, η οποία πάλι βρισκόταν στην Κέα και όχι σε κάποιο άλλο μέρος της Ελλάδος εκτός Κέας, όπως κάποιος άλλος θα μπορούσε να υποθέσει και όπως πράγματι υποστήριξαν μεταγενέστεροι ερευνητές.

Από το απόσπασμα αυτό της επιστολής του Μιχαήλ Χωνιάτη προς τον Θεόδωρο Λάσκαρη, προκύπτει και ένα άλλο δεδομένο: Τη μονή του Ιωάννου Προδρόμου την είχε ιδρύσει ο αυτοκράτορας Αλέξιος Α' Κομνηνός (1081-1118), ο οποίος ήταν προπάππος του Θεόδωρου Δούκα-Κομνηνού της Ηπείρου, αφού ο τελευταίος ήταν εγγονός της θυγατέρας του Αλεξίου Α'⁹²¹.

⁹¹⁸ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 355, στ. 15-19 / Kolovou, *Epistulae*, σ. 285, στ. 48-52.

⁹¹⁹ Kordoses, *Greece*, σ. 87.

⁹²⁰ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 654.

⁹²¹ Κατσαρού, *Μονή Προδρόμου*, σ. 119.

Δεν είναι η πρώτη φορά όμως που ο Χωνιάτης συνδέει τον Κομνηνό με τη μονή Προδρόμου· σε μια επιστολή του προς τον μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη Απόκαυκο, ανάμεσα σε άλλα του γράφει για ένα μετόχι της μονής του Προδρόμου, για το οποίο του ζητά να το φροντίζει σαν να ήταν δικό του και να το προστατεύει από κάθε εξωτερική ενόχληση. Αναφέρει δε πως αποτελεί δωρεά του Κομνηνού⁹²². Σχολιάζοντας ο Λάμπρος αυτό το απόσπασμα, επισημαίνει ότι πρόκειται για τον ίδιο Κομνηνό που είχε ιδρύσει και τη μονή του Προδρόμου (υπονοώντας βέβαια τη μονή της Κέας και όχι της Μουδινίτσας) και πως εξ αιτίας αυτού του γεγονότος η μονή του Προδρόμου ονομαζόταν και «μονή Κομνηνού»⁹²³.

Για την προαναφερθείσα συγγενική σχέση του Θεόδωρου Δούκα-Κομνηνού με τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό, ο Χωνιάτης κάνει αναφορά στην επιστολή προς τον ίδιο τον Δεσπότη της Ηπείρου. Αυτή η επιστολή μας παρέχει πολλά στοιχεία για το θέμα μας και συνεπώς αξίζει να την εξετάσουμε αναλυτικότερα, ιδίως ως προς ορισμένα σημεία της. Όπως έχει ήδη αναφερθεί, μία από τις προσκλήσεις που ο Χωνιάτης είχε λάβει και είχε αρνηθεί, ήταν ακριβώς από τον Θεόδωρο Δούκα. Σύμφωνα με τους υποστηρικτές της Μουδινίτσας ως τοποθεσίας της μονής Προδρόμου και συνεπώς ως τόπου θανάτου του Μιχαήλ, η πρόσκληση του Θεόδωρου στάλθηκε προς αυτόν όχι όταν βρισκόταν στην Κέα, αλλά όταν αυτός είχε πλέον μεταβεί στη Μουδινίτσα. Και ακριβώς η είδηση της μετακινήσεώς του εκεί ήταν αυτή που έβαλε σε ανησυχία τους Λατίνους, οι οποίοι υποπεύονταν ότι ο μητροπολίτης προτίθετο με την πρώτη ευκαιρία να περάσει στην Ήπειρο, με σκοπό να συναντήσει τον Θεόδωρο Δούκα και πιθανώς να συνεργαστεί μαζί του⁹²⁴.

Χαρακτηριστική ως προς αυτό το σημείο είναι η φράση του Μιχαήλ προς τον Θεόδωρο με την οποία, απολογούμενος για το γεγονός ότι δεν μπορεί να κάνει δεκτή την πρότασή του και ελπίζοντας ότι θα τύχει της συγγνώμης του, αφού η άρνησή του δεν είναι εκούσια⁹²⁵, του γράφει ότι «ὅτε ἐξ Εὐβοίας ἀφικνούμην δεῦρο, συμβέβηκεν εἰς ταῦτο τὰς κεφαλὰς τῆς Ἑλλάδος ἀθροίζεσθαι, οἷς καὶ ἡ ἡμετέρα μετάβασις ἀκουστή γενομένη ὑπόνοιαν ἐνέβαλεν, ὡς οὐχ ἐτέρωσε, ἀλλ' εὐθὺ τῆς σῆς ἀντιλήψεως φέρομαι δῆπουθεν, καὶ οὐ μικρῶς ἐμπικραίνόμενοι τῷ ἀκούσματι...»⁹²⁶. Όπως δηλαδή ερμηνεύει και ο Stadtmüller, όταν ο Μιχαήλ έφθασε στη Μουδινίτσα οι Φράγκοι Βαρόνοι της Ελλάδος που είχαν συγκεντρωθεί εκεί (για άλλο λόγο), μπήκαν σε υποψίες σχετικά με τις προθέσεις του μητροπολίτου· πίστεψαν δηλ. ότι ήθελε να καταφύγει στον Δεσπότη Θεόδωρο της Ηπείρου στην Άρτα⁹²⁷.

⁹²² Επιστ. υπ' αρ. 166, «Τῷ Ναυπάκτου κῦρ Ἰωάννῃ», Λάμπρου, *Σωζόμενα Β΄*, σ. 331-332, στ. 28-29, 1-6 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 266, στ. 44-49: «Καὶ ἐπεὶ μετόχιον ἔχουσιν αὐτόθι, μονιδιόν τι τοῦ ἁγίου Νικολάου, ἐπιλεγόμενον τοῦ Σώζοντος, δωρηθὲν παρὰ τοῦ μακαριστοῦ Κομνηνοῦ, ἀξιῶ σὺν τῷ καθηγουμένῳ καὶ τοῖς μοναχοῖς περιθάλπειν τὸ τοιοῦτον ὡς οἰκεῖον καὶ διατηρεῖν πάσης ἐπηρείας καὶ ὀχλήσεως ἀνώτερον. Ῥάδιον γάρ σοι τοῦτο, ἅτε καὶ τῶν ἀρχόντων τῆς χώρας ἀγαθὴν ἔχόντων διάθεσιν περὶ τὴν συγγενικὴν αὐτῶν μονὴν τοῦ Προδρόμου».

⁹²³ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β΄*, σ. 648: «ὁ αὐτὸς Κομνηνός, ὁ κτίτωρ ὁ πολλὰ εὐεργετήσας τὴν ἐν Κέῳ μονὴν τοῦ Προδρόμου, ἐξ οὗ καὶ ἐπωνομάζετο αὕτη». Βλ. σχετικῶς και Κατσαρού, *Μονή Προδρόμου*, σ. 101.

⁹²⁴ Βλ. Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 21.

⁹²⁵ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β΄*, σ. 328, στ. 1-4 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 263, στ. 41-44: «Νῦν δὲ σὺν πολλοῖς τοῖς ἀπειργουσι καὶ τι ἕτερον μάλιστα κωλυτικὸν ἐπισυμπέπτωκεν, ὅπερ καὶ διηγῆσομαι, ἵνα συγγνώμῃς ἢ αὐθεντίας σου ἀξιῶσῃ ὡς οὐχ ἐκούσιον, τὴν ἡμετέραν, ὡς ἂν τις εἴποι, ἀπειθείαν».

⁹²⁶ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β΄*, σ. 328, στ. 4-9.

⁹²⁷ Βλ. σχετικὰ Stadtmüller, *Choniates*, σ. 206.

Να σημειωθεί ότι κατά τον Λάμπρο, το παραπάνω περιστατικό της συναθροίσεως των κεφαλών των Φράγκων συνέβη όταν ο Χωνιάτης από την Εύβοια πήγε στην Κέα. Και απλώς διευκρινίζει ότι δεν είναι γνωστό αν αυτά τα γεγονότα έγιναν όταν πρωτοπήγε στην Κέα, περνώντας από την Εύβοια, ή ύστερα από την επιστροφή του στην Κέα μετά από την τελευταία επίσκεψή του στην Αθήνα (όπου πιθανώς ξαναπέρασε από την Εύβοια)⁹²⁸. Βεβαίως, την πρώτη εκδοχή την απορρίπτουμε, δεδομένου ότι, όπως έχει αναφερθεί, ο Χωνιάτης στην Κέα είχε μεταφέρει την έδρα του με την έγκριση των Φράγκων⁹²⁹, άρα δεν θα υπήρχε λόγος η μετάβασή του εκεί να εγείρει ανησυχίες. Η δεύτερη εκδοχή θα μπορούσε να σταθεί, μόνο αν δεχτούμε ότι με τη λέξη «μετάβασις» ο Μιχαήλ εννοεί την επίσκεψή του στην Αθήνα, η οποία πράγματι φαίνεται ότι αναστάτωσε τους Φράγκους και έβαλε σε κίνδυνο τον ίδιο, και όχι βέβαια την επιστροφή του στην Κέα, η οποία δεν υπήρχε κανένας λόγος να ανησυχήσει ή να βάλει σε υποψίες τους Φράγκους, αφού δεν ήταν τίποτε άλλο παρά επιστροφή στην «νομιμότητα».

Για να επιστρέψουμε όμως στην περί Μουδινίτσας θεωρία, αφού οι κεφαλές των Φράγκων υποψιάστηκαν ότι ο Χωνιάτης είχε την πρόθεση να καταφύγει στο Κράτος της Ηπείρου, προσπάθησαν να τον αποτρέψουν χρησιμοποιώντας απειλές. Συγκεκριμένα απειλούσαν τους ανησιούς του Μιχαήλ, οι οποίοι τον συνόδευαν και στο μοναστήρι του Προδρόμου, ότι θα έπαιρναν σοβαρή εκδίκηση εις βάρος του μοναστηριού⁹³⁰, αν ο μητροπολίτης το εγκατέλειπε και πήγαινε στην Ήπειρο. Επί πλέον ανάγκασαν τον Μιχαήλ Χωνιάτη να μείνει περιορισμένος σ' αυτό, προκειμένου να μη προξενήσει ζημιά στους αγαπημένους του ανθρώπους και το μοναστήρι που τόσο φιλόξενα τον είχε δεχτεί, δίνοντας αφορμή στους Φράγκους να επιτεθούν καταστρέφοντας και σκοτώνοντας⁹³¹.

Πρόκειται για τις αναφορές, για τις οποίες ήδη κάναμε λόγο σε σχέση με τις αιτίες για τις οποίες ο Μιχαήλ Χωνιάτης εξηγούσε προς τον Θεόδωρο Δούκα ότι δεν μπορεί να δεχτεί την πρόσκλησή του στην Ήπειρο, με τη διαφορά ότι υπ' αυτή τη θεώρηση, οι εξηγήσεις αυτές απευθύνονται από τη Μουδινίτσα και το εκεί μοναστήρι του Προδρόμου, και όχι από την Κέα. Εκτός λοιπόν από την άσχημη κατάσταση της υγείας του, στο να καταφύγει προς τον Δούκα τον εμπόδιζε και ο αναγκαστικός περιορισμός του εντός της μονής Προδρόμου, στην οποία βρισκόταν, προκειμένου να μη θέσει σε κίνδυνο το μοναστήρι και τους δικούς του ανθρώπους που είχαν θέσει τους εαυτούς τους εγγυητές για τον ίδιο. Αυτά προφανώς υπονοούσε στην ανωτέρω επιστολή του προς τον Δούκα, περιγράφοντας την κατάσταση ως εξής: «...δῆλοι ἦσαν κακόν τι μέγα ἀνταποδοῦναι τοῖς τε συνοδεύουσιν ἑμοῖς ἀνέψιοις καὶ τῇ ὑποδεξαμένη με ταύτῃ εὐαγεστάτῃ μονῇ. Ἐντεῦθεν δειλαινόμενοι οἱ τε ἑμοὶ προσγενεῖς καὶ ὁ πανοσιώτατος καθηγούμενος, μή ποτε ἐκ τῆς καχυπόπτου ταύτης ὑπονοίας τὴν ἄμυναν εἰς αὐτοὺς ἐπενέγκωσι· προχειρότατοι γάρ εἰσιν ἀπάντων βαρβάρων ἀνασκαλοπίζειν καὶ συμφορὰς ἐσχάτας ἐτέρας ἐπιτρίβειν καὶ διὰ μόνην ὑπόνοιαν· παρενέβαλον ἑαυτοὺς ἐγγυητὰς ὥς οὐ πορρωτέρω τῆς μονῆς τοῦ Κομνηνοῦ μεταβήσομαι, καὶ οὕτω τὸ ἀγριαῖνον αὐτοὺς σκάνδαλον διεπράυναν»⁹³².

Και στη συνέχεια, στο ίδιο πνεύμα συμπλήρωνε ότι και να πήγαινε στην Ήπειρο, δεν θα αποτελούσε κανένα όφελος για τον Δούκα, ενώ αντιθέτως θα γινόταν

⁹²⁸ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 647.

⁹²⁹ Βλ. Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 417.

⁹³⁰ Stadtmüller, *Choniates*, σ. 207.

⁹³¹ Kordoses, *Greece*, σ. 33, 87.

⁹³² Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 328, στ. 12-19 / Kolovou, *Epistulae*, σ. 264, στ. 50-56.

υπαίτιος ολέθρου για τη μονή, δίνοντας αφορμή στους Ιταλούς να τη βλάνουν: «...τῷ μὲν μεγαλείῳ τῆς σῆς ἀντιλήψεως εἰς οὐδὲν ὄφελος ἔσομαι, τοῖς δὲ προσγενέσι πα-
ραίτιος ὀλέθρου γενήσομαι, οὐ μὴν δὲ ἀλλὰ καὶ τῇ σεβασμῷ τῇδε μονῇ ὄχλησιν προ-
ξενήσας, οὐκ ἀγαθὰς τῆς εἰς ἐμὲ φιλοφροσύνης καὶ παντοίας δεξιώσεως ἀποδώσω
χάριτας, λαβὰς διαβολῆς δεδωκὼς κατ' αὐτῆς τοῖς Ἰταλοῖς, οἱ καὶ ἄλλως ἀεὶ
ἐνεδρεῦνουν ταύτη καὶ διψῶσι πρὸς τὸ κακοποιῆσαι ὅποιον λαβέσθαι προφάσε-
ως»⁹³³.

Αφού λοιπόν του εξηγούσε την κατάσταση, του δήλωνε απερίφραστα ὅτι πρόθεσή του ἦταν να περάσει το υπόλοιπο της ζωῆς του σ' αὐτὸ το μοναστήρι (δηλ. του Προδρόμου). Συμπλήρωνε δε ὅτι ὅτι παρ' ὅτι δεν θα ἔρθει στην Ἡπειρο, θα εἶναι σαν να διαμένει σε ἓνα ἀπὸ τα μοναστήρια της επικράτειάς του (του Δούκα), διότι καὶ το παρὸν μοναστήρι του Προδρόμου εἶναι καὶ δικό του («Σὸν γάρ ἐστι καὶ τοῦτο»), καὶ διότι, ὅπως θα ευχόταν ὑπὲρ αὐτοῦ ἀν ερχόταν στην περιοχή του, το ἴδιο κάνει καὶ τώρα: Μαζί με τον ηγούμενο της μονῆς (Προδρόμου) καὶ τη λοιπὴ ἀδελφότητα, κάνουνε τέτοια μνεῖα για ἐκείνον ὅση ἀκριβῶς κάνουνε καὶ για τον μακαρίτη τον πρόγονό του καὶ κτήτορα της μονῆς⁹³⁴, δηλαδή τον Ἀλέξιο Κομνηνὸ (καὶ ἐδῶ ἐρχεται ἡ ἀναφορά στη συγγένεια του Θεόδωρου Δούκα με τον Ἀλέξιο Κομνηνὸ που προα-
ναφέραμε).

Ἐνα ἀκόμα στοιχείο που καταδεικνύει ὅτι ἡ μονὴ Προδρόμου δεν βρισκόταν στην Κέα ἀλλὰ στη Μουδινίτσα, εἶναι αὐτὸ το «οὐ πορωτέρω τῆς μονῆς τοῦ Κομνηνοῦ μεταβήσομαι»⁹³⁵, το ὁποῖο φανερώνει ὅτι ὁ Χωνιάτης εἶχε ἤδη μετακινη-
θεῖ ἀπὸ τον ἀρχικὸ τόπο διαμονῆς του καὶ οἱ Φράγκοι του ἀπαγόρευαν να μετακινηθεῖ «πορρωτέρω», δηλαδή πιο μακριά, προκειμένου να εἰσέλθει πλέον στην επικράτεια του Δεσπότη Θεόδωρου Δούκα. Αὐτὸ υποδηλώνει ὅτι βρισκόταν σε φραγκικὴ ἐπι-
κράτεια ἀπὸ τη μια (για να ἔχουν οἱ Φράγκοι το περιθώριο να ἀπειλοῦν τη μονή, κάτι που δεν θα μπορούσε να συμβαίνει ἀν ἦταν σε ἄλλη επικράτεια), ἀλλὰ κοντὰ στα σύ-
νορα με τὸ κράτος της Ἡπείρου ἀπὸ την ἄλλη⁹³⁶, κάτι που δεν θα ἴσχυε ἀν ὁ Χωνιά-
της εἶχε παραμείνει καὶ διέμενε στην Κέα.

Με τον ηγούμενο της μονῆς Προδρόμου ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης φαίνεται να δια-
τηροῦσε τακτικὴ ἀλληλογραφία⁹³⁷. Μας σώζεται ἡ ἐπιστολὴ ὑπ' ἀρ. 80 που ἀποστέλ-
λεται πρὸς αὐτόν⁹³⁸, ἡ ὁποία ἀν καὶ δεν παρέχει ἐσωτερικὰ στοιχεῖα για τὴ χρονολό-
γησή της, τοποθετεῖται μεταξύ των ἐτῶν 1202-1205⁹³⁹. Σ' αὐτὴ ὁ Χωνιάτης ἀποκαλεῖ
τὸ μοναστήρι «φροντιστήριον» καὶ «πάσης ἀρετῆς ἐργαστήριον»⁹⁴⁰, στοιχείο που φα-

⁹³³ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 328, στ. 21-28 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 264, στ. 58-63.

⁹³⁴ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 329, στ. 10-18 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 264, στ. 74-81: «Σύγγνωθι γοῦν κάμοι τῆς οὐχ ἔκουσίῳ παραιτήσεως ὁ συγγνωμὸς καὶ φιλόανθρωπος καὶ με παροικοῦντα δεῦρο νόμισον ἓν τινι τῶν ἐπὶ τὴν σὴν ἐπικράτειαν φροντιστηρίων παροικεῖν. Σὸν γάρ ἐστι καὶ τοῦτο· καὶ ὅπερ ἔμελλον αὐτόθι ποιεῖν, ὑπερέυχεσθαί σου μόνον δῆλα δὴ, τοῦτο κἀνταῦθα ποιῶ μετὰ τοῦ πα-
νοσιωτάτου καθηγουμένου καὶ τῆς ὑπ' αὐτὸν σεμνῆς ἀδελφότητος, τοσαύτην μείαν ποιουμένων ἐκάστοτε τῆς σῆς ἀντιλήψεως ὁπόσῃν καὶ τοῦ μακαρίτου προσγενοῦς σοὶ καὶ κτήτορος».

⁹³⁵ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 328, στ. 17-18 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 264, στ. 54-55: «παρενέβαλον ἑαυτοὺς ἐγγυητὰς ὡς οὐ πορωτέρω τῆς μονῆς τοῦ Κομνηνοῦ μεταβήσομαι».

⁹³⁶ Βλ. καὶ Κατσαρού, *Μονὴ Προδρόμου*, σ. 119.

⁹³⁷ Kordoses, *Greece*, σ. 87.

⁹³⁸ «Τῷ γέροντι τῆς μονῆς τοῦ Κομνηνοῦ κῆρ Ἀθανασίῳ».

⁹³⁹ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 78.

⁹⁴⁰ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 128, στ. 12-20 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 106, στ. 12-19: «φαντάζομαι τὸ κατὰ σὲ φροντιστήριον, τὸ πάσης ἀρετῆς ἐργαστήριον, καὶ δοκῶ προσβλέπειν μὲν τὴν κατὰ Χριστὸν κεχαριτωμένην μορφήν καὶ μυρίας ὅσας ἀκτῖνας τῆς φωτοειδοῦς ψυχῆς ἀποβλύζουσιν, ἀκούειν δὲ τοῦ θείου στόματος λόγους ἐκείνους προσρέοντας ὅσοι ἐκ τοῦ ἀγαθοῦ θησαυροῦ τῆς

νερώνει ανάμεσα σε άλλα και τη μεγάλη εκτίμηση που ο συντάκτης είχε προς τον παραλήπτη και το μοναστήρι του. Έχει ενδιαφέρον να επισημάνουμε ότι ανάλογος χαρακτηρισμός υπάρχει και για το μοναστήρι του Προδρόμου στο οποίο πλέον ο Χωνιάτης διαμένει, τον οποίο συναντούμε στην επιστολή του προς τον Δούκα, όπου το μοναστήρι αποκαλείται «αερό φροντιστήριον» («τῷ ἱερῷ τῷδε φροντιστηρίῳ»)⁹⁴¹. Μπορούμε λοιπόν αυτό να το θεωρήσουμε ως ακόμα ένα στοιχείο που καταδεικνύει ότι ο Χωνιάτης τελικά κατέλυσε στη μονή του Προδρόμου των Θερμοπυλῶν, με τον ηγούμενο της οποίας είχε ήδη γνωριμία και για τον οποίο, καθώς και για το έργο το οποίο επιτελούσε στο μοναστήρι του, έτρεφε μεγάλη εκτίμηση.

2. Το τελευταίο διάστημα της ζωής του Χωνιάτη και ο θάνατός του.

α. Οι τελευταίες του παρεμβάσεις στα εκκλησιαστικά πράγματα.

Δηλώνοντας την αδυναμία του να μεταβεί στην Ήπειρο, λόγω των δυσκολιών και των κινδύνων που μια τέτοια μετάβαση θα επέφερε, ο Μιχαήλ Χωνιάτης διατύπωνε παράλληλα και την απόφασή του να παραμείνει έως το τέλος της ζωής του στη μονή Προδρόμου, όπου διέμενε εκείνη την εποχή. Συγκεκριμένα, στην ίδια επιστολή του προς τον Δούκα γράφει: «ἄπερ δὴ φυλαττόμενος πρὸς ἀνάγκας μὲν ἔχω προσμένειν ἐνταῦθα ἕως ἄν, εἰ καὶ τῷ θεῷ δοκεῖ, τὰς ὑπολοίπους ὀλίγας καὶ πονηρὰς ἡμέρας ἐκμετρήσαι τῆς μοχθηρᾶς μου ζωῆς»⁹⁴².

Στους χώρους του μοναστηριού των Θερμοπυλῶν ο Μιχαήλ Χωνιάτης πέφτει σιγά-σιγά στο περιθώριο. Η επιρροή που ασκεί από εκεί στα εκκλησιαστικά πράγματα όλο και μειώνεται. Μετρημένες είναι και οι πρωτοβουλίες που θα αναλάβει για να υποστηρίξει δικά του πρόσωπα, υποψήφια για ανώτερα εκκλησιαστικά αξιώματα⁹⁴³. Ειδικότερα, επιθυμία του ήταν να δει σε αντάξιες της αφοσιώσεώς τους θέσεις, τον ανηψιό του Νικήτα και τον μαθητή του και χαρτοφύλακά του Γ. Βαρδάνη, οι οποίοι κατά τη διάρκεια όλου του καιρού της εξορίας του είχαν σταθεί πιστοί στο πλάι του. Έτσι, σύντομα μετά την καταφυγή του στη Μουδινίτσα, έστειλε τον ανηψιό του Νικήτα στην Ήπειρο, ώστε με τη βοήθεια του μητροπολίτου Ναυπάκτου Ιωάννη Απόκαυκου να γίνει δεκτός στην εκκλησιαστική σταδιοδρομία. Αυτή η επιθυμία πραγματοποιήθηκε, καθώς ο Νικήτας αργότερα έπαιξε ένα τέτοιο ρόλο στην ηπειρωτική Εκκλησία, ώστε διαδέχθηκε τον Ι. Απόκαυκο το 1230 στον μητροπολιτικό θρόνο Ναυπάκτου⁹⁴⁴.

Όσο για τον Γ. Βαρδάνη, αρχικά προσπάθησε να τον βάλει στην Εκκλησία του πατριαρχείου στη Νίκαια το έτος 1217. Γι' αυτό τον λόγο τον σύστηνε σε ένα

καρδίας ἐκφέρονται. Οὕτως ἐξήρηται τῆς σῆς ἀρετῆς, ἄκρῳ καὶ ταῦτα δακτύλῳ ταύτης γευσάμενος. Μακαρία ἡ ὑπὸ σοὶ ὁδηγῶ τὸν καλὸν δρόμον τρέχουσα συνοδία».

⁹⁴¹ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 327, στ. 11-15 / Kolonou, *Epistulae*, σ. 263, στ. 26-29: «Ὡς οὖν ἔγνω ὁπὲρ μήτε τοῦμῳ κλήρῳ ὀφελὸς τι γινόμενος καὶ ἐμαυτῷ διὰ κενῆς παρέχων πράγματα, ἐμάκρυνα φυγαδεύων ἐκεῖθεν καὶ δεῦρο ἐκκομισθεὶς ὡς ἐν τινι σορῷ τῷ ἱερῷ τῷδε φροντιστηρίῳ οἶον ἐντέθαιμαι καὶ συνδιάγω τῷ τε πανοσιωτάτῳ καθηγουμένῳ καὶ τῇ ὑπ' αὐτὸν ἀδελφότητι».

⁹⁴² Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 328, στ. 29-32 / Kolonou, *Epistulae*, σ. 264, στ. 64-66.

⁹⁴³ Κατσαρού, *Μονὴ Προδρόμου*, σ. 126.

⁹⁴⁴ Stadtmüller, *Choniates*, σ. 208.

γράμμα προς τον πατριάρχη Μανουήλ Σαραντηνό⁹⁴⁵. Και ήταν πράγματι κατάλληλος για να πληρώσει αυτή τη θέση. Όμως αυτή η προσπάθεια του Μιχαήλ απέτυχε, γιατί στη διαμάχη Νικαίας-Ηπείρου, ο Χωνιάτης θεωρήθηκε ότι βρέθηκε στην πλευρά της Ηπείρου, κυρίως λόγω των φιλικών του σχέσεων με τον Απόκαυκο. Γι' αυτό τελικά ο Μιχαήλ έστειλε τον Βαρδάνη για τον ίδιο λόγο στην Ήπειρο, με συστατική επιστολή προς τον μητροπολίτη Ναυπάκτου Ι. Απόκαυκο⁹⁴⁶. Σ' αυτή ο Χωνιάτης δίνει καλές συστάσεις για τον μαθητή του, ο οποίος μη ανεχόμενος τη λατινική τυραννίδα, μετανάστευε για δεύτερη φορά, παρακαλεί δε τον Απόκαυκο να συστήσει τον μαθητή του στον Θεόδωρο Δούκα⁹⁴⁷, προκειμένου να μείνει στον ακόμα ελεύθερο –με τη χάρη του Χριστού– κόσμο, μακριά από τους κατακτητές⁹⁴⁸. Ο Βαρδάνης πράγματι βρήκε στην Ήπειρο την πλήρη υποστήριξη, τόσο του Αποκαύκου όσο και του Θεόδωρου Δούκα-Κομνηνού και σύντομα τοποθετήθηκε ως διάκονος στη βουλγαρική επισκοπή των Γρεβενών⁹⁴⁹.

Γύρω στα 1217 ο Βαρδάνης αρνήθηκε την επισκοπική έδρα της Βόνιτσας που του πρότεινε ο Ιωάννης Απόκαυκος, δέχτηκε όμως τη μητρόπολη Κέρκυρας το 1219, για την οποία προτάθηκε από τον Θεόδωρο Κομνηνό Δούκα, χωρίς να ζητηθεί η έγκριση του πατριάρχη Μανουήλ στη Νίκαια⁹⁵⁰. Γι' αυτή τη χειροτονία συνέβαλε καθοριστικά το κύρος του δασκάλου του Χωνιάτη, που με επιστολή του τον Οκτώβριο του 1219 έγραφε πάλι προς τον Απόκαυκο ότι συναινεί στην εκλογή του Βαρδάνη και τόνιζε ότι είχε λάβει γι' αυτή του τη συναίνεση υπ' όψη του και τη θέληση του Θεόδωρου Δούκα⁹⁵¹. Καθώς φαίνεται, η εκλογή του Βαρδάνη στην Κέρκυρα ήταν το τελευταίο χαρούμενο συμβάν που φώτισε τα τελευταία χρόνια της ζωής του εξόριστου μητροπολίτου⁹⁵².

⁹⁴⁵ Stadtmüller, *Choniates*, σ. 209· επιστολή υπ' αριθμ. 171, «Τῷ πατριάρχῃ κῦρ Μανουήλ», Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 337, στ. 14-25 / Kolonou, *Epistulae*, σ. 270, στ. 19-27: «Καὶ διὰ ταῦτα καὶ ὁ ἡμέτερος φοιτητὴς καὶ χαρτοφύλαξ, ἐπεὶ περ τῆς καθ' ἡμᾶς λυχνίας ἐξώσθημεν καὶ ἀπέσβημεν, πρὸς τὸ πάμμεγα φῶς τῆς μεγίστης ἀγιοσύνης σου κατὰ γνώμην ἡμετέραν ἀνέδραμεν, οὐχ οἷός τε ὢν δεῦρο βιοτεύειν ὑπὸ ζόφον καὶ κότον ἰταλικόν. Ἐξελέξατο γὰρ παραρριπιεῖσθαι ἐν τοῖς ὑπὸ τὴν σὴν ἀγιότητα φωτεινοῖς καὶ ἐλευθέροις σκηνώμασιν ἢ ἐν τοῖς οἴκοι τυραννουμένοις τῶν ποτὲ εὐδαιμόνων πόλεων ἰνδάλμασιν. Οὐκοῦν δέομαι τῆς μεγίστης ἀγιοσύνης σου μὴ τῆς ἐλπίδος διαμαρτεῖν καὶ μᾶλλον ὅτι οὐκ ἀσυντελής ἔσται οὐδ' ἀδόκιμος εἰς ὃ ἂν ἐνταλθῇ λειτούργημα δεόμενον φρονήσεώς τε καὶ πίστεως».

⁹⁴⁶ Stadtmüller, *Choniates*, σ. 209· επιστολή υπ' αριθμ. 17.

⁹⁴⁷ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 81-82.

⁹⁴⁸ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 350-351, στ. 16-24, 1-7 / Kolonou, *Epistulae*, σ. 281-282, στ. 12-24: «ὁ δὲ ἡμέτερος θρεπτὸς καὶ μαθητὴς καὶ συναπόδημος τῆς ἐνεγκούσης αὐτὸν καὶ λαχούσης ἐμὲ καὶ οὐκέτι μεθ' ἡμῶν οἷός τε ὢν συζῆν ὧδε συνεσταλμένων· ἡ γὰρ πατρίς ἀσεβῶν χώρα ἀπετελέσθη βαρβαρωθεῖσα· ἔγνω πάλαι μεταναστεῦσαι ἐπ' ἄλλοδαπὴν. Βουλὴ γοῦν ἡμετέρα πρὸς τὸν ἡμέτερον κόσμον ἐλεύθερον ἔτι Χριστοῦ χάριτι διατηρούμενον, μετασκηνῶσαι, καὶ ἀξιῶ τὴν ἐν Χριστῷ ἀγάπην σου συστῆναι τῷ ἐν Κυρίῳ ἡγαπημένῳ κυρίῳ μου αὐθέντῃ τῷ μεγαλουργῷ Δούκῃ, εἰ τέως ἐγγὺς πού τῆς κατὰ σὲ τύχοι σκηνούμενος, εἰ δ' οὖν ἄλλ' ἐν γράμματι σὺ ὑπερλαλῆσαι ὡς ἐμοῦ φοιτητοῦ καὶ ἀξίου τυχεῖν τόπου καὶ προσπαθείας ὁποίας δεῖ. Ἰκανὸς γὰρ ἐν πᾶσι καὶ δυνατὸς ἐν ἔργῳ καὶ λόγῳ ὁ ἀνὴρ καὶ πιστὸς καὶ εὐσύνετος· καὶ πείρα μαθὼν αὐτὸς ὁ κρατῶν, σοὶ χάριτας μᾶλλον ὁμολογήσει τῆς τούτου προσαγωγῆς ἢ σὺ αὐτοῦ τῆς τοῦδε περιχαροῦς δεξιώσεως».

⁹⁴⁹ Stadtmüller, *Choniates*, σ. 209.

⁹⁵⁰ Κωνσταντινίδη, *πνευματικὴ ζωή*, σ. 238.

⁹⁵¹ Γαλῶνη, *Βαρδάνης*, σ. 147-148.

⁹⁵² Stadtmüller, *Choniates*, σ. 210.

β. Σκληρές συνθήκες διαβίωσης στη Μονή Προδρόμου και η κλωνισμένη υγεία του.

Αυτές όμως οι «πονηρές» ημέρες της υπόλοιπης ζωής του⁹⁵³, όπως είδαμε και πιο πάνω να τις ονομάζει, ήταν πράγματι αρκετά δύσκολες για τον γηραιό μητροπολίτη, αφού οι συνθήκες διαβίωσής του εκεί δεν ήταν οι καλύτερες δυνατές. Φαίνεται κατ' αρχάς πως οι κλιματικές συνθήκες ήταν αρκετά σκληρές και ειδικότερα το κρύο ιδιαίτερα έντονο. Χαρακτηριστικά έγραφε σε μια επιστολή του πως το δριμύ ψύχος τον «σκότωνε κάθε μέρα» και πως δεν μπορούσαν να το μετριάσουν ούτε τα δέρματα των λαγών και των αλεπούδων (με τα οποία έφτιαχναν παλτά), ούτε όποια άλλη μέθοδος μπορούσε να σκεφτεί το ανθρώπινο μυαλό για την αντιμετώπισή του⁹⁵⁴. Αλλά και ως προς το φαγητό, ο μητροπολίτης ζούσε με κάποιο πρόχειρο κυνήγι και λίγα λαχανικά, καθώς και από κάποια τρόφιμα, που έστελναν ως δώρα ορισμένοι φίλοι του⁹⁵⁵.

Βέβαια πολλοί δεν γνώριζαν αυτές τις συνθήκες και θεωρούσαν τον μητροπολίτη Αθηνών τυχερό που διέμενε εκεί, φέρνοντάς τον έτσι σε ορισμένες περιπτώσεις στην ανάγκη να εξηγήσει τις πραγματικές συνθήκες που βίωνε, όπως για παράδειγμα στον μητροπολίτη Ναυπάκτου Ιωάννη Απόκαυκο, που απαντώντας σε επιστολή του του επισήμαινε ότι ήταν υπερβολικός, γιατί όσα πίστευε για την καλοτυχία του στη μονή Προδρόμου δεν ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα⁹⁵⁶. Αλλά και προς τον φίλο του Ευθύμιο Τορνίκη εκθέτει σε απαντητική του επιστολή την πραγματική κατάσταση του στη μονή Προδρόμου, χρησιμοποιώντας μάλιστα και χωρία της Αγίας Γραφής, καθώς και παραδείγματα από την αρχαιότητα, προκειμένου να του παρουσιάσει όσο το δυνατό πιο γλαφυρά την πραγματικότητα της διαβίωσής του, η οποία δεν ανταποκρινόταν στην καλή εικόνα που είχε σχηματίσει ο Ευθύμιος⁹⁵⁷.

Οι δυσκολίες που ο Χωνιάτης αντιμετώπιζε στη μονή Προδρόμου κατά τα τελευταία χρόνια της ζωής του δεν είχαν να κάνουν τόσο ή μόνο με τις δυσμενείς συνθήκες περιβάλλοντος και διαβίωσης, αλλά κυρίως με την επιβαρυνόμενη λόγω γήρατος και λοιπών ασθενειών υγεία του. «Καὶ ὁ θεός, ὡς ἔοικε διὰ τὰς ἁμαρτίας μου τὰς πολλὰς, ἀπορρίψας με εἰς καιρὸν γήρωσ καὶ ἐν τῷ ἐκλείπειν τὴν ἰσχύν μου ἐγκαταλείψας με, περιέβαλε δεινὴ ἀρρωστία. Ἡμιθ(α)νὴς γὰρ γέγονα, ὅπερ οἱ ἰατροὶ ἡμιξηρόν φασι»⁹⁵⁸, γράφει σε μία από τις τελευταίες επιστολές του, συνοψίζοντας

⁹⁵³ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 328, στ. 29-32 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 281-282, στ. 12-24: «Ἄπερ δὴ φυλαττόμενος πρὸς ἀνάγκας μὲν ἔχω προσμένειν ἐνταῦθα ἕως ἂν, εἰ καὶ τῷ θεῷ δοκεῖ, τὰς ὑπολοίπους ὀλίγας καὶ πονηρὰς ἡμέρας ἐκμετρήσαι τῆς μοχθηρᾶς μου ζωῆς».

⁹⁵⁴ Επιστολή υπ' αρ. 179, Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 355, στ. 23-26 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 285, στ. 55-57: «Καὶ τί χρὴ λέγειν ἄλλα; Μόνον ἡ ὑπερβολὴ τοῦ ψύχους θανατοῖ με καθ' ἐκάστην, ἣν οὔτε ἄλωπὼν οὔτε λαγωῶν δέρματα, οὔτε ὅσα ἄλλα ἐπιτηδεύουσιν οἱ ἄνθρωποι εἰς θάλπιν παραμυθοῦνται...».

⁹⁵⁵ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 108.

⁹⁵⁶ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 81· επιστολή υπ' αρ. 166, Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 330, στ. 12-19 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 265, στ. 11-17: «Πόθεν οὖν ἐπῆλθε σοι, μακάριε δέσποτα, γράμμα μοι ἐγχαράξαι πάμφωτον, ἀμφοτέρων οἷς αὐτό τε ὅλον καὶ πᾶν ὀνομάτων καὶ νοημάτων ἀπολαμπρύσασιν ἡστραπτε καὶ οἷς τὰ κατ' ἐμὲ ποικίλαις φωτωνυμῖες ἀπεσέμνυνεν; Ἀλλὰ σὺ μὲν ἴσως ὀκνήσεις ἐρεῖν ὅθεν ὑπήχης τοιάδε φαντάζεσθαι τε καὶ γράφειν περὶ ἡμῶν· ἐγὼ δὲ οὐ παρὰ θύραν, οἶμαι, τῆς ἀληθείας ἀφίξομαι, οὕτως ἃ πάσχεις καὶ ποιεῖς καταμαντευόμενος».

⁹⁵⁷ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 130· επιστολή υπ' αρ. 170, Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 336, στ. 15-16 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 269, στ. 27-28: «οὐκοῦν μηδὲ ἡμᾶς τῆς εἰς τὸ σεμνεῖον μετοικίσεως μακάριζε...».

⁹⁵⁸ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 355, στ. 19-22 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 285, στ. 52-53.

επιγραμματικά την κατάστασή του κατά τον τελευταίο αυτό σταθμό της επίγειας ζωής του. Το θέμα της επιβαρυνμένης υγείας του αναδεικνύεται στις περισσότερες από τις τελευταίες επιστολές του βίου του, πράγμα απολύτως λογικό, αφού εκείνη την περίοδο αποτελεί το βασικό στοιχείο που μπορεί να κυριαρχεί στο μυαλό ενός ανθρώπου που ταλαιπωρείται από τη φυσική του κατάσταση. Βέβαια η υγεία του, όπως έχει αναφερθεί, ήταν επισφαλής ήδη αρκετά χρόνια πριν, αφού το στοιχείο αυτό είχε αποτελέσει μία από τις αιτιάσεις του προκειμένου να αρνηθεί ακόμα και την πρώτη πρόσκληση που έλαβε για τη Νίκαια, μια δεκαετία παλαιότερα. Κατά τα τελευταία όμως χρόνια της ζωής του η υγεία του είχε επιβαρυνθεί σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό και του δημιουργούσε ουσιαστικά προβλήματα που τον εμπόδιζαν όχι απλώς στη μετακίνησή του όπως πριν, αλλά πλέον και στην επικοινωνία· δυσκολευόταν να γράφει επιστολές, ενώ φαίνεται ότι είχε πρόβλημα ακόμη και στην εκφορά της ομιλίας του.

Έτσι, σε επιστολή του προς τον Ευθύμιο Τορνίκη ο Μιχαήλ παραπονιέται για την κατάστασή του, λέγοντας ότι ο Θεός δεν έκρινε ως επαρκή την τιμωρία του να χάσει τη μητρόπολη της Αθήνας και να απομακρυνθεί από τον θεσπέσιο ναό και τους θησαυρούς που υπήρχαν στο ιερό του, αλλά του αφαίρεσε και αυτά που του είχαν απομείνει από τη φύση, δηλ. τις φυσικές του λειτουργίες, το μνημονικό του και την ικανότητα του λόγου του, το κέντρο του οποίου πλέον έχει προσβληθεί από την ασθένειά του. Έτσι λοιπόν, συνεχίζει, αντί ο λόγος του να είναι αντάξιος της ηλικίας και στολισμένος με την πείρα που αυτή η ηλικία συνεπάγεται, τελικά η ομιλία του μοιάζει νηπιώδης και εκφαίρεται ψελλίζομενη. Συμπληρώνει δε ότι δεν έχει καν τη δυνατότητα να αποστέλλει γράμματα, απολογούμενος έτσι για την «αγραφία» του, και τον παρακαλεί γι' αυτό να μη περιμένει πλέον τα νέα του γραπτώς, παρά να ζητά να τα μάθει από άτομα που διέρχονται από την περιοχή γύρω από τη μονή Προδρόμου⁹⁵⁹.

Αλλά και στον Νικηφόρο Βεριβόη⁹⁶⁰, ο οποίος τον ρωτά να μάθει για την ασθένειά του αλλά και παράλληλα ζητεί παρηγοριά και για δικά του προβλήματα, ο Χωνιάτης εξηγεί πως είναι τέτοια η κατάσταση της υγείας του, ώστε να μην βρίσκεται σε θέση να τον παρηγορήσει. Και απ' αυτό το γράμμα, όπως από το προηγούμενο προς τον Τορνίκη, πληροφορούμαστε για την ημιπληγία, η οποία έπληξε τον Χωνιάτη και προσέβαλε το μνημονικό και το «ορθολεκτικόν», δηλαδή την ομιλία του, την άρθρωσή του, και του εξηγεί ότι δεν είναι πλέον σε θέση να του γράφει, καθώς και το συγκεκριμένο γράμμα αναγκάστηκε να το συντάξει με πολύ δυσκολία⁹⁶¹.

⁹⁵⁹ Επιστολή υπ' αριθμ. 176, Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 351, στ. 11-23 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 282, στ. 3-14: «Ἀλλὰ ποῦ μοι τὰ τῆς φωνῆς, ποῦ μοι τὰ τῆς μνημοσύνης καὶ ἄλλο εἴ τι οἶδε συνεισφέρειν εἰς τὴν τοῦ λόγου συντέλειαν; Πάντα ἀπόλωλε καὶ διέφθορεν· ὡς ἔοικε γάρ, ὁ θεὸς οὐκ εἰς ἀξίαν ποινὴν μοι νενόμικε τὸ ἀπογυμνῶσαι ἱερωσύνης, τὸ ἐξῶσαι θεοῦ ναοῦ καὶ τῶν θησαυρῶν τοῦ ἱεροῦ καὶ ἀποξενῶσαι κλήρου θεοῦ, ἀλλὰ καὶ τὰ λείποντά μοι φυσικῶς προσαφίρηται, φθέγμα φημί πρέπον τῇ κατ' ἐμὲ ηλικίᾳ καὶ κεκοσμημένον πολυπειρία, εἶασε δὲ μᾶλλον νηπιῶδες καὶ ψελλίζομενον καὶ μὴδ' ἔχειν εὐχερῶς στέλλειν τοῖς ἀγαπῶσι τὰ προσήγορα. Τοιούτοις οὖν οὖσιν ἡμῖν σύγγνωτε, ὦ φίλοι, τῆς ἀγραφίας καὶ μόνον εὐρίσκοντες ἐκ τῶν ὧδε πρὸς ὑμᾶς ἤκοντας πυνθάνεσθε πῶς ἄρ' ἔχω [...]». Βλ. και, Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 130.

⁹⁶⁰ Ο Νικηφόρος Βεριβόης ήταν θεῖος της συζύγου ενός ανηψιού του Μιχαήλ Χωνιάτη. Η σύζυγος μάλιστα αυτή είχε πεθάνει και σε μια παλαιότερη επιστολή του προς τον Νικηφόρο (υπ' αρ. 162), ο Μιχαήλ τον παρηγορεί για την απώλειά της (Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 141).

⁹⁶¹ Επιστολή υπ' αρ. 177, «Τῷ Βεριβόῃ κῦρ Νικηφόρῳ», Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 352, στ. 1-10 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 283, στ. 1-7: «Ζητεῖς, ὦ φίλη μοι ψυχή, παρ' ἡμῶν γράμματα, δι' ὧν τὰς ἐμὰς νόσους ἔχεις μαθεῖν καὶ τι παραμῦθιον ἐπὶ ταῖς σαῖς συμφοραῖς εὐρασθαι. Ἴστω δὲ ἡ ἀγάπη, τὰ μὲν τῆς νόσου μεγάλης δεῖται τραγωδίας πρὸς τὸ λεπτότερον διηγῆσασθαι, πρὸς δὲ τὸ ἄλλοις πα-

Την τραγική αυτή κατάσταση της υγείας του την περιγράφει και σε μια άλλη επιστολή του με μεγαλύτερη γλαφυρότητα, καθώς μάλιστα ο καιρός περνάει και τα πράγματα χειροτερεύουν: προς τον καθηγούμενο της μονής του οσίου Μελετίου Ιωαννίκιο⁹⁶². Εκεί αναφέρει τα σχετικά με την ημιπληγία του, η οποία είχε προσβάλει το δεξιό ήμισυ του σώματός του, τα μέλη του οποίου (χέρι και πόδι) ήσαν τελείως παράλυτα και όλες οι ανάγκες του εξυπηρετούνταν πλέον από τα αριστερά άκρα του⁹⁶³. Συγχρόνως, έγραφε, είχε πληγεί και η ομιλία του, μη μπορώντας να αρθρώσει τις λέξεις κανονικά («σύγγνωθι γοῦν ὅτι μηδὲ τὸ φθέγμα φυσικῶς προάγειν δύναμαι»⁹⁶⁴). Και κατέληγε να ζητά από τον παραλήπτη του να προσεύχεται για εκείνον, ώστε να μη τον καταβάλει η θλίψη, αλλά να μπορέσει να πεθάνει γαλήνιος, ειρηνικά παραδίδοντας το πνεῦμα («μόνον εὐχαῖς ὑποστήριξε, ἵνα μὴ καταποθῶμεν ὑπὸ τῆς λύπης, ἀλλ' ἐν εἰρήνῃ τὸ πνεῦμα παραδώσωμεν»)⁹⁶⁵.

Τέτοια λοιπόν ήταν η κατάσταση του Μιχαήλ Χωνιάτη κατά τα τελευταία χρόνια της ζωής του: Με εξασθενημένη μνήμη, προσβεβλημένο το κέντρο του λόγου και ημιπληγικός, με όλη τη δεξιά του πλευρά παράλυτη και μη μπορώντας πλέον εύκολα να επικοινωνήσει με τα αγαπημένα του πρόσωπα. Είναι χαρακτηριστικό πως, όπως παρατηρεί και ο Σπυρίδων Λάμπρος⁹⁶⁶, οι τελευταίες του επιστολές, όσο περνούσε ο χρόνος, γίνονταν όλο και μικρότερες. Τελικά πέθανε σε βαθύ γήρας και ταλαιπωρούμενος από ρευματισμούς και ημιπληγίες τα τέλη του 1220, με την πίκρα ότι δεν είδε την παλινόρθωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας⁹⁶⁷.

γ. Ο θάνατος του.

Το έτος του θανάτου του Μιχαήλ Χωνιάτη δεν είναι με απόλυτη βεβαιότητα γνωστό. Πάντως, το σύνολο των μελετητών το τοποθετεί γύρω στο 1220 ή λίγο μετά⁹⁶⁸, ενώ η νεώτερη έρευνα το προσδιορίζει στο έτος 1222 και μάλιστα στον Φεβρουάριο⁹⁶⁹. Στον τόπο θανάτου του κρίνεται ότι βρίσκεται και ο τάφος του, αλλά δεν έχει βρεθεί έως σήμερα, ούτε στην Κέα ούτε στη Μουδινίτσα, καθώς σε καμμία από τις δύο δεν σώζεται ο χώρος της τελευταίας περιόδου της ζωής του Χωνιάτη, δηλ. η Μονή Προδρόμου (ασχέτως του ποια περιοχή προβάλλεται ως η τελευταία κατοικία του)⁹⁷⁰.

Το σίγουρο είναι ότι τελικά πέθανε σε βαθύ γήρας, ταλαιπωρούμενος από όλες εκείνες τις παθήσεις που είδαμε παραπάνω και ταυτόχρονα με την πίκρα ότι δεν

ραμύθιον ἐπάγειν αὐτὸς μᾶλλον ἄλλων δέομαι. Τὸ τε γὰρ μνημονευτικὸν καὶ τὸ ὀρθολεκτικὸν ἀπέσβη τὸ παράπαν, ὅς καὶ ταῦτα βία γράφειν ἀναγκάζομαι...»· Βλ. και Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 142.

⁹⁶² Επιστολή υπ' αριθμ. 178, «Τῷ καθηγούμενῳ τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Μελετίου κυρ Ἰωαννικίῳ».

⁹⁶³ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 353, στ. 2-6 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 283, στ. 9-12: «...τὸ δὲ καθ' ἡμᾶς πάθος τὸ ἐν σῶμα μερισθὲν εἰς τε ἔμψυχον καὶ εἰς τὸ παρὰ φύσιν αὐανθὲν ἀναγκάζεται παρὰ φύσιν νεκροφορεῖν, καὶ τὸ παράδοξον, τὰ μὲν δεξιὰ, ἢ τε χεῖρ καὶ ὁ ποῦς, ἀργοῦσι παντελῶς, τὰ δὲ λαῖα ἐξυπηρετοῦσιν εἰς τὰ ἀναγκαῖα κατ' ἀνάγκην».

⁹⁶⁴ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 353, στ. 9-10 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 284, στ. 15.

⁹⁶⁵ Λάμπρου, *Σωζόμενα Β'*, σ. 353, στ. 10-12 / Κολονου, *Epistulae*, σ. 284, στ. 16-17.

⁹⁶⁶ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 109.

⁹⁶⁷ Νερούτσου, *Ἀθῆναι Β'*, σ. 77.

⁹⁶⁸ Λάμπρου, *Ἀθῆναι*, σ. 108, υπ. 2· Βλ και: Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 426· Μίλλερ, *Φραγκοκρατία*, σ. 108· Νερούτσου, *Ἀθῆναι Β'*, σ. 77· Thallon, *Humanist*, σ. 13.

⁹⁶⁹ Βλ. αναλυτικώς, Κατσαρού, *Μονή Προδρόμου*, σ. 127.

⁹⁷⁰ Thallon, *Humanist*, σ. 13 και Γρηγοροβίου, *Ιστορία*, σ. 426.

είδε «τὸ σωτήριον ὃ ἡτοίμαζεν ὁ Θεός, ἥ τοι τὴν παλινόρθωσιν ἐν Βυζαντίῳ τοῦ ἀρχαίου πολιτεύματος», δηλ. τὴν παλινόρθωση τῆς βυζαντινῆς αυτοκρατορίας που τόσο επιθυμούσε⁹⁷¹. Καί ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Σπ. Λάμπρος⁹⁷², ἦταν θλιβερό τὸ τέλος τοῦ γηραιοῦ ιεράρχη, ὁ ὁποῖος βίωσε κατὰ τὴ νιότη του τὴν πρωτεύουσα τῆς αυτοκρατορίας καὶ ὡς ὥριμος ἄνδρας διηύθυνε τὸν κλῆρο, νὰ διέρχεται τὶς τελευταῖες μέρες τοῦ βίου του συνήθως μόνος, με ελάχιστους ἐπισκέπτες πρὸς τὸ τέλος, μακριὰ ἀπὸ οἰκείους καὶ συγγενεῖς.

Για τὸν θάνατό του ἑνὺς γιὸς τῆς ἀδελφῆς του⁹⁷³, που δὲν ξέρουμε τὸ ὄνομα του, τοῦ ἔγραψε μιὰ μονωδία, που τὸν ἐπαινοῦσε γιὰ τὰ χαρίσματά του⁹⁷⁴. Αὐτὴ ἡ μονωδία, ἡ ὁποία ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Παπαδόπουλο-Κεραμέα⁹⁷⁵, ξεκινᾷ με χαρακτηριστικό τρόπο καὶ συγκεκριμένα με τὸν συντάκτη τῆς νὰ ἀπευθύνεται πρὸς τὰ οὐράνια σώματα καὶ τὴ Γῆ («Ἦλιε καὶ Σελήνη, Αἰθήρ τε καὶ θρέπτειρα Γῆ (ὕμᾱς γὰρ πρὸς θρῆνον ξυλλαμβάνομαι συνεργούς)...»), μοιραζόμενος μαζί τους τὴν ἀνέλπιστη ἀγγελία τοῦ θανάτου τοῦ θεοῦ του, που «συνέτριψε καὶ ἐτάραξεν» τὴν καρδιά του⁹⁷⁶.

Ἔτσι λοιπὸν ἐφυγε ἀπὸ τὴ ζωὴ ὁ σημαντικὸς αὐτὸς μητροπολίτης Ἀθηνῶν, μακριὰ ἀπὸ τὴν ἀγαπημένη του πόλη, πραγματοποιουμένης τῆς «ευχῆς» του, που κάποτε ὁ ἴδιος εἶχε κάνει σὲ ἓνα ἐπίγραμμα τοῦ, στο ὁποῖο εὐχόταν νὰ πεθάνει μακριὰ ἀπὸ τὴν Ἀθήνα⁹⁷⁷:

«Ἐν λείπεται μοι τῶν καλῶν ἐν βίῳ
θανεῖν ὅπου βέλτιον· οὐ γὰρ ἐνθάδε
ὅπου τελωνῶν ἐστὶ κράτος μέγα»⁹⁷⁸.

Πραγματοποιήθηκε λοιπὸν ἡ ευχή του, παρ' ὅτι, ὅταν αὐτὸ συνέβη, τὸ μόνο που ἠθέλε ἦταν νὰ βρίσκεται στὴν πόλιν του καὶ ὄχι μακριὰ ἀπ' αὐτή, καθὼς τὸ ἐπίγραμμα τοῦτο εἶχε γραφεῖ τὴν ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία εἶχε πρωτοπάει στὴν Ἀθήνα⁹⁷⁹ καὶ ὅπως ἔχουμε ἀναπτύξει, ἡ πρώτη του ἐντύπωση ἦταν δυσάρεστη.

⁹⁷¹ Νερούτσου, Ἀθῆναι Β', σ. 77.

⁹⁷² Λάμπρου, Ἀθῆναι, σ. 106.

⁹⁷³ «Ἄλλ' ὃ πάτερ, πάτερ καὶ θεῖε (ἐμέ, καὶ σῶτερ καὶ δέσποτα, μήτηρ μὲν ἐμὴ ἀδελφὴ δὲ σὴ γεγέννηκε σαρκικῶς...)...», Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἀθηναϊκὰ, σ. 280.

⁹⁷⁴ Stadtmüller, *Choniates*, σ. 211· Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἀθηναϊκὰ, σ. 212.

⁹⁷⁵ Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἀθηναϊκὰ, σ. 273 κ.εξ.

⁹⁷⁶ Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἀθηναϊκὰ, σ. 273: «Ἦλιε καὶ Σελήνη, Αἰθήρ τε καὶ θρέπτειρα Γῆ (ὕμᾱς γὰρ πρὸς θρῆνον ξυλλαμβάνομαι συνεργούς), ἡλίκος μοι ἀδόκητος λόγος αἴφνης βέβληκε τὴν ἀκοήν, πηλίκη μοι ἀγγελία ἀελπτος καταπτάσα τὴν καρδίαν συνέστρεψε καὶ ἐτάραξεν».

⁹⁷⁷ Κατσαρού, Μονὴ Προδρόμου, σ. 127.

⁹⁷⁸ Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἀθηναϊκὰ, σ. 285· Τωμαδάκη, Βάρβαροι, σ. 100.

⁹⁷⁹ Βλ. Τωμαδάκη, Βάρβαροι, σ. 100 καὶ 101 καὶ Κατσαρού, Μονὴ Προδρόμου, σ. 127. Ἀντίθετη ἀκριβῶς ἀποψη ὁμως (ὅτι δηλ. τὸ ἐπίγραμμα αὐτὸ γράφτηκε λίγο πρὶν τὸν θάνατό του, στὴν Κέα, καὶ τὸ μέρος που ἀκριβῶς ἐκφράζει ὅτι θέλει νὰ πεθάνει εἶναι ἡ Ἀθήνα καὶ ὄχι μακριὰ ἀπὸ αὐτή) εἶχε ἐκφράσει ἀρχικῶς ὁ Παπαδόπουλος-Κεραμεύς (Ἀθηναϊκὰ, σ. 285). Προσωπικῶς υιοθετοῦμε τὴν ἀποψη τῶν Τωμαδάκη καὶ Κατσαρού, καθὼς, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, ἡ ἀναφορὰ στο «μέγα κράτος τῶν τελωνῶν», παραπέμπει σαφῶς στὴν Ἀθήνα καὶ τὴν κατάσταση που περιγράψαμε με τοὺς ἀμέτρητους φορολόγους κτλ, που ταλάνιζε τοὺς Ἀθηναίους καὶ που ὁ Χωνιάτης προσπάθησε νὰ μετριάσει.

3. Η υστεροφημία του Χωνιάτη και η αγιοποίησή του.

Ο θάνατος του Χωνιάτη όμως δεν προκάλεσε θλίψη μόνο στους συγγενείς του και στα προσφιλή του πρόσωπα, αλλά στο σύνολο του ποιμνίου του. Οι κάτοικοι της πόλεως που αγάπησε, οι Αθηναίοι, τίμησαν πολύ τον ιεράρχη τους που είχε αγωνιστεί τόσο σκληρά για τη σωτηρία της, αλλά και τη βελτίωση του βιοτικού και πνευματικού τους επιπέδου, σε μια περίοδο ιδιαίτερα δύσκολη. Η δράση και το έργο του έμειναν αλησιμόνητες στους κατοίκους της Αττικής σε τέτοιο βαθμό, που αμέσως μετά τον θάνατό του άρχισαν να τον τιμούν ως τοπικό άγιο⁹⁸⁰.

Χαρακτηριστικές ως προς αυτό είναι δύο τοιχογραφίες, όπου τον απεικονίζουν με φωτοστέφανο. Η μία βρίσκεται στον μικρό ναό του Αγίου Πέτρου στα Καλύβια Κουβαρά της Λαυρεωτικής (12^{ος}-13^{ος} αι.) και η άλλη στη μικρή εκκλησία της σπηλιάς Πεντέλης (1233-1234)⁹⁸¹, ή σπηλιάς του Νταβέλη, όπως είναι ευρύτερα γνωστή, καθώς χρησίμευε ως καταφύγιο για τον ομώνυμο διαβόητο λήσταρχο της Αττικής κατά τον 19^ο αιώνα⁹⁸².

α. Προσωπογραφία Μιχαήλ Χωνιάτη στον Άγιο Πέτρο Καλυβίων Κουβαρά⁹⁸³.

Χρονολογικά φαίνεται να προηγείται η προσωπογραφία του Μιχαήλ Χωνιάτη στον Άγιο Πέτρο των Καλυβίων Κουβαρά της Λαυρεωτικής⁹⁸⁴, στον οποίο σώζονται αρκετές τοιχογραφίες. Μία απ' αυτές –εκείνη που θεωρείται ότι απεικονίζει τον Μιχαήλ Χωνιάτη (βλέπε εικόνα εξωφύλλου παρούσης εργασίας)– βρίσκεται στο Ιερό ανάμεσα στους ιεράρχες του Ιερού Βήματος της εκκλησίας⁹⁸⁵ και συγκεκριμένα στην ανατολική πλευρά του τοίχου, που χωρίζει το κυρίως ιερό από το διακονικό. Εικονίζει έναν ιεράρχη όρθιο, στραμμένο κατά τα τρία τέταρτα προς την Ανατολή, σε μέγεθος λίγο μικρότερο από το φυσικό. Ο ιεράρχης περιβάλλεται από βαθυγάλανο φόντο, ντυμένος με λευκό φελόνιο κοσμημένο με μεγάλους μαύρους σταυρούς, ενώ κρατεί ανοιγμένο ειλητό, το οποίο φαίνεται να αναγιγνώσκει, και στο οποίο υπάρχουν ορισμένες φράσεις από τη λειτουργία που αναφέρονται στην Παναγία⁹⁸⁶. Εικονίζεται δηλαδή ως συλλειτουργών με τους άλλους ιεράρχες, δίπλα στον Ιγνάτιο τον Θεοφόρο⁹⁸⁷.

Η κεφαλή του, ελαφρώς σκυμμένη προς τα εμπρός, περιβάλλεται από φωτοστέφανο⁹⁸⁸. Το πρόσωπό του παρουσιάζεται λιπόσαρκο, ασκητικό, με ακανόνιστο

⁹⁸⁰ Μαυρομμάτη, *Περιβάλλον*, σ. 07.

⁹⁸¹ Κολοβού, *Συμβολή*, σ. 22-23.

⁹⁸² Μουρίκη, *Τοιχογραφίες*, σ. 79.

⁹⁸³ Πολύ κοντά γεωγραφικά με τον Άγιο Πέτρο Καλυβίων Αττικής, βρίσκεται και ο μικρός ναός των Αγίων Θεοδώρων Πέτα Κερατέας. Εκεί υπάρχει άλλη μια τοιχογραφία, επίσης του 13^{ου} αι., που έχει πιθανολογηθεί ότι και αυτή απεικονίζει τον μητροπολίτη Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτη. Όμως, γι' αυτό το στοιχείο δεν εντοπίσαμε βιβλιογραφικά στοιχεία, αλλά μονάχα αναφορά σε κάποιο CD-ROM της Μητροπόλεως Μεσογαίας και Λαυρεωτικής για τους ναούς της περιοχής. Γι' αυτό τον λόγο δεν κρίνουμε ότι πρέπει να κάνουμε αναφορά στο κύριο μέρος της εργασίας μας, αλλά μονάχα τούτη την επισήμανση σε μορφή υποσημειώσεως.

⁹⁸⁴ Πανσελήνου, *Άγιος Πέτρος Καλυβίων Κουβαρά*, σ. 176.

⁹⁸⁵ Πανσελήνου, *Άγιος Πέτρος Καλυβίων Κουβαρά*, σ. 176.

⁹⁸⁶ Όρλάνδου, *Προσωπογραφία*, σ. 210-211.

⁹⁸⁷ Στουφής, *Τοιχογραφίες*, σ. 640.

⁹⁸⁸ Όρλάνδου, *Προσωπογραφία*, σ. 211.

σχήμα, υψηλό μέτωπο, αυλακωμένο με έντονες ρυτίδες χωρίς συμβατική διάταξη, μακριά γαμψή μύτη, ιδιότυπη κόμμωση και δύσθυμη διάθεση⁹⁸⁹. Η σωζόμενη επιγραφή που συνοδεύει την παράσταση αυτή και η οποία είναι γραμμένη με λευκό χρώμα γύρω και από τις δυο πλευρές του φωτοστέφανου⁹⁹⁰, γράφει: «Ο ΠΑΝΗΕΡΟΤΑΤΟΣ ΑΡΧΗΕΠΙΣΚΟ(ΠΟΣ) ΑΘΗΝΩΝ ΜΙΧ(ΑΗΛ)»⁹⁹¹ (sic), κάτι που καταδεικνύει ότι το αγιογραφούμενο πρόσωπο είναι πιθανότατα ο Μιχαήλ Χωνιάτης⁹⁹². Σ' αυτό το συμπέρασμα μπορεί να συνηγορήσει ακόμα και το γεγονός ότι το προαναφερθέν ειλητό που κρατεί ο εικονιζόμενος ιεράρχης αναφέρεται στην Παναγία. Και όπως διαπιστώσαμε σε προηγούμενα κεφάλαια, ο Μιχαήλ Χωνιάτης έτρεφε ιδιαίτερη αγάπη προς το πρόσωπο της Παναγίας⁹⁹³, αλλά και ειδικότερα προς στον ναό της στην Αθήνα.

Καθώς σημειώνει ο καθηγητής Α. Ορλάνδος, ο οποίος πρώτος επεσήμανε την προσωπογραφία του Μιχαήλ Χωνιάτη στα Καλύβια Κουβαρά⁹⁹⁴, τυπικά δεν μπορεί κάποιος να ισχυριστεί με απόλυτη βεβαιότητα ότι πρόκειται για τον Μιχαήλ Χωνιάτη, δεδομένου ότι αφ' ενός μεν δεν φαίνεται κάποιο πρόσθετο στοιχείο για την ακριβή ταυτότητά του, αφ' ετέρου δε μητροπολίτες Αθηνών με το όνομα Μιχαήλ υπήρχαν τρεις. Ο παλαιότερος απ' αυτούς πέθανε το 1030, ο δεύτερος έζησε λίγο πριν το 1072 και ο τρίτος είναι Μιχαήλ Χωνιάτης. Κανείς βεβαίως από τους τρεις αυτούς δεν είχε ανακηρυχθεί άγιος από την Εκκλησία, αλλά από την άλλη πλευρά και η ίδια η επιγραφή δεν αναγνωρίζει στην πραγματικότητα κάτι τέτοιο, αφού δεν κάνει λόγο περί αγίου, μα απλώς περί «πανιερωτάτου αρχιεπισκόπου Αθηνών». Μονάχα η ύπαρξη του φωτοστέφανου τον καταδεικνύει ως άγιο.

Έτσι λοιπόν, θεωρητικά οι τρεις αυτοί μητροπολίτες έχουν ίσες πιθανότητες. Όμως τη διαφορά κάνει ο Χωνιάτης, καθώς μονάχα αυτός είχε την προβολή εκείνη και περιβλήθηκε με την αγάπη του αθηναϊκού λαού τόσο πολύ, ώστε να μπορούσε να έχει απεικονιστεί κατ' αυτόν τον τρόπο⁹⁹⁵. Αρκεί να θυμηθούμε, όχι μόνο την ηρωική στάση του κατά την υπεράσπιση της Ακροπόλεως από τον Σγουρό, αλλά και τις συνεχείς διπλωματικές του προσπάθειες υπέρ της βελτιώσεως του βιοτικού επιπέδου των Αθηναίων. Η δράση του δε υπέρ της μητρόπολης των Αθηνών δεν σταμάτησε ούτε αφ' ότου απομακρύνθηκε εξόριστος απ' αυτή, αφού ακόμα και στην εξορία ασχολείτο με πάθος με τις υποθέσεις της αθηναϊκής Εκκλησίας, ποιμαίνοντας και συμβουλευοντας το ποίμνιό του. Όλα αυτά ήταν επόμενο να έχουν ως αποτέλεσμα να τιμηθεί ως άγιος από τους Αθηναίους (τουλάχιστον για κάποια περίοδο μετά τον θάνατό του), όπως ακριβώς είχε συμβεί και από τους Θεσσαλονικείς για τον φίλο και διδάσκαλό του αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης Ευστάθιο⁹⁹⁶.

Βέβαια ήσαν και τα δεδομένα τέτοια εκείνη την εποχή: οι νέες συνθήκες που δημιουργήθηκαν μετά την κατάληψη της πρωτεύουσας του βυζαντινού κράτους από τους Φράγκους και τις πιέσεις που δεχόταν ο ορθόδοξος κλήρος από τους Λατίνους, είχαν ως αποτέλεσμα να ενισχυθεί η τάση αναδείξεως προτύπων στα μάτια του δοκιμαζόμενου λαού, στοιχείο που δικαιολογούσε τη γρήγορη μετά θάνατον καταξίωση

⁹⁸⁹ Στουφής, Τοιχογραφίες, σ. 640· Μουρίκη, Τοιχογραφίες, σ. 97.

⁹⁹⁰ Όρλάνδου, Προσωπογραφία, σ. 211.

⁹⁹¹ Στουφής, Τοιχογραφίες, σ. 640-641.

⁹⁹² Όρλάνδου, Προσωπογραφία, σ. 211.

⁹⁹³ Όρλάνδου, Προσωπογραφία, σ. 214.

⁹⁹⁴ Μουρίκη, Τοιχογραφίες, σ. 96-97.

⁹⁹⁵ Όρλάνδου, Προσωπογραφία, σ. 211-212.

⁹⁹⁶ Όρλάνδου, Προσωπογραφία, σ. 212.

του μαχόμενου κλήρου και ιδιαίτερα των ηγετών του. Έτσι εξηγείται καλύτερα η παρουσία στα εικονογραφικά προγράμματα βυζαντινών ναών, ιεραρχών που παρίστανται ως άγιοι, όπως ο Μιχαήλ Χωνιάτης, ή μια σειρά μητροπολιτών Θεσσαλονίκης⁹⁹⁷. Εξάλλου το ίδιο συνέβαινε και με άλλα γνωστά και σημαντικά πρόσωπα, όπως αυτοκράτορες, τα οποία, παρ' ότι δεν ανακηρύσσονταν άγιοι από την επίσημη Εκκλησία, μετά θάνατον θεωρήθηκαν ως τέτοιοι από τον λαό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο Ιωάννης Δούκας ο Βατάτζης⁹⁹⁸.

Ως προς τη χρονολογία των τοιχογραφιών του Αγίου Πέτρου και συνεπώς και της προσωπογραφίας του Μιχαήλ Χωνιάτη, αυτή αποκαλύφθηκε από έναν σύγχρονο καθαρισμό τους, και καθώς φαίνεται δεν απέχει πολύ από τον χρόνο ανεγέρσεως του ναού. Ο έμμετρος χαρακτήρας της κτητορικής επιγραφής δεν επέτρεπε αναφορά στη χρονολογία της τοιχογράφησης. Έτσι, αυτή τοποθετήθηκε ξεχωριστά, επίσης στον νάρθηκα, επάνω και δεξιά από το κεντρικό τόξο του τριβήλου, μέσα σε ταινία από ώχρα, με μαύρα κεφαλαία γράμματα: «Διδασκαλικοῖς οἰακοστροφῶν λόγοις (ἰ)ν(δικτιῶν) ε' ἔ(τους) ΣΤΡΨΜ», δηλαδή «με διδακτικά καθοδηγητικά λόγια, 6740 από κτίσεως κόσμου», που αντιστοιχεί στο έτος 1232 μ.Χ.⁹⁹⁹. Με τη χρονολογία αυτή δικαιώνονται και κάποιοι ερευνητές, που είχαν εκφράσει συγκεκριμένες θέσεις σε σχέση με αυτό το θέμα: ο Μανώλης Χατζηδάκης, που είχε τοποθετήσει το μνημείο μετά το 1220, η Ναυσικά Πανσελήνου, που έκανε λόγο για το δεύτερο τέταρτο του 13^{ου} αι., και η Ντούλα Μουρίκη, που είχε διατυπώσει την άποψη ότι η διακόσμηση του Αγίου Πέτρου πρέπει να είχε προηγηθεί της διακόσμησης της Σπηλιάς της Πεντέλης, η οποία έγινε από το ίδιο συνεργείο ζωγράφων και χρονολογείται το 1233/34¹⁰⁰⁰.

Πολύ κοντά γεωγραφικά με τον Άγιο Πέτρο Καλυβίων Αττικής βρίσκεται και ο μικρός **ναός των Αγίων Θεοδώρων Πέτα Κερατέας**. Εκεί υπάρχει άλλη μια τοιχογραφία, που επίσης θεωρείται ότι απεικονίζει τον μητροπολίτη Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτη, σύμφωνα με τοπικές ψηφιακές εκδόσεις της Μητροπόλεως. Δεν βρήκαμε όμως κάποια αξιόλογη βιβλιογραφική αναφορά, που να στηρίζει αυτή τη θέση, οπότε δεν επεκτεινόμαστε σ' αυτή, αλλά περιοριζόμαστε στην απλή αναφορά.

β. Προσωπογραφία του Χωνιάτη στον ναό της Σπηλιάς του Νταβέλη.

Πολύ κοντά χρονολογικά, αλλά και εικονογραφικά/τεχνοτροπικά, στις τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Πέτρου στα Καλύβια Κουβαρά βρίσκονται οι τοιχογραφίες του μικρού ναού της Σπηλιάς της Πεντέλης¹⁰⁰¹, από τις οποίες ορισμένες, αφού αποτοιχίστηκαν, εκτίθενται σήμερα στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο των Αθηνών¹⁰⁰². Φαινομενικά πρόκειται για δύο συνεχόμενα παρεκκλήσια, αλλά για την ακρίβεια ο όρος «παρεκκλήσια» για τους δύο μικρούς συνεχόμενους ναούς της Σπηλιάς της Πεντέλης χρησιμοποιείται συμβατικά. Ο καθ' αυτό ναός είναι ο χώρος κάτω από τον βράχο, προς νότον. Για να μεγαλώσει αυτός ο χώρος, διαμορφώθηκε το βόρειο παρεκκλήσιο, σε μορφή σταυρικού τετραγώνου με τρούλλο, το οποίο όμως στην

⁹⁹⁷ Κατσαρού, *Κασταμονίτης*, σ. 90.

⁹⁹⁸ Όρλάνδου, *Προσωπογραφία*, σ. 212.

⁹⁹⁹ Πανσελήνου, *Άγιος Πέτρος Καλυβίων Κουβαρά*, σ. 178.

¹⁰⁰⁰ Πανσελήνου, *Άγιος Πέτρος Καλυβίων Κουβαρά*, σ. 178.

¹⁰⁰¹ Στουφής, *Τοιχογραφίες*, σ. 640.

¹⁰⁰² Στουφής, *Τοιχογραφίες*, σ. 639.

πραγματικότητα δεν είναι ξεχωριστό αλλά αποτελεί προέκταση του χώρου του νοτίου μικρού ναού. Ειδικότερα, το βόρειο παρεκκλήσιο διευκόλυνε τη διακίνηση των πιστών που έπαιρναν μέρος στη λειτουργία, η οποία ετελείτο στο νότιο παρεκκλήσιο¹⁰⁰³.

Από τις τοιχογραφίες που έχουν παραμείνει στο μνημείο, εκτός απ' αυτές του ιερού, ελάχιστα ίχνη ζωγραφικής σώζονται στο νότιο παρεκκλήσιο¹⁰⁰⁴. Εκεί λοιπόν, σε μια σκοτεινή γωνιά του νοτιοδυτικού τοιχώματος του ασκητηρίου, υπάρχει μια παράσταση, η οποία επίσης ταυτίζεται με τον μητροπολίτη των Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτη. Συγκεκριμένα σώζεται ένα μόνο μέρος από το κεφάλι ανδρικής μορφής, της οποίας τα μάτια είναι βγαλμένα από Τούρκους ή βοσκούς και φέρει φωτοστέφανο. Συνοδεύεται δε από επιγραφή με λευκά γράμματα σε κυανό φόντο, η οποία γράφει: [Ο] ΑΘΗΝ(ΩΝ) ΜΙΧ(ΑΗΛ)¹⁰⁰⁵.

Πέραν της επιγραφής, τα επιμέρους χαρακτηριστικά της προσωπογραφίας αυτής ήσαν εκείνα που έκαναν τον Α. Ορλάνδο να κρίνει πως πρόκειται για τον Μιχαήλ Χωνιάτη: Το ευρύ μέτωπο του προσώπου του εικονιζόμενου καταδεικνύει ότι επρόκειτο για άνδρα διανοούμενο, πράγμα φυσικά που ανταποκρίνεται απολύτως στον Μιχαήλ Χωνιάτη. Αντίστοιχα το ήρεμο βλέμμα του και το καστανό χρώμα του προσώπου του ανταποκρίνεται στο «προσηνές όμμα και την ηλιώδη όψιν» που του αποδίδει ο ανηψιός του στη μονωδία που συνέγραψε για τον θάνατό του¹⁰⁰⁶. Όλα αυτά τα στοιχεία, στα οποία προστίθεται και η φυσιογνωμική ομοιότητα της μορφής με το πορτραίτο του Μιχαήλ Χωνιάτη των τοιχογραφιών του Αγίου Πέτρου στα Καλύβια Κουβαρά της Αττικής, ήσαν εκείνα που οδήγησαν με βεβαιότητα τον καθηγητή Ορλάνδο στο συμπέρασμα ότι πρόκειται και εδώ για προσωπογραφία του μητροπολίτου Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτη¹⁰⁰⁷. Την εικόνα αυτή την πρωτοκατέγραψε ο Γ. Λαδάς, χωρίς όμως να διαγνώσει ότι πρόκειται για τον Χωνιάτη¹⁰⁰⁸, όπως έκανε ο Ορλάνδος αργότερα.

Οι τοιχογραφίες που, όπως αναφέραμε, εκτίθενται στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο των Αθηνών, με σχετική επιγραφή χρονολογούνται στα 6742 από κτίσεως κόσμου, δηλ. στα 1233-1234¹⁰⁰⁹. Στην ίδια εποχή περίπου ή λίγο νωρίτερα αποδίδονται και οι υπόλοιπες τοιχογραφίες των παρεκκλησίων, ανάμεσα στις οποίες είναι και αυτή του Χωνιάτη¹⁰¹⁰. Προκύπτει δηλαδή ότι και οι δύο προσωπογραφίες του Χωνιάτη, στον Άγιο Πέτρο και στη Σπηλιά της Πεντέλης, έγιναν λίγα χρόνια μετά τον θάνατό του. Το φωτοστέφανο εξάλλου φανερώνει ότι οι τοιχογραφίες έγιναν μετά τον θάνατό του, δηλ. μετά το 1222, αλλά συνάμα και σε μια εποχή που η προσωπικότητά του ήταν ακόμα έντονα διατηρημένη στη μνήμη των κατοίκων της περιοχής.

¹⁰⁰³ Μουρίκη, Τοιχογραφίες, σ. 81.

¹⁰⁰⁴ Μουρίκη, Τοιχογραφίες, σ. 85.

¹⁰⁰⁵ Όρλάνδου, Προσωπογραφία, σ. 213. Βλ. και Μουρίκη, Τοιχογραφίες, σ. 85· Στουφή, Τοιχογραφίες, σ. 639.

¹⁰⁰⁶ Όρλάνδου, Προσωπογραφία, σ. 214· Πρβλ., Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Αθηναϊκά, σ. 274: «τέθνηκεν ὁ τῶν Ἀθηναίων ἀρχιεπίμην, ὁ τὴν κλήσιν καὶ τὸ εἶδος ἀγγελικὸς καὶ τὸν βίον ἀξύμβλητος, τὸ γοργὸν ὄμμα καὶ προσηνές, ἡ ἡλιώσα ὄψις καὶ ἡμερος, ὁ τοῖς οἰοισδῆτισι πρακτέοις νοῦν πεπλουτηκὼς ἐπιστατοῦντα Θεοῦ».

¹⁰⁰⁷ Όρλάνδου, Προσωπογραφία, σ. 213· Μουρίκη, Τοιχογραφίες, σ. 85.

¹⁰⁰⁸ Όρλάνδου, Προσωπογραφία, σ. 213.

¹⁰⁰⁹ Όρλάνδου, Προσωπογραφία, σ. 213-214.

¹⁰¹⁰ Στουφή, Τοιχογραφίες, σ. 639 και Μουρίκη, Τοιχογραφίες, σ. 79.

Οι διάφορες μορφές των τοιχογραφιών της σπηλιάς της Πεντέλης δεν παρουσιάζουν ομοιογένεια στην τεχνοτροπία τους. Υπάρχουν τρεις βασικές ομάδες· η μορφή του Μιχαήλ Χωνιάτη μαζί με αυτή του Αγ. Νικολάου και της Αγ. Αικατερίνης στο βόρειο παρεκκλήσιο αποτελούν μία ομάδα¹⁰¹¹. Το πορτραίτο του Μιχαήλ Χωνιάτη παρουσιάζει, σε σύγκριση με τις δύο προηγούμενες μορφές της ομάδας (Αγ. Αικατερίνης και Αγ. Νικολάου), πιο ξηρό και στεγνό πλάσιμο, το οποίο απηχεί μια γενικότερη αισθητική αντίληψη στη βυζαντινή τέχνη: τα πορτραίτα συγχρόνων προσώπων αποδίδονται με «εμπρεσιονιστικό» τρόπο. Κατά τα άλλα, το πρόσωπο του Μιχαήλ Χωνιάτη παρουσιάζει τον πολύ σκούρο προπλάσμο, όπου διαγράφονται με άσπρες πινελιές οι ρυτίδες, όπως και το πρόσωπο του αγίου Νικολάου¹⁰¹².

γ. Ο Μιχαήλ Χωνιάτης ως άγιος.

Από τα παραπάνω λοιπόν προκύπτει ότι τουλάχιστον για την Αττική, ο Μιχαήλ Χωνιάτης αντιμετώπιστηκε από τη συνείδηση των κατοίκων της ως άγιος. Και όπως ήδη αναφέραμε, αυτά που σίγουρα συγκίνησαν τους απλοϊκούς εκείνους ανθρώπους δεν ήταν τόσο η υψηλή λόγια παιδεία του μητροπολίτου τους, ούτε η συγκρότηση της εξαιρετικής του βιβλιοθήκης. Η κύρια προσφορά του ήταν ότι από την ιερατική του θέση αγωνίστηκε με όλη του την ψυχή και τις δυνάμεις ως φιλόανθρωπος ποιμένας για το ποίμνιό του, προσπαθώντας, κατά πρώτον μεν να το καθοδηγήσει πνευματικά και κατά δευτερον να το ελαφρύνει από τα ασήκωτα φορολογικά βάρη, να διεκδικήσει τα δικαιώματά του για μια καλύτερη καθημερινή διαβίωση, αλλά και να το προστατεύσει από ξένους εισβολείς, οργανώνοντας την άμυνα της πόλεως διακινδυνεύοντας ακόμη και την ίδια τη ζωή του. Και βέβαια συνέβαλε και το γεγονός της εξορίας του και των λοιπών ταλαιπωριών που υπέστη, που οπωσδήποτε τον έκαναν ακόμα πιο συμπαθή και αγαπητό, προσδίδοντάς του κατά κάποιο τρόπο και το στοιχείο του μαρτυρίου.

Πάντως, όπως επισημαίνει η Ντούλα Μουρίκη, το φωτοστέφανο στις προσωπογραφίες του Μιχαήλ στα δύο μνημεία της Αττικής αποτελεί ένδειξη ότι αυτές έγιναν οπωσδήποτε μετά τον θάνατό του, αλλά δεν προϋποθέτει κατ' ανάγκη από μόνο του ότι ο Μιχαήλ είχε επισήμως ανακηρυχθεί άγιος από σύνολη την Εκκλησία· αποτελεί απλώς ένδειξη για την άσκηση τοπικής λατρείας προς τον δραστήριο και ανθρωπιστή μητροπολίτη των Αθηνών¹⁰¹³. Εξάλλου, σε πολλά επαρχιακά μνημεία εικονίζονται με φωτοστέφανο τοπικοί επίσκοποι, που δεν ανακηρύχθηκαν ποτέ άγιοι¹⁰¹⁴, ενώ όπως είδαμε πιο πάνω, λόγω των ειδικών κοινωνικών και εν γένει ιστορικών συνθηκών της εποχής, στα εικονογραφικά προγράμματα βυζαντινών ναών παρατηρείται η παρουσία όχι μόνο ιεραρχών αλλά και διαφόρων άλλων γνωστών σημαντικών προσώπων, όπως αυτοκρατόρων κτλ, που παρ' ότι δεν ανακηρύχθηκαν άγιοι από την επίσημη Εκκλησία, παριστάνονται ως άγιοι¹⁰¹⁵.

¹⁰¹¹ Μουρίκη, Τοιχογραφίες, σ. 102.

¹⁰¹² Μουρίκη, Τοιχογραφίες, σ. 106.

¹⁰¹³ Μουρίκη, Τοιχογραφίες, σ. 98.

¹⁰¹⁴ Μουρίκη, Τοιχογραφίες, σ. 98, υπ. 55.

¹⁰¹⁵ Ορλάνδου, Προσωπογραφία, σ. 212.

Καθώς προκύπτει όμως αναφορικά με την περίπτωση που εξετάζουμε, κάποια στιγμή ο Μιχαήλ Χωνιάτης πράγματι εντάχθηκε στο εορτολόγιο της Εκκλησίας¹⁰¹⁶ επισήμως και η μνήμη του τιμάται στις 4 Ιουλίου¹⁰¹⁷. Δεν κατέστη δυνατό όμως να βρούμε την ακριβή ημερομηνία της αγιοκατατάξεώς του. Αλλά είναι λογικό να μην υπάρχει τέτοια επίσημη πράξη αγιοκατατάξεως, αφού αυτή είναι πρακτική που συναντάται στα νεώτερα χρόνια. Τα προηγούμενα χρόνια δεν απαιτείτο επίσημη πράξη για να ανακηρυχθεί κάποιος άγιος. Στους χριστιανικούς διωγμούς οι μάρτυρες τιμούνταν ως άγιοι αμέσως μετά τον θάνατό τους, η δε μνήμη τους εορταζόταν κατά την επέτειο του θανάτου τους, η ημέρα του οποίου εθεωρείτο ως «γενέθλιος ημέρα»¹⁰¹⁸. Αντίστοιχα συνέβαιναν και με τους ομολογητές της πίστεως, που είχαν υποστεί διωγμούς αλλά δεν είχαν χάσει τη ζωή τους σε αυτούς· όταν τελικά πέθαιναν από φυσικό θάνατο, τιμούνταν ως άγιοι, χωρίς την ανάγκη καμμιάς επίσημης ανακήρυξης¹⁰¹⁹. Αυτή δε η τιμή ήταν αρχικώς τοπική, που με τον καιρό διαδιδόταν και γενικευόταν. Και αντί για άλλη πράξη, η Εκκλησία ανέγραφε τα ονόματά τους στα βιβλία της, δηλαδή στα «δίπτυχα». Αναγραφή στα δίπτυχα σήμαινε και ανακήρυξη αγίου¹⁰²⁰.

Και ενώ αυτή ήταν η πρακτική της Εκκλησίας κατά τους πρώτους αιώνες, για πρώτη φορά κυρίως τον 11^ο αιώνα στην Δύση μαρτυρείται επισημότερη επέμβαση της ανώτατης εκκλησιαστικής αρχής, δηλ. του Πάπα, ως προς την ανακήρυξη αγίων¹⁰²¹. Στην Ανατολή τα πράγματα παρέμεναν ως και προηγουμένως, και μόνο μερικές σποραδικές και σπάνιες περιπτώσεις υπήρξαν, κατά τις οποίες η αναγνώριση κάποιων αγίων γινόταν με ειδική πράξη της επίσημης εκκλησιαστικής αρχής (συνόδου). Ακόμα όμως και τότε, κατά κανόνα είχε προηγηθεί η παλλαϊκή αναγνώριση του Αγίου¹⁰²². Η τυχόν μάλιστα ανακήρυξη κάποιου προσώπου ως αγίου από αποκλειστική πρωτοβουλία της επίσημης εκκλησιαστικής αρχής, δίχως την σύμπραξη του πληρώματος της Εκκλησίας, δεν γινόταν αποδεκτή από τον λαό¹⁰²³. Συμπερασματικά λοιπόν, δεν είναι καθόλου περίεργο το γεγονός της μη υπάρξεως επίσημης πράξης αγιοκατατάξεως του Μιχαήλ Χωνιάτη.

Αναφορά για την εορτή της μνήμης του Μιχαήλ Χωνιάτη στις 4 Ιουλίου συναντούμε για πρώτη φορά ήδη τον 13^ο αιώνα (τον αιώνα δηλ. του θανάτου του) μαζί με ακολουθία του: Σε Βατοπαιδινό κώδικα¹⁰²⁴, αναφέρεται κοινή Ακολουθία με τον Ανδρέα Κρήτης (με τον οποίον συνεορτάζει έως σήμερα στις 4 Ιουλίου)¹⁰²⁵. Η ακολουθία αυτή δεν διασώζεται. Γι' αυτό και στη σύγχρονη εποχή συντέθηκε νέα ακολουθία για τον Μιχαήλ Χωνιάτη, από τον «Μεγάλο Ύμνογράφο τῆς τῶν

¹⁰¹⁶ Σχετικά με τους διάφορους όρους που χρησιμοποιούνται γι' αυτές τις περιπτώσεις (αγιοποίηση, αγιοκατάταξη, ανακήρυξη κ.α.) και την σχετική προβληματική που τους συνοδεύει, βλέπε Στυλ. Παπαδοπούλου, «Διακήρυξη αγιότητας αγίου (ὄχι: αγιοποίηση-αναγνώριση-ανακήρυξη)», *Ὁ ἅγιος καὶ ὁ μάρτυρας στή ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας (Εἰσηγήσεις IB' Συνεδρίου Πατερικῆς Θεολογίας)*, εκδ. Αποστολική Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1994, σ. 170-182.

¹⁰¹⁷ Μπούσια, *Ακολουθία*, σ. 23.

¹⁰¹⁸ Χρυσ. Παπαδοπούλου, «Περὶ τῆς ἀνακηρύξεως Ἀγίων ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ», *Ἐκκλησία*, τ. 12^{ος} (1934), αρ. 42, σ. 331.

¹⁰¹⁹ Αυτόθι.

¹⁰²⁰ Αυτόθι.

¹⁰²¹ Αμ. Αλιβιζάτου, «Ἡ ἀναγνώρισις τῶν ἁγίων ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ», *Θεολογία*, τ. ΙΘ' (1941-1948), σ. 26.

¹⁰²² Αυτόθι, σ. 37.

¹⁰²³ Αυτόθι, σ. 25.

¹⁰²⁴ Aleksej Dmitrievskij, *Opisanie liturgitseskich rukopisej III: Τυπικά II*, Hildesheim 1965 (1^η έκδ. Petrogrants 1917), σελ. 754.

¹⁰²⁵ Ευστρατιάδου, *Αγιολόγιον*, σελ. 338.

Ἀλεξανδρέων Ἐκκλησίας» Χαράλαμπο Μπούσια: «τοῦ ἐν Ἀγίοις Πατρὸς ἡμῶν Μιχαὴλ Χωνιάτου Μητροπολίτου Ἀθηνῶν»¹⁰²⁶. Επιλέγουμε τα χαρακτηριστικά σημεία:

Ἀπολυτίκιον. ᾠχος πλ. α΄. Τὸν συνάναρχον Λόγον

Ἀρετῇ διαπρέψας καὶ ἀγιότητι, ποιμαντικῇ ἐπιστήμῃ καὶ ἀκραιφνεῖ βιοτῇ Ἀθηναίων στυλοβάτης ἐχρημάτισας,
ὦ Χωνιάτα Μιχαήλ, ιεράρχα κραταιὲ καὶ ἄριστε ποιμενάρχα·
διὸ καὶ εἴληφας χάριν ὑπὲρ ἡμῶν πρεσβεύειν πάντοτε.

Ἔτερον ὅμοιον

Ἀθηνῶν ιεράρχην τὸν λογιώτατον καὶ συμπαθῇ
ὡς ἀγώνων συμμεριστὴν τοῦ λαοῦ καὶ αὐτοῦ τῆς ἀγωνίας
ὕμνοις μέλψωμεν νῦν, Χωνιάτην Μιχαήλ, τῆς σοφίας ποταμὸν
καὶ κρήνην εὐρυμαθείας, αὐτοῦ λιτὰς τὰς ἀόκνους πρὸς τὸν
Σωτῆρα ἐκδεχόμενοι¹⁰²⁷.

Κοντάκιον

ᾠχος πλ. δ΄. Τῇ Ὑπερμάχῳ
Τὸν ιεράρχην Ἀθηνῶν λαμπρῶς ὑμνήσωμεν τὸν λογιώ-
τατον, φιλόφρονον, διδάσκαλον, κουφιστὴν τῶν ἐν
ἀνάγκαις καὶ ἀσκουμένων ἐν σπηλαίοις ζηλωτὴν, ὡς βά-
θρον πίστεως, Μιχαήλ τὸν Χωνιάτην, ὕμνοις πρέπουσι πί-
στει ψάλλοντες· Χαίροις, πάτερ θειώτατε¹⁰²⁸.

Εἶναι ενδεικτικὸ το γεγονός, ὅτι σε ὅλα τα σημεία ἐπισημαίνεται ἡ προσπάθεια καὶ ἡ προσφορά τοῦ ιεράρχου στὴν ἀνύψωση τοῦ βιοτικῆς ἐπιπέδου τοῦ λαοῦ τοῦ («ὡς ἀγώνων συμμεριστὴν τοῦ λαοῦ καὶ αὐτοῦ τῆς ἀγωνίας»), ἀφοῦ, ὅπως ἀναφέραμε παραπάνω, αὐτό ἦταν τὸ κύριο χαρακτηριστικὸ που ἔκανε τὸν λαὸ τῆς Ἀττικῆς νὰ τὸν ἀγαπήσει, καθὼς εἶδαν πὼς ὁ ιεράρχης τοὺς πάλεψε νὰ τοὺς ἐλαφρύνει τὰ καθημερινὰ βάρη (φορολογικὰ κ.α.), κάτι που μποροῦσαν ἀμέσως νὰ κατανοήσουν καὶ νὰ ἐκτιμήσουν. Βέβαια καὶ τὸ στοιχεῖο τῆς υψηλῆς παιδείας δὲν θὰ μποροῦσε νὰ μὴν ἐπισημανθεῖ («διαπρέψας... ποιμαντικῇ ἐπιστήμῃ», «Ἀθηνῶν ιεράρχην τὸν λογιώτατον», «ὑμνήσωμεν τὸν λογιώτατον»), καθὼς μάλιστα ἀποτελοῦσε ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ του, που τὸν ξεχώριζε.

Καὶ γιὰ νὰ ἐπανεέλθουμε στὸ ζήτημα τῆς εορτῆς τοῦ, εἶναι ἀραγε τυχαίον τὸ γεγονός ὅτι μόλις στὴν σύγχρονη ἐποχὴ, ὕστερα ἀπὸ τόσους αἰῶνες συντάχθηκε ξανά ἡ ἀκολουθία τοῦ; Ἀπὸ ἐρευνὰ που κάναμε σὲ ἀγιολόγια, συναξαριστὲς κ.τ.λ., προκύπτει ὅτι πρώτη φορὰ ἡ γιορτὴ τοῦ Μιχαήλ Χωνιάτη καταγράφεται ξανά τὸ 1935 ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Λεοντοπόλεως Εὐστρατιάδην Σωφρόνιον¹⁰²⁹. Ἀλλὰ ἀκόμα καὶ ὕστερα ἀπὸ αὐτὴ τὴν καταγραφή, γενικότερα ἡ καταγραφή τῆς εορτῆς τοῦ Μιχαήλ Χωνιάτη δὲν εἶναι συνηθισμένη· τὸ ἀκριβὲς ἀντίθετο θὰ λέγαμε: Σχεδὸν σὲ κανέναν συναξαριστὴ ἢ ἀγιολόγιον ἢ μηναῖον δὲν καταγράφεται ἡ γιορτὴ τοῦ ἢ ὁ ἴδιος ὡς ἅγιος, παρὰ

¹⁰²⁶ Μπούσια, *Ἀκολουθία*, σ. 27 καὶ ἐξῆς.

¹⁰²⁷ Μπούσια, *Ἀκολουθία*, σ. 45.

¹⁰²⁸ Μπούσια, *Ἀκολουθία*, σ. 55.

¹⁰²⁹ Εὐστρατιάδου, *Αγιολόγιον*, σελ. 338.

το ότι σε όλα αυτά συναντάται χωρίς εξαίρεση η καταγραφή του «Ανδρέου επισκόπου Κρήτης» κατά την ίδια ημερομηνία.

Στα δε δίπτυχα της Εκκλησίας της Ελλάδος, η γιορτή του Μιχαήλ Χωνιάτη στις 4 Ιουλίου, καταγράφεται για πρώτη φορά το 1987: «Σ. Ανδρέου επισκόπου Κρήτης, ποιητοῦ τοῦ Μεγ. Κανόνος· Μιχαήλ Χωνιάτη ἐπισκ. Ἀθηνῶν (+1220)»¹⁰³⁰. Παρ' όλα αυτά, ακόμα και από τότε δεν αναφέρεται απαραίτητα κάθε χρόνο. Πιο συγκεκριμένα, τον εντοπίσαμε στα έτη: 1987-1989, 1992, 1994-2002, 2004, 2007-2018. Προκαλεί βέβαια εντύπωση και έντονο προβληματισμό η από τους εκάστοτε συντάκτες των Διπτύχων της Εκκλησίας της Ελλάδος ελλειπής αναγραφή της εορτής αυτού του λαμπρού ποιμενάρχου της Μητροπόλεως Αθηνών, παρά την ιστορικά καταξιωμένη εκκλησιαστική του προσωπικότητα και την αστασίαστη προσφορά του στην Εκκλησία.

Στον 21^ο αιώνα έχουμε και τη θεμελίωση του πρώτου ιερού ναού, αφιερωμένου στον Μιχαήλ Χωνιάτη. Η θεμελίωση έγινε την Πέμπτη 13 Μαρτίου 2013, στον Άγιο Κωνσταντίνο Λοκρίδος από τον Σεβασμιώτατο μητροπολίτη Φθιώτιδος κ. Νικόλαο. Η επιλογή έγινε με βάση τις νεώτερες εκτιμήσεις που είδαμε σε σχέση με τον τελευταίο τόπο διαμονής του μητροπολίτου, δηλ. το μοναστήρι του Ιωάννου του Προδρόμου στη Μεδενίτσα, έξω από τις Θερμοπύλες. Ο Ιερός Ναός του Αγίου Μιχαήλ, που ανήγειρε με δικές του δαπάνες ο Δήμος Μώλου - Αγίου Κωνσταντίνου, είναι ο ναός του νέου κοιμητηρίου της πόλεως του Αγίου Κωνσταντίνου¹⁰³¹.

¹⁰³⁰ Δίπτυχα της Εκκλησίας της Ελλάδος 1987, εκδ. Αποστολική Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδος, σ. 118.

¹⁰³¹ Βλ., <http://www.romfea.gr/ieres-mitropoleis/16005-2013-03-14-12-18-39>.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Τέτοια εξέχουσα φυσιογνωμία υπήρξε ο Μιχαήλ Χωνιάτης Ακομινάτος, όπως προκύπτει από την έντονη δράση που ανέπτυξε από τη θέση του μητροπολίτου της πόλεως των Αθηνών (1182-1222). Μια δράση, που, όπως είδαμε, τον κατέστησε στα μάτια των συμπολιτών του μια άκρως εξέχουσα προσωπικότητα, σε σημείο να τον τιμήσουν ως άγιο. Σ' αυτό βέβαια συνέβαλε και ο γενικότερα λιτός –οσιακός θα λέγαμε– βίος του, αλλά και τα διάφορα δεινά που υπέστη και αυτός μαζί με τους υπόλοιπους Αθηναίους από τους αλλόδοξους κατακτητές. Υπήρξε μια προσωπικότητα ορόσημο για την εποχή του γενικότερα και όχι μόνο για την πόλη της Αθήνας. Θα μπορούσαμε με άλλα λόγια να πούμε ότι ο Μιχαήλ Χωνιάτης αποτελεί το σύμβολο της μεταβατικής περιόδου μεταξύ των τελευταίων δεκαετιών του 12^{ου} και των πρώτων 13^{ου} αι., δηλ. κατά τα χρόνια πριν τη Φραγκοκρατία και τα πρώτα χρόνια μετά την κατάληψη του ελλαδικού χώρου από τους Φράγκους.

Στην παρούσα εργασία προσπαθήσαμε να φωτίσουμε την προσωπικότητα αυτού του ανδρός, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στη δράση του ως μητροπολίτου, όπως αυτή εκδιπλώθηκε σε όλες τις εκφάνσεις της (ποιμαντική, εκπαιδευτική, συγγραφική, διπλωματική, πολιτική, στρατιωτική), αλλά και στον χαρακτήρα του και τον εν γένει τρόπο σκέψεώς του, που ήταν η πηγή αυτής της δράσεως. Ο Χωνιάτης ήταν ένας ρομαντικός λόγιος της εποχής του, που χρειάστηκε όμως κάποιο χρόνο για να συνειδητοποιήσει την ιδιαιτερότητά της. Είναι χαρακτηριστική η αντίληψη που είχε για την Αθήνα προτού μεταβεί σ' αυτή και οι απογοητεύσεις που γεύτηκε διαπιστώνοντας πόσο διαφορετικά ήσαν αυτά που πίστευε για την πόλη και το πολιτιστικό επίπεδο των κατοίκων της σε σχέση με το πώς όντως ήταν η σύγχρονη πραγματικότητα. Η ένδοξη Αθήνα των αρχαίων φιλοσόφων ήταν τότε μια μικρή επαρχιακή πόλη, όπου κυριαρχούσε η αγραμματοσύνη και το ποίμνιο δυσκολευόταν να καταλάβει ακόμα και τα κηρύγματά του στην αρχαία αττική γλώσσα, που εκφωνούσε στον ναό της Παναγίας της Αθηνιώτισσας, στον αρχαίο Παρθενώνα. Ταυτόχρονα όμως, και παρά τη ρομαντικότητά του, υπήρξε ένας άνθρωπος που προσαρμόστηκε με επιτυχία στη σκληρή αυτή πραγματικότητα της εποχής του, προσαρμόζοντας και την όλη δράση του στην αντιμετώπισή της και την καλυτέρευσή της για τους συμπολίτες του.

Ο ίδιος, γόνος μιας μεσοαστικής όπως θα λέγαμε σήμερα οικογένειας, μέσης οικονομικής επιφάνειας, που όμως είχε την τύχη ο πατέρας του να είναι ιδιαίτερα φίλος της μαθήσεως και έτσι φρόντισε για την εκπαίδευση των τέκνων του, έλαβε ιδιαίτερα φροντισμένη μόρφωση, που τον οδήγησε και στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας, την Κωνσταντινούπολη. Εκεί είχε την ευκαιρία να συγχρωτιστεί με την ελίτ των γραμμάτων αλλά και της πολιτικής, κάτι που είχε ιδιαίτερη σημασία για τη μετέπειτα πορεία του, αλλά αποτέλεσε στη συνέχεια και τεράστια βοήθεια στις προσπάθειες του, όταν ως μητροπολίτης Αθηνών αγωνιζόταν για τη βελτίωση των συνθηκών διαβιώσεως των κατοίκων της μητροπόλεώς του, αφού μπορούσε να ζητήσει ως προσωπική χάρη μια παρέμβαση υπέρ αυτής.

Ορόσημο στη ζωή του Μιχαήλ Χωνιάτη είναι η φραγκική κατάκτηση της Αττικής. Το γεγονός αυτό, εκτός από το ότι σήμανε την έναρξη της εξορίας του μητροπολίτου, η οποία κράτησε ως το τέλος του βίου του, παράλληλα είχε ως αποτέλεσμα την καταστροφή της προσωπικής του βιβλιοθήκης, που διατηρούσε στη μητροπολιτική κατοικία του στα Προπύλαια. Το γεγονός αυτό σημάδεψε τον Μιχαήλ περισσότε-

ρο ίσως από κάθε τι άλλο, καθώς η βιβλιοθήκη του ήταν το μεγάλο του καύχημα, αφού την είχε δημιουργήσει με πολύ μεγάλο κόπο και προσωπικά έξοδα, συχνά αντιγράφοντας ο ίδιος βιβλία προκειμένου να τα συμπεριλάβει σ' αυτή. Με αυτό το παράπονο έζησε την υπόλοιπη ζωή του, ενώ η προσπάθεια για την ανασυγκρότησή της δεν σταμάτησε ποτέ, επιτυγχάνοντας όμως να ανακτήσει μόνο ένα μικρό μέρος της.

Η διαβίωσή του στην εξορία, στην Μονή Προδρόμου της Κέας, απ' όπου τουλάχιστον μπορούσε να βλέπει τις ακτές της Αττικής από την πλευρά του Σουνίου, δεν ήταν καθόλου εύκολη. Το κλίμα του νησιού υπήρξε ιδιαίτερα επιβαρυντικό για την υγεία, τόσο τη δική του όσο και των μαθητών του, με αποτέλεσμα όλο και περισσότεροι απ' αυτούς να τον εγκαταλείπουν για να επιστρέψουν στην Αθήνα. Ο ίδιος θεωρούσε αδιανόητο να ζει κάποιος μέσα στην «αγκαλιά των εχθρών». Βέβαια, και στην Κέα παρέμεινε ελεύθερος μόνο για ένα μικρό διάστημα, καθώς στη συνέχεια το νησί κατελήφθη επίσης από τους Φράγκους. Όμως τουλάχιστον ήταν πιο απομονωμένος και απομακρυσμένος από αυτούς σε σχέση με την Αθήνα, παρ' ότι και στο νησί τον παρακολουθούσαν, ελέγχοντας τόσο την αλληλογραφία του όσο και τις κινήσεις του.

Η άσχημη υγεία του ήταν η αιτία που αρνήθηκε προσκλήσεις, που του απευθύνθηκαν τόσο από τον Πατριάρχη στη Νίκαια, Μιχαήλ Αυτωρειανό, όσο και από τους ηγεμόνες Θεόδωρο Λάσκαρη, αυτοκράτορα της Νικαίας, και Θεόδωρο Δούκα-Κομνηνό της Ηπείρου, που τον καλούσαν να μεταβεί και να ζήσει κοντά τους, ελεύθερος, μακριά από τους Φράγκους. Πράγματι, η υγεία του τα τελευταία χρόνια της ζωής του είχε κλονιστεί σοβαρά, εξαιτίας της προσβολής του από ημιπληγία, η οποία είχε παραλύσει όλη τη δεξιά του πλευρά και είχε προκαλέσει μείωση της μνήμης, αλλά και δυσκολία στην ομιλία. Σε μια τέτοια κατάσταση, ο Μιχαήλ Χωνιάτης, ο τελευταίος ορθόδοξος μητροπολίτης της Αθήνας πριν από την Λατινοκρατία, απεβίωσε περίπου το 1220-1222, μακριά από την αγαπημένη πόλη και το ποιμνιό του, άρρωστος και απομονωμένος. Ο θάνατός του, σύμφωνα με τις νεώτερες έρευνες, που αναλύσαμε διεξοδικώς στην εργασία, δεν συνέβη στο νησί της Κέας, όπως πιστευόταν παλαιότερα, αλλά σε μια μονή, καθώς φαίνεται επίσης Προδρόμου, κοντά στις Θερμοπύλες. Το εκκλησιαστικό έργο του όμως και η ανεκτίμητη προσφορά του αναγνωρίστηκαν αμέσως μετά τον θάνατό του από το πλήρωμα της Εκκλησίας των Αθηνών, που τον τίμησε ως άγιο, όπως ιστορικά αποδεικνύεται από τις σωζόμενες προσωπογραφίες του σε ναούς της Αττικής, από την πρώιμη σύνταξη της ακολουθίας του και από την επίσης πρώιμη ένταξή του στο εορτολόγιο της Εκκλησίας.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Πηγές.

- Acominati Michaelis Choniatae (Athenarum Archiep.), «Μονωδία εἰς τὸν Ἅγιον Θεσσαλονίκης κυρὸν Εὐστάθιον», *P.G.*, τ. 140 (1887), στ. 337-362.
- Acominati Michaelis Choniatae (Athenarum Archiep.), «Στίχοι τοῦ σοφωτάτου Μητροπολίτου Ἀθηνῶν Κυροῦ Μιχαήλ τοῦ Χωνιάτου ἐπὶ τῇ ἀρχετύπῳ ἀνιστορήσει αὐτῶν, τουτέστι τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν», *P.G.*, τ. 140 (1887), στ. 383-384.
- Acominati Michaelis Choniatae (Athenarum Archiep.), «Ὑπομνηστικὸν εἰς τὸν Βασιλέα Κύριον Ἀλέξιον τὸν Κομνηνόν», *P.G.*, τ. 140 (1887), στ. 377-382.
- Γεωργιάδου, Λόγοι = Γεωργιάδου Β., *Μιχαήλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου καὶ Γεωργίου Βούρτζου, μητροπολιτῶν Ἀθηνῶν, Λόγοι (νῦν πρῶτον ἐκδιδόμενοι ἐκ χειρογράφου τῆς ἐν Χάλκῃ Μονῆς τῆς Θεοτόκου)*, Ἀθῆναι 1882.
- Δίπτυχα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος 1987-2017, ἐκδ. Ἀποστολική Διακονία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθήνα 1987-2017.
- Dmitrievskij Aleksej, *Opisanie liturgitseskich rukopisej III: Τυπικά II*, Hildesheim 1965 (1^η ἐκδ. Petrokrant 1917).
- Kolonou, *Epistulae* = Kolonou Foteini (Κολοβού Φωτεινή), *Michaelis Choniatae Epistulae*, ἐκδ. Walter Gruyter, Berlin 2001.
- Λάμπρου, Σωζόμενα Α' = Λάμπρου Π. Σπ., *Μιχαήλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα: Τὰ πλεῖστα ἐκδιδόμενα νῦν τὸ πρῶτον κατὰ τοὺς ἐν Φλωρεντία, Ὁξωνίῳ, Παρισίοις καὶ Βιέννῃ κώδικας*, τ. Α', ἐκ τοῦ τυπογραφείου Παρνασσοῦ, ἐν Ἀθήναις 1879 (καὶ ἐκδ. Verlag Bouma' s Boekhuis N.V., Groningen 1968).
- Λάμπρου, Σωζόμενα Β' = Λάμπρου Π. Σπ., *Μιχαήλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα: Τὰ πλεῖστα ἐκδιδόμενα νῦν τὸ πρῶτον κατὰ τοὺς ἐν Φλωρεντία, Ὁξωνίῳ, Παρισίοις καὶ Βιέννῃ κώδικας*, τ. Β', ἐκ τοῦ τυπογραφείου Παρνασσοῦ, ἐν Ἀθήναις 1880 (καὶ φωτοτ. ανατύπ., ἐκδ. Verlag Bouma' s Boekhuis N.V., Groningen 1968).
- Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἀθηναϊκὰ = Παπαδοπούλου-Κεραμέως Ἀθ., «Ἀθηναϊκὰ ἐκ τοῦ IB' καὶ ΙΓ' αἰῶνος», *Ἀρμονία*, τ. 3 (1902), σ. 209-225, 273-293.
- Choniatae, *Historia* = Choniatae Niketae, *Historia*, ἐκδ. B. G. Niebuhrii C. F., Bonnae MDCCCXXXV (1835).

Χωνιάτου, *Ιστορία* = Χωνιάτου Νικήτα, «*Ιστορία*», P.G., τ. 139 (1894), στ. 287-1444.

2. Βοηθήματα.

Α) Ελληνόγλωσσα.

Αλιβιζάτου Αμ, «*Ἡ ἀναγνώρισις τῶν ἁγίων ἐν τῇ Ορθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ*», *Θεολογία*, τ. ΙΘ' (1941-1948), σ. 18-52.

Ἀμάντου, *Ιστορία* = Ἀμάντου Ι. Κ., *Ιστορία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους*, τ. Β', Ἀθῆναι 1963³.

Γαλῶνη, *Βαρδάνης* = Γαλῶνη Αικατερίνης, *Γεώργιος Βαρδάνης: Συμβολή στη μελέτη του βίου, του έργου και της εποχῆς του*, εκδ. ΚΒΕ, σειρά: Βυζαντινά κείμενα και μελέται 46, Θεσσαλονίκη 2008.

Γουναρίδη, Προϋποθέσεις = Γουναρίδη Π., «Οι πολιτικές προϋποθέσεις για την αντίσταση στους Λατίνους το 1204», *Σύμμεικτα*, τ. 5 (1983), σ. 143-160.

Γρηγοροβίου, *Ιστορία* = Γρηγοροβίου Φερδινάνδου, *Ιστορία τῆς πόλεως Ἀθηνῶν κατὰ τοὺς Μέσους Αἰῶνας. Ἀπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων κατακτήσεως*, μτφρ Σπ. Π. Λάμπρου, τ. Α', τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου, ἐν Ἀθήναις 1904.

Δενδρινού, Ὑπομνηστικόν = Δενδρινού Γερ., «Τὸ Ὑπομνηστικόν τοῦ Μιχαήλ Χωνιάτη. Εἰσαγωγή – νεοελληνικὴ ἀπόδοση – Σχόλια», *Βυζαντινὸς Δόμος*, τ. 5-6 (1992), σ. 189-207.

Δημητρακοπούλου, *Ἐκκλησία Ἀθηνῶν* = Δημητρακοπούλου Γ. Σοφ., *Ἡ Ὀρθόδοξος Ἀποστολικὴ Ἐκκλησία τῶν Ἀθηνῶν*, εκδ. Λιβάνη, Ἀθήνα 2004.

Δοανίδου, *Φραγκοκρατία* = Δοανίδου Ι. Σοφίας, *Ἡ Φραγκοκρατία στὴν πόλη τῶν Ἀθηνῶν, 1205-1456*, εκδ. Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, Ἀθήνα 1979².

Ευαγγελάτου-Νοταρά, *Μορφές Ἐπικοινωνίας* = Ευαγγελάτου-Νοταρά Φλωρεντίας, «Μορφές ἐπικοινωνίας στο ἔργο του Μιχαήλ Χωνιάτη», *Πρακτικά του Β' Διεθνούς Συμποσίου: «Ἡ ἐπικοινωνία στο Βυζάντιο»* (4-6/10/1990), επιμ. Ν. Γ. Μοσχονάς, ΚΒΕ/ΕΙΕ, Ἀθήνα 1993, σ. 303-322.

Ευστρατιάδου, *Ἀγιολόγιον* = Εὐστρατιάδου, *Ἀγιολόγιον*, εκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία τῆς Ελλάδος, Ἀθῆναι 1995.

Ζαχαροπούλου, *Φραγκοκρατία* = Ζαχαροπούλου Γ. Ν., *Ἡ Ἐκκλησία στὴν Ελλάδα κατὰ τὴ Φραγκοκρατία*, εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1981.

- Kazhdan, Wharton-Epstein, *Αλλαγές* = Kazhdan P. A., Wharton-Epstein Ann, *Αλλαγές στον βυζαντινό πολιτισμό κατά τον 11^ο και 12^ο αιώνα*, εκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., μτφρ. Ανδρέας Παππάς, Αθήνα 2004.
- Καλδέλλη, *Παρθενώνας* = Καλδέλλη Αντ., *Ο Βυζαντινός Παρθενώνας, Η Ακρόπολη ως σημείο συνάντησης χριστιανισμού και ελληνισμού*, μτφρ. Γ. Τζήμας, εκδ. Ψυχογιός, Αθήνα 2013.
- Καμπούρογλου, *Ιστορία Α'* = Καμπούρογλου Γρ. Δημ., *Ιστορία τῶν Ἀθηναίων. Τουρκοκρατία. Περίοδος πρώτη 1453-1687*, τ. Α', ἐκ τοῦ τυπογραφείου Ἀλεξάνδρου Παπαγεωργίου, ἐν Ἀθήναις 1889.
- Καμπούρογλου, *Ιστορία Β'* = Καμπούρογλου Γρ. Δημ., *Ιστορία τῶν Ἀθηναίων. Τουρκοκρατία. Περίοδος πρώτη 1453-1687*, τ. Β', ἐκδ. Βιβλιοπωλεῖον τῆς Ἑστίας, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Ἀλεξάνδρου Παπαγεωργίου, ἐν Ἀθήναις 1890.
- Κατσαρού, Μονὴ Προδρόμου = Κατσαροῦ Β., «Ἡ “κατὰ τὴν Ἑλλάδα” βυζαντινὴ Μονὴ τοῦ Προδρόμου τελευταῖος σταθμὸς τῆς ζωῆς τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτη», *Βυζαντιακά*, τ. 1 (1981), σ. 101-137.
- Κατσαρού, *Κασταμονίτης* = Κατσαρού Β., *Ιωάννης Κασταμονίτης. Συμβολὴ στη μελέτη του βίου, του έργου και της εποχῆς του*, Θεσσαλονίκη 1988.
- Καψάδη, Σγουρός = Καψάδη Δ. Γ., «Σγουρός, Λέων», *ΜΕΕ*, τ. ΚΑ' (1933), σ. 607.
- Κολοβού, *Συμβολή* = Κολοβού Χ. Φωτεινῆς, *Μιχαὴλ Χωνιάτης, Συμβολὴ στη μελέτη του βίου και του έργου του. Το Corpus των επιστολῶν*, Αθήναι 1999.
- Κορδῶση, *Κατάκτηση* = Κορδῶση Κ. Μιχ., «Ἡ κατάκτηση τῆς νότιας Ἑλλάδας ἀπὸ τοὺς Φράγκους. Ἱστορία καὶ τοπογραφικὰ προβλήματα», *Ἱστοριογεωγραφικά*, τ. 1 (1985-86), σ. 53-194.
- Κορρέ, *Παρθενώνας* = Κορρέ Μαν., «Ὁ Παρθενώνας ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἐποχὴ μέχρι τὸν 19^ο αἰῶνα», *Ὁ Παρθενώνας καὶ ἡ ἀκτινοβολία του στὰ νεώτερα χρόνια*, ἐπιστ. ἐπιμ. Παναγ. Τουρνικιώτης, ἐκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1994, σ. 136-160.
- Κωνσταντινίδη, *Πνευματικὴ ζωὴ* = Κωνσταντινίδη Ν. Κ., «Ἀπὸ τὴν πνευματικὴ ζωὴ του κράτους τῆς Ἡπείρου (1204-ca. 1340)», *Μεσαιωνικὴ Ἡπειρος, Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου (Ἰωάννινα 17-19 Σεπτεμβρίου 1999)*, Ἰωάννινα 2001, σ. 231-256.
- Κωνσταντινίδου, *Ιστορία* = Κωνσταντινίδου Κ. Γ., *Ιστορία τῶν Ἀθηναίων ἀπὸ Χριστοῦ γεννήσεως μέχρι τοῦ ἔτους 1821*, ἐκδ. Δημιουργία, Αθήνα 1996².
- Λάμπρου, *Ἀθῆναι* = Λάμπρου Π. Σπ., *Αἱ Ἀθῆναι περὶ τὰ τέλη τοῦ 12^{ου} αἰῶνος: κατὰ πηγὰς ἀνεκδότους, διατριβὴ ἐπὶ ὑφηγεσίᾳ*, Ἀθήνησι 1878.

- Λάμπρου, Βιβλιοθήκη = Λάμπρου Σπ., «Περὶ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Μητροπολίτου Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Ἀκομινάτου», *Ἀθήναιον*, τ. 6 (1877), σ. 354-367.
- Laurent, Χωνιάτης = Laurent V., «Μιχαήλ. ὁ Χωνιάτης», *ΘΗΕ*, τ. 8 (1966), στ. 1204-1206.
- Λοκ, Φράγκοι = Λοκ Π., *Οἱ Φράγκοι στο Αἰγαίον (1204-1500)*, μτφρ. Γιώργος Κουσούνελος, εκδ. Ενάλιος, Αθήνα 1998.
- Μαλτέζου, Λατινοκρατούμενη = Μαλτέζου Χρύσα, «Λατινοκρατούμενη Ελλάδα-Βενετικές καὶ γενοατικές κτήσεις», *ΙΕΕ*, τ. Θ' (1979), σ. 244-278.
- Μανίκα, Αθήνα = Μανίκα Κ., «Αθήνα-Εκκλησιαστική Ιστορία», *Μεγάλη Ορθόδοξη Χριστιανική Εγκυκλοπαίδεια*, τ. Α' (2011), σ. 343-361.
- Μαυρομμάτη, Περιβάλλον = Μαυρομμάτη Ν. Καλλιόπης, *Το φυσικό περιβάλλον μέσα ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Μιχαήλ Χωνιάτη*, διπλωματική εργασία, Αθήνα 2007.
- Μίλλερ, Φραγκοκρατία = Μίλλερ Ουίλ. (Miller W.), *Ιστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι (1204-1566)*, μτφρ. Σπ. Λάμπρου, τ. Α', ἐν Ἀθήναις 1909-10 (τὸ ἴδιο καὶ σε μτφρ. Αγγέλου Φουριώτη, εκδ. Ἑλληνικά Γράμματα, Αθήνα 1960).
- Μουρίκη, Τοιχογραφίες = Μουρίκη Ντούλα, «Οἱ βυζαντινὲς τοιχογραφίες τῶν παρεκκλησιῶν τῆς Σπηλιᾶς τῆς Πεντέλης», *ΔΧΑΕ*, τ. 7 (1973-1974), σ. 79-119.
- Μπούρα, Παρθενώνας = Μπούρα Χαρ., «Οἱ ἐργασίες ἀποκαταστάσεως στὸν Παρθενῶνα καὶ ἡ μετατροπὴ τῶν ἀντιλήψεων γιὰ τὴ διατήρησι τῶν μνημείων», *Ὁ Παρθενῶνας καὶ ἡ ἀκτινοβολία τοῦ στά νεώτερα χρόνια*, ἐπιστ. ἐπιμ. Παναγ. Τουρνικιώτης, εκδ. Μέλισσα, Αθήνα 1994, σ. 310-339.
- Μπούσια, Ἀκολουθία = Μπούσια Μ. Χαράλ., *Ἀκολουθία τοῦ ἐν Ἀγίοις Πατρὸς ἡμῶν Μιχαήλ τοῦ Χωνιάτου, Μητροπολίτου Ἀθηνῶν, Ἱερὰ Μητρόπολις Μεσογαίας & Λαυρεωτικῆς*, 2005.
- Μπούσουλα, Ἱστορία = Μπούσουλα Ν. Γ., *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἀθηνῶν*, Διεθνὲς βιβλιοπωλεῖον Χαρ. Γ. Κορνάρου, Αθήναι 1948.
- Νερούτσου, Ἀθῆναι Α' = Νερούτσου Τ., «Χριστιανικαὶ Ἀθῆναι, Βιβλ. Α': Ἡ Ἐκκλησία Ἀθηνῶν ἀπὸ τοῦ κηρύγματος τοῦ Ἀποστόλου Παύλου μέχρι τῆς κατακτήσεως τῆς χώρας ὑπὸ τῶν Φράγκων», *ΔΙΕΕ*, τ. 3 (1889), σ. 05-107.
- Νερούτσου, Ἀθῆναι Β' = Νερούτσου Τ., «Χριστιανικαὶ Ἀθῆναι», Βιβλ. Β' «Ἡ Ἐκκλησία Ἀθηνῶν ἐπὶ Φραγκοκρατίας», *ΔΙΕΕ*, 4 (1892), σ. 51-204.
- Νικολοπούλου, Λογοτεχνία = Νικολοπούλου Παν., «Λογοτεχνία», *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ' (1975), σ. 384-393.

- Ὁρλάνδου, Προσωπογραφία = Ὁρλάνδου Κ. Αναστ., «Ἡ προσωπογραφία Μιχαήλ τοῦ Χωνιάτου», *ΕΕΒΣ*, 21 (1951), σ. 210-214.
- Πανσελήνου, Αθήνα = Πανσελήνου Ναυσικάς, *Βυζαντινὴ Αθήνα*, εκδ. Δήμου Αθηναίων, Αθήνα 2004.
- Πανσελήνου, Ἅγιος Πέτρος = Πανσελήνου Ναυσικάς, «Ἅγιος Πέτρος Καλυβίων Κουβαρᾶ Ἀττικῆς. Ἐπιγραφές-συμπληρωματικά στοιχεία τοῦ τοιχογραφικοῦ διακόσμου», *ΔΧΑΕ*, τ. 14 (1987-1988), σ. 173-187.
- Παπαγεωργίου, Καστρινοί = Παπαγεωργίου Ἀγγελικῆς, «Το υπομνηστικόν του Μιχαήλ Χωνιάτη και οἱ Καστρινοί», *Βυζαντινὰ Σύμμεικτα*, τ. 18 (2008), σ. 159-169.
- Παπαδοπούλου, Ἐκκλησία = Παπαδοπούλου Χρυσ., *Ἡ Ἐκκλησία Ἀθηνῶν*, ἐν Αθήναις 1928.
- Παπαδοπούλου Χρυσ., «Περὶ τῆς ἀνακηρύξεως Ἀγίων ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ», *Εκκλησία*, τ. 12^{ος} (1934), αρ. 42, σ. 331-335.
- Παπαρρηγοπούλου, Ἱστορία = Παπαρρηγοπούλου Κ., *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τ. 4, μέρος 2^{ον}, α.τ.χ.
- Σκλαβενίτη, Βαρδάνης = Σκλαβενίτη Σπ., *Γεώργιος Βαρδάνης, μητροπολίτης Κέρκυρας (1219-1238 ca). Συμβολή στη μελέτη του βίου του και του συγγραφικοῦ του έργου, διδακτορικὴ διατριβή*, Ἰόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ἱστορίας, Κέρκυρα 2006.
- Στεφανίδου, Ἱστορία = Στεφανίδου Β., *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, εκδ. Ἀστήρ, Αθήνα 1948.
- Στουφή, Γοργοεπήκοος = Στουφή-Πουλημένου Ἰωάννας, «Σχετικὰ μετὰ τὴν χρονολόγησιν τῆς Παναγίας Γοργοεπηκόου στὴν Αθήνα», *ΔΧΑΕ*, τ. ΛΘ' (2018), σ. 195-206.
- Στουφή, Τοιχογραφίες = Στουφή-Πουλημένου Ἰωάννας, «Παρατηρήσεις σε Βυζαντινὲς τοιχογραφίες τῆς Ἀττικῆς κατὰ τὴν περίοδο τῆς φραγκικῆς κυριαρχίας των De la Roche (1204-1308)», *ΕΕΘΣΠΑ*, τ. ΜΔ' (2009), σ. 633-677 (καὶ ἀνάτυπο, Αθήνα 2009).
- Σωτηρίου, Ἀθῆναι = Σωτηρίου Γ., «Ἀθῆναι», *ΘΗΕ*, τ. 1 (1962), στ. 608-870.
- Τωμαδάκη, Ἐπιστολογραφία = Τωμαδάκη Β. Ν., *Βυζαντινὴ ἐπιστολογραφία, ἐκ τοῦ τυπογραφείου ἀδελφῶν Μυρτίδη*, Αθήναι 1969³.
- Τωμαδάκη, Βάρβαροι = Τωμαδάκη Ν., «Ἦσαν βάρβαροι αἱ Ἀθῆναι ἐπὶ Μιχαήλ Χωνιάτου;», *ΕΕΦΣΠΑ*, 1956-1957, σ. 88-105 (καὶ ἀνάτυπο, Αθήναι 1957).
- Του ἰδίου, Σύλλαβος βυζαντινῶν μελετῶν καὶ κειμένων, τ. Β': Οἱ λόγιοι τῆς Ἑλλάδος, ἐν Αθήναις 1961.
- Φειδᾶ, Βυζάντιο = Φειδᾶ ΒΛ., *Βυζάντιο (Βίος-Θεσμοί-Κοινωνία-Ἐκκλησία-Παιδεία-Τέχνη)*, Αθήνα 1998⁴.
- Χριστοφιλοπούλου, Ἱστορία = Χριστοφιλοπούλου Αἰκ., *Βυζαντινὴ Ἱστορία*, τ. Γ' 1, 1081-1204, Αθήνα 2001.

Wilson, *Λόγιοι* = Wilson G. N., *Οι λόγιοι στο Βυζάντιο*, μτφρ. Νικ. Κονομής, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1991.

B) Ξενόγλωσσα

Angold, *Comneni* = Angold M., *Church and Society in Byzantium under the Comneni 1081-1261*, Cambridge 1995.

Brand, *Byzantium* = Brand C., *Byzantium Confronts the West (1180-1204)*, Cambridge-Massachusetts 1968.

Darrouzès, *Notitiae* = Darrouzès A.A. Jean, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae, texte Critique, introduction et notes*, Paris 1981.

Hatzidimitriou, *The Decline of imperial authority* = Hatzidimitriou G. Constantine, *The Decline of imperial authority in Southern Central Greece and the role of Archbishops and Bishops in the failure of Byzantine resistance and reconquest, 1180-1297 a.d.*, Columbia University 1988.

Kordoses, *Greece* = Kordoses S. Michael, *Southern Greece under the Franks (1204-1262). A Study of the Greek Population and the Orthodox Church under the Frankish Domination*, Ioannina 1987.

Miller, *Essays* = Miller W., *Essays on the latin Orient*, Amsterdam 1964².

Setton, *Athens* = Setton M. Kenneth, «Athens in the later twelfth century», *Speculum*, vol. XIX, April 1944, No. 2, The Mediaeval Academy of America, Canbridge, Massachusetts, pp. 179-207.

Setton, *Note* = Setton M. Kenneth, «A note on Michael Choniates, Archbishop of Athens (1182-1204)», *Speculum*, vol. XXI, April 1946, No. 2, The Mediaeval Academy of America, Canbridge, Massachusetts, pp. 234-236.

Stadtmüller, *Choniates* = Stadtmüller George, *Michael Choniates, Metropolit von Athen*, *Orientalia Christiana* vol. XXXV [1935], pp. 106-109.

Thallon, *Humanist* = Thallon C. Ida, *A Medieval Humanist: Michael Akominatos*, New Haven, 1923.